

BABITS MIHÁLY ÖSSZEGYÜJTÖTT MUNKÁI

III.

EZÜSTKOR

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

A Z A T H E N A E U M K I A D Á S A

BABITS MIHÁLY

EZÜSTKOR

TANULMÁNYOK

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

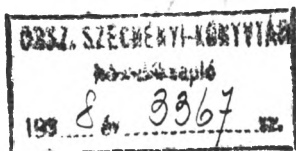
A Z A T H E N A E U M K I A D Á S A

Az *Ezüstkor* tartalmazza a *Gondolat és Irás* címen 1922-ben megjelent kötet zömét. Ezt kiegészíti az *Élet és Irodalom* (1929) néhány darabja, valamint újabban keletkezett cikkeim és tanulmányaim egy része. Együtt az egész kötet megközelítően teljes gyűjteményét adja mindazoknak a tanulmányszerű írásaimnak, melyeknek tárgya a magyar irodalom körén kívül esik.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

F1
2

13.671/3

A «GONDOLAT ÉS IRÁS» ELŐSZAVA.

(1922)

E tanulmányok az irodalom és filozófia határain járnak kicsi lámpáikkal.

Van köztük rövid és hosszú, régi és új, komoly és játékos.

Előszót kívánnak, mert nem egységes és tegnap-írt könyv ez, hanem hosszú fejlődés állomásai; csupa tévelygő, kik sötétségben és zivatarokban, hol erre, hol arra, körben forogtak az egy Igazság körül.

Néha már azt hittem, kialszik a lámpa: de megint föllobbant.

Cikkek vannak itt, nagyobbára aktuális cikkek, — de aktuális cikkek örök témákról; s talán az örök dolgok aktualitása él egy kicsit ebben a könyvben is, úgy mint a lelkekben élt az utolsó tizenöt év változatai közt.

S itt van egy élet is.

Itt a fiatalság, a tanuló gyermekes hiúsága, még friss önbizalom és kincses forrongás: indulva boldogan az Eszmék birodalmának meghódítására.

S itt vannak a férfi kételyei és csüggedései, a meg-
rázkódtatások és megingások a Zivatarban.

Minden ellenmondásban mégis csak egy élet, minden
tévelygés között mégis egy út.

Adom a cikkeket, témáik rendjében* és változás nélkül:
de egy-egy évszámot írok mindenik cím után : legyen mint
kilátszó zsinór a fölfűzött szemek közt. Nem néma számok
ők : magyaráznak, egyeztetnek, dicsekednek vagy elnézést
esdenek. Kérem az olvasót, figyeljen reájuk !

BABITS MIHÁLY.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

* Ez így volt a *Gondolat és Írás* c. kötetben. A jelen kiadás
visszaállítja az időrendet.

SZAGOKRÓL, ILLATOKRÓL

1905.

*Szittál-e néha halkán terjedő
tömjént, mely dómokon remegve száll át,
vagy régi zacskó ó levenduláját
szimattól ingyenc élvre gerjedő?*

Baudelaire : Une phantôme.

I.

Maupassant egyszer tettenéri a fajidegenkedést. *La main gauche* című kötetében van egy novella — *Boitelle* —, melyben a parasztszülők visszautasítják fiúk néger választottját, mert *nagyon fekete. Alle est trop noire! Non, vrai, c'est trop.* Ha csak egykicsit világosabb volna...

Egyik *modern* írónk egy tárcája néger legényről s fehér leányról ír, szerelmesekről, akik egyszerre kiábrándulnak : a fekete, mert a fehér test szagtalan ; a leány pedig . . . épen az ellenkező okból.

Az érzethangulat faji különbsége kétségtelenül a szokásból ered. Az európai átlagember így mindig is idegenkedést mutatott az emberi test természetes illatától : mert az e fajnál minimális. Már Nagy Sándorról mint rendellenes kellemetlenséget jegyezte fel Plutarchos, hogy izzadságának illata volt ; és nem mondatja-e Plautus, az átlagemberek e kiváló rajzolója : *Mulier tum bene olet, ubi nihil olet.* Maga

Montaigne is — nagy elődöm a szagokról való értekezésben — azt írja: *la meilleure condition qu'ils ayent (les corps) c'est d'estre exempts de senteur.*

Non bene semper olet, qui redolere solet.

Ez idegenkedés egyik főoka kétségkívül az emberi szagokhoz társult kellemetlen asszociációk — (betegségekről stb.) — : mindjárt szólni fogunk a szagok asszociatív erejéről. Az átlagembernél azonban nem kevésbé fontos ok e szagok szokatlansága: sérti az átlagorrot.

2.

De művészérzéknek, mely mindent, ami felesleges és szokatlan, élvezni tud, az ép és fiatal test természetes illata is kedves. Nemcsak elfinomodott, modern poéták énekelnek erről, hanem olyan egészséges, parlagi mesélők is, mint a mi Mikszáthunk, aki *Beszterce ostromában* gyönyörködve írta: *A meztelen ifju női test illata betöltte a szobát . . .* S erről dalol az olasz költő is:

*Quei profumi di carne e di salute,
Che vanno al cor per via non conosciute.*

Az illat igazi költője azonban mégis az a francia *dekadens*, akinek egy szép költeményét itt hevenyészve lefordítom, hogy későbbi reflexióim közül egyetmást rávonatkoztathassak:

Parfum exotique.

Írta: Charles Baudelaire.

*Hő kebled illatát — langy alkonyán az ősznek —
ha szívom és szemem hűnyom mindegyiket:
előttem megjelen sok boldog partliget,
egyhangú nap tüze mélán vakítja őket;*

*Izes gyümölcsöket, titkon édesbedöket
csodás fákon kínál a lomha, bús sziget;
s látok finom s erős, épizma férfiket
és érthetetlenül őszinte szemű nőket.*

*Bübájos ég alá követve illatod
dús öblöt látok én, vitorlát, árbocot,
mely még a hab közül kikelve szinte járadt,*

*míg az illat, mely a zöld átánokból¹ árad,
s dagasztva orrlyukam az enyke légebe gyűl
s a matrózok dala lelkemben elvegyül.*

3.

Ne higyük, hogy e különös illatok művészi megérzetése a szerelmi érzékenység műve; modern novellánk hőségnek sem volt erre elég a szerelem. A legtisztábban esztétikai illatélvezésnek ezer példáját találjuk a sötét Jeanne Duval költőjénél, akinek számára *vannak illatok, amelyeknek minden anyag lyukacsos; azt hinné az ember, hogy áthatnak az üvegen.* *En maint endroit, cette préoccupation de l'arôme reparait,* írja róla Théophile Gauthier is, *entourant d'un nuage subtil les êtres et les choses.* A pézsmá, a tömjén, az ámbra, ó szekrényekben feledt illatzacskók különös zamata extázisba ejti, mint kedves állatát a macskafü² szaga.

Egyáltalában a szagok iránti érzékenység és a szellemi kiválóság úgy látszik egyenes arányban van. A görögök regéiben az istenek közellétét illatukról lehetett megismerni. Gondoljunk a Dante illatozó angyalára is. (Purg. XXIV. 145—150.) Míg a közönséges ember az orrát úgyszólván csak elővigyázati eszközül használja (gázömlések ellen), mint az iskolakönyvek teleológiája tanítja — s körülbelül mindig csak oly — utilitáris — magatartást mutat a szagok iránt, mint a Teniers képen — *az őt érzék* — az ételt szagoló hölgy³, akinek arcán e vulgár-utilitarizmus, az esztétikai

¹ Öthimes átán. Tamariscus. Tamarinier.

² Katzenkraut; Bakdrian. Valeriana.

³ Van Ostade képe: *A szaglás*: eszembe hozza, hogy az átlagember több fogékonyságot mutat rossz, mint jó szagok iránt: amazzok erősebben hathatnak érdekeire. — Itt idézem Charles Régismanset értekezését *de finibus odorum*; e kedves, XVIII. századba illő epikureus racionalizmussal megírt könyv szerint az orr *sentinelle*

képességek egyenes ellentéte éles kifejezésre jut : — addig a szellemileg előkelőbbeknek nemcsak szemük, hanem orruk is művészi — érzékenyebb és objektív, vagy ahogy Schopenhauer mondaná : az akarattól független. Innen van, hogy a nagy szellemeket szinte kísértik, gyötrik az illatok, de nagyobb élvezeteket is nyújtanak nekik, mint más halandónak — ha talán nem is ébredtek ennek annyira öntudatára és nem is fejezték úgy ki mint Baudelaire. Már a latin költő írta :

*Sagacius unus odoror,
quam canis acer —*

S Montaigne mondja : *Quel que odeur que ce soit, c'est merveille combien elle s'attache à moy et combien j'ay la peau propre à s'enbruver.* De nem a bőr az oka, sem a nagy bajusz, melyet szintén felhoz, hogy az illatok a lelkére hatnak : *car j'ay souvent aperçu qu'elles me changent et agissent en mes esprits selon qu'elles sont . . . J'aime bien fort à estre entretenu de bonnes senteurs . . . Ces belles villes, Venise, et Paris, alterent la faveur que je leur porte, par l'aigre senteur.* Tudjuk, hogy Goethe és Arany is rendkívül érzékenyek voltak a szagok iránt ; az utóbbi gyakran fejfájást kapott tőlük. Kazinczy nagy érzékenységét ezirányban mutatja a Pályám Emlékezete egy helye (II. könyv I. 16.). Schillert esztétikai tevékenységre hangolta egy oly illat, mely az átlagembernek ellenszenves, mert érdekeivel nem egyezik.¹ S a nagy francia regényírók : Zola (*La faute de l'abbé Mouret, Ventre de Paris*) és Daudet (*Numa Roumestan*) nem kisebb

avancée ; de ő is megjegyzi, hogy ez inkább az állatoknál van így, mint az embernél s érzí a szagok fontosságát a szellemi életben. Filozófikus egységbe azonban nem fogja gondolatait, okokat nem keres ; s felhozva egy igen érdekes, sok mély és rejtelmes dologgal összefüggő esetet egy leányról, akit az adolescentia tett először érzékennyé az illatok iránt, frivol tréfával üti el : *L'amour avait ouvert le nez de l'insensible, en attendant, qu'il l'adornât d'une ouverture plus délectable encore.* — — Régismanset szerint a természetes illatok sokkal lélekbehatóbbak, mint a mesterségesek.

¹ Ismert kuriózum, hogy Schiller rohadt alma szagánál dolgozott.

érzékenységet mutatnak a szagok iránt, mint az a költő, aki így dalolt kedveséhez: *Je croyais respirer le parfum de ton sang*, vagy az (Montesquiou gróf), aki egész verseskönyvet írt a virágillatokról a Flaubert *Salammbó*jából vett címmel: *Chef des odeurs suaves*; vagy Maeterlinck, aki az illatszergyártásról értekezve szintén nagy élvező és disztinktív képességet mutat az illatok iránt.

Számos illatot — a nedves föld illatát,¹ a dús haj illatát — igazán csak a művészberek fedezték fel és érzik s élvezik. A művészi benyomásokra fogékonyabb Kelet fogékonyabb az illatokhoz is. A klasszikus ókor civilizációjához (e kiváltképpen esztétikus civilizációhoz) oly mértékben hozzátartoztak az illatok, amint azt mi nem is képzelhetjük.² Megbecsülték, kívánták az illatokat. A szíriai király legfejedelmibb pazarlásul illatban fürösztött valakit, s mulatott, hogy a közfürdő közönsége odatódul s iparkodik cseppeket elragadni a drága szerből: mintha pénzt osztana. Az Evangéliumban a szeretet legnagyobb jele az asszonyé, aki Krisztus fejére önti illatos üvegének minden tartalmát. Az Egyház a tömjént esztétikai áhitat felkeltésére alkalmazza. A költők az illatokat mint esztétikai hangulatelemet vegyítik leírásaikba. Miért szoktuk az imát illathoz hasonlítani? Miért énekli meg Hugo Victor (*Prière pour tous VII.*) az imát, mint a *legszebb* illatot s az illatokat, mint az ima képét? Arany a friss szénaszagot »mezők üde lelkének« nevezi.

Ha valaki ez »alsóbb érzés« prózaiságát, vagyis hogy megint Schopenhauer nyelvén beszéljek (aki különben szintén lenézi a szagló érzéket): az akarattal való összefüggését veti fel: ami miatt pl. az íz nem esztétikai érzet és a szakásművészet sohasem lehet *művészet*: gondoljon arra, hogy

¹ *Gleba quod aestivo leviter cum spargitur imbre.* Martialis. *A mező illata, melyet megáldott az Úr.* Genézis XXVII. 27. Aróma 1. Müller Miksa felolvasásai. Ford. Steiner I. 238 l.

² L. Willamovitz-Moellendorf: *Die Locke der Berenike.* — L. még Martialisnál III. 65. IV. 4. XI. 9. — Hogy a legszemlembb gyönyör, bizonyítja Platon Polit. d' 584. B. — C. (V. ö. a Flaubert mondását: *L'esprit des dieux habite dans les bonnes odeurs.*)

a zene nem kevésbé összefügghet az akarattal — pl. a *Tristan* vagy *Salome* zenéje — s viszont az orr nyálkahártyájának szaglósejtjei a legspirituálisabb gyönyört képesek nyújtani nekünk, *nous rejoindre, esveiller et purifier le sens, pour nous rendre plus propres à la contemplation*, amire minden vallás kezdettől alkalmazta is — s néha tán minden érzék közül a legkevésbé tetszenek érzékieknek. Igen a szag egészben véve sokkal szellemibb, mint akár a szobrászat, akár az építészet anyaga, akár a lármás zene.

Diese Nase, — mondja Nietzsche — von der noch kein Philosoph mit Verehrung und Dankbarkeit gesprochen hat, ist sogar einstweilen das delikateste Instrument, das uns zu Gebote steht: es vermag noch Minimaldifferenzen der Bewegung zu konstatieren, die selbst das Spektroskop nicht konstatiert.

4.

Honnan a szagoknak e feltűnő hatása művészi érzékű emberekre, honnan az illatérzetek szellemisége és mély hangulata? Hogy gyakorolhatnak ez összefüggéstelen, aránylag gyenge és kevésbé figyelemvonó érzetek oly lebilincselő, majdnem bűbajos hatást?

Ha az imént teljében idézett Baudelaire-vershez fordulunk felvilágosításért: a vers lélektani tanulmányára van szükségünk, amely csak életrajzi adatok segítségével lehetséges. Nos: Baudelaire serdülő korában utat tett Ceylonba, Mauritiusba, tropikus földekre: s ez út benyomásai mindörökre ragyogó betűkkel vésődtek emlékébe. Ez emlékeknek számos méla verset köszönünk. Az illat, Jeanne Duval illata, jobban mint bármi más, ez egész vakító képzettsort vonja a költőlélek dús színpadának lámpái elé: hisz maga a mulatt parisienne neki: *Mère des souvenirs, Hüterin des Schatzes* — mint egy német író mondja róla.

Mért jobban mint bármi más? Régi tapasztalat és közismert tény, hogy a szagoknak rendkívüli asszociatív erejük van. Egy drága testen így a szerető emlékek gyűjti ritka

bokrétáját.¹ »Egy doboz szaga emléünkbe idéz egy kertet, amelyet gyermekkorunkban láttunk.« Ilyesmit mindenki önmagán figyelhet. A költők tele vannak az illatok csodás emlékeztető erejével; ez már közhely is. Rousseau a szaglászt ily értelemben nevezi a képzelet érzékének. Ez asszociatív hatás tényét Pilo Mario az esztétikában is értékcsíti.

De a szagok esztétikai hatásának van egy másik tényezője, tán sokkal fontosabb is; sőt újabban Heywood Alice és Vortriede Helén emezt is arra vezetik vissza.

5.

A szagok nagy asszociatív hatását azelőtt affektív erejüknek tudták be. Az én két újvilági misszem kísérleteinél, melyeknek eredményét az *American Journal of Psychology* tette közzé, elkülönítette azon eseteket, melyeknél az affektív kapcsolat lehetőknek látszott. Teljesen kizárta az ideációs asszociációk lehetőségét. S mi volt az eredmény? A szagok nem mutattak nagyobb asszociatív erőt, mint akár az értelmetlen szótagok! Tán esetleges hangulatuknak — affektivitásuknak — kell betudni egész asszociatív szerepüket? De az ez irányban végzett kísérletek sem adtak jobb eredményt, ami csak megerősíti a következtetést azon régi tapasztalatból, hogy teljesen közömbös szagokhoz is gyakran erősen társulnak nagy affektivitású képzetek. »Egy doboz szaga emléünkbe idéz egy kertet, amelyet gyermekkorunkban láttunk.«

Hisz annyira nem az affektív erő hatása az asszociatív, hogy gyakran a dolog megfordítva áll. A sóspaprikás kenyér szagát ki mondaná édesnek? Mégis ez a szag (igen sokak megfigyelése s az enyém szerint is) tökéletesen azonos a rezeda illatával. (Ezt vegyileg is magyarázni kéne.) A rezeda-illatot pedig ki ne mondaná édesnek? Mi okozza az affektív

¹ *Ainsi l'amant sur un corps adoré
du souvenir cueille la fleur exquise.*

hatást? Pusztán az idea-asszociáció. Másként a megcsalt szerető orrába

*Warum steigt denn aus dem Balsamkraut
hervor ein Leichenduft?*

Tévesnek tartjuk tehát a természetes indukciót, mely a szagoknak oly nagy asszociatív erőt tulajdonít? Ne; hanem titkát a kísérlet által nem reprodukált bonyolultabb feltételek között keressük — mondják okos misszeim.

A szagok sokkal ritkábbak tudatunkban, mint bármely egyéb érzeteink. Ami ritka: becses; s ez a valódi műbecs. A művészet a világ másolata s több: a természet folytatása, továbbépítése; új variációk létrehozása a meglévőkből és azokon felül. Aki a világot másolja, sőt továbbépíti: az a világot *akarja*, sőt meg sem elégszik vele; felfogásom itt egyenesen ellentéte a Schopenhauerének. A világ pedig nem holmi *Ding an sich*, hanem, közvetlen, érzeteink. Aki a világot (vagyis minden érzetet, még a fájdalmasat is, fáradszónal) szereti és akarja és élvezni tudja (a művészi fogékonyságú ember): annak a változást kell szeretnie: a világ maga, maga az érzet nem egyéb mint változás. Aki a változást és az érzeteket szereti, annak kivált szívesen kell látnia a ritka érzeteket és minden ritkát. Ime egy új ösvény. A szagok ritkasága mindenesetre egyik főtenyezője esztétikai hatásuknak.¹ A művész, akinek az említettekhez képest főjellemonása a kívánság és kíváncsiság, kétségtelenül örömmel fogja fogadni a dolgoknak egy egész új oldalú nyilatkozását (hogy már a közrealizmus nyelvén beszéljek; habár én a dolgokkal nem törődöm, csak a nyilatkozásukkal). S mért ne adhatnának a szagok a plátói eszméről csak olyan intuíciót, mint akár a színek? A szagok Locke szerint a testek szekundér sajátságai; vagyis Spencer elemzését követve, dinamikai

¹ Világos, hogy a kutya tudatában a szagok sokkal nagyobb szerepet visznek, mint az emberében (I. Spencer Lélektan 79. §); de viszont a kutya valószínűleg sohasem merít belőlük esztétikai gyönyört. Ugyanez áll a vademberről.

téráthaladó tevékenységek, az alany, tárgy és környezet háromrétűen bonyolódott termékei. De a színek is azok!

Nos már, hogy visszatérjek misszeimhez, ők a szagok asszociatív erejét is a második tényezőből, ritkaságukból származtatják le. S ez az egymagában is kielégítő magyarázat igazán Kolumbus-tojásszerű. A ritkaság egyenes arányban áll a figyelemgerjesztő erővel, ez az asszociatívval. De ez pedig az esztétikai hatással áll egyenes arányban, miből következik, hogy a ritkaság nemcsak közvetve az asszociáció révén, hanem közvetlenül is s tán egyik legfontosabb tényezője a szagok esztétikai hatásának. De természetesen csak azoknál, akik az életet nem restek és nem gyengék teljesen akarni, legfelelősebb momentumaiban is (mert vagy minden felesleges, vagy minden öncél), vagyis művészi érzékűeknél; közönséges emberekre a szagoknak (*tum bene, ubi nihil*) éppúgy nincs esztétikai hatásuk, mint voltaképp semminek.¹

Vagy minden felesleges, vagy minden öncél; a szagoknak mégis, mint mindennek, csinos teleológiájuk van, amelyet a darwinizmus kifejtett; a növényi szagok eredete olvasható Spencer Biológiájának 275. §-ában. A szagoknak ezen, a kiválasztási elmélet által magyarázott eredete és például az a sajátságuk, hogy táplálékok felé (Spencer: Psych. 140.) vagy a veszedelemtől elfordítják a figyelmet, valamint szerepük a nemi kiválasztásban (ami mindegyütt a szagok affektív erejének egyik forrása) csak a dolgoknak szerfelett mesterséges bonyolultságát bizonyítják. Vagyis inkább természetes bonyolultságát, mert a természet mindig mesterkélte, azaz a lehető legnagyobb variációra törekvő. A dolgok amellet, hogy öncélok, egymásnak is céljai, *mind mindannyinak*, ami csak kiegészíti azt aényt, hogy minden dolog minden mással oksági viszonyban is áll s ami a világ egyedül lehetséges mozgását és sokat félreértett egységét jelenti. S e mozgás, e kapocs, e különség az egyetlen, amit a világból tudunk, maga a világ.

¹ A cikkünk elején említett modern novella négerénél a nő illata nem esztétikai követelmény, hanem ennek éppen ellentéte: a szokás.

Ha már most az így (érzetekből) megkonstruált világ-hoz mint új kombináció-elemet vesszük a kísérő affektusokat : azokat következőkép szintén akarásra méltóknak és előidézésüket és új kombinálásukat méltó művészi feladatnak kell tartanunk, bár ellentétben az érdektelen tetszés esztétikájával s annak legőszintébb kifejtőjével, Schopenhauerrel, de megegyezésben az örökegyforma művészi gyakorlattal. Ez a művészet dionysosi eleme, ellentétben az apollóival és tipikus megjelenése a zene. S most már felléptethetjük a szagok affektív erejét is (mely ritkaságuknak, teleológikus szerepüknek, asszociatív erejüknek és *C-nek* rezultánsa) mint harmadik tényezőjét esztétikai hatásuknak (s nemcsak közvetve az asszociatív erő révén, melyet szintén emel, mint ahogy viszont az is emeli őt — újabb bizonyosságául a természet sokszoros bonyolódottságának). Minden affektus esztétikai hatása azonban sajátosan függ kvalitásuktól s e ponton még igen sok a felderítetlen.

A zseni főszajátsága az érzékenység és új érzések akarása lévén, a finom gourmandság (ínyencség) nemhogy ellenkezőnek a zsenivel, nagyon gyakran társul vele. Csak Schopenhauert és báró Kemény Zsigmondot említjük, nem szólva Brillat-Savarinról, akinek *Physiologie du Goût*-ja az ízek iránti bámulatós érzékenységet és disztinktív képességet mutatja és Raibertiről, akit Pilo Mario az ízek Aristotelesének nevez. Lehet tehát íz-zseni. — Hogy a szakácművészetet mégis csak bizonyos komikus mellékértelemmel mondjuk művészetnek, oka, mint minden komikumnak, egy ellentét. Művészetnek szorosabban csak új, magasabb és *feleslegesebb* kombinációkat szoktunk nevezni; az ízérzéssel kapcsolt táplálkozás pedig épp a legprimitívebb, legkevésbé felesleges életműködés. Bár cél is, sokkal inkább eszköz is, hogysem művészet lehetne (= önfenntartás). Mindazonáltal *not in kind*, csak *in degree* alacsonyabb s ugyanazon okból, mint az iparművészet. Épp azért az ízek mesterséges kombinálásának épp úgy megvan a morális joga, mint minden mesterséges kombinálásnak azaz művészetnek: hisz maga a természet ilyen. Lehet tehát *un melodramma gastronomico*, hogy Pilo Mario szavaival éljek — (de ezt nem nevezzük melo-

drámának s ennek is megvan az oka). — Itt idézem Milton négy sorát :

*What choice to choose for delicacy best
what order so contrived, as not to mix
tastes not well joined, inelegant, but bring
taste after taste, upheld with kindest change?*

Itt idézem Symons szavait is Moszkváról szóló essay-jéből : *Colour must decorate colour in one unending series, as sauce sharpens sauce in Russian cookery.*

Analóg okokból nem nevezzük művészetnek, vagy csak tréfából, a nemi vágyak mesterséges felkeltését : pornográfiát, orfeum-színpadot. A fajfenntartás ugyan már magasabbrendű, de még mindig nem elég magas, nem elég öncél, nem elég felesleges. Azonban erre is áll a *not in kind*: itt megint ellentmondok Schopenhauernek s a régi esztétikának.

Kitérés : Funkció mindig szorosán összefüggvén a szervevel, az orr jellegéből a szaglóérzékenység s így a művészi érzékenység¹ minőségére is lehetne következtetést vonnunk, ha le tudnók számítani mind az ezer melléktényezőt. Naivok (= kevésbé művészi = kevésbé komplikált érzékenysé-
güek) jellemző orra fitos. Nagy embereké ellenben gyakran nagy és feltűnő alakú.² Egész népeket (zsidó, római) is jellemmez az orr e legfontosabb sajátságukban.³ De a »görög orr«

¹ Művészi érzékenység: az élet akarásának foka. A szaglókedvvel való összefüggését az eddigiekben, azt hiszem, elég világosan megrajzoltuk.

² Ismerjük Mozart tréfáját, aki háromkezest írt és az orrával játszát egyiket ; ismerjük Mozart orrát is s Goethét s Mátyás királyét s Leonardo da Vinciét önarcképein, hogy Cyrano de Bergeracot ne említsem. Baudelaire orra is igen jellegzetes pl. a de Roy képen ; Manet karrikatúráján finom, szimatoló kifejezést ölt. Az átlagembert a durva *pied de marmite*, krumpliorr jellemzi. Parasztoknak ritkán van szép sasorruk s ha igen, biztosra vehető, hogy jobb családból, nemes fajból származnak.

³ Leonardo da Vinci volt az első, aki utolsó vacsoráján nemcsak Júdást merte a jellemző orral pingálni. V. ő. a dákok jellemzését Trajánusz oszlopán. Herkulesét a görög szobrokon. Ratzel szerint a perui, mexikói stb. törzseknél a nagy orr a régi kultúra emléke. Ma orrban is az indo-európai faj vezet.

nem adat, hanem ideál s különben inkább a homlokot jellemzi. Voltaképpi orruk (nem = csőr) csak felsőbbrendű állatoknak van. Az emberéhez leghasonlóbb, de lényeges különbséggel a *Kahan* nevű majomé (*Semnopithecus nasicus*). A tapir és elefánt orra, e természeti specialitás, nemcsak szagló-, hanem fogóeszköz is. A művészi érzékiség adja meg az előkelőséget; innen a név: előkelő orr. Lavater szerint az orr *honestamentum faciei*. Paul Carus, a jeles amerikai pszichológus szerint az adja meg leginkább az arc jellegét. Desor (*Essai sur le nez*) szerint az orr fejlődésére a kultúra befolyással van és az *először rendszerint az uralkodócsaládoknál jelentkezik*. Az orr fiziognómiai fontosságát felismerték még Lessing, Schopenhauer, a művészek közül először az etruszk szobrászok és az őket követő rómaiak.

6.

A szagok asszociatív erejével összefügg, de azzal össze nem téveszthető esztétikai hatásuknak egy másik s nem kis jelentőségű forrása: az, amit a dekadens költők *correspondance*-nak neveznek. A szót legjobban megmagyarázom, ha A. Rimbaud híres versére emlékeztetek: *A noir, E blanc, I rouge, U vert, O bleu, voyelles*. E misztikus megfelelése lát szólag oly távoli érzeteknek és képzeteknek azonban csak finomult érzékenységek¹ számára létezik. Minthogy ma divat a természetet lehető legszegényebbnek és fukarabbnak képzelni, magyarázásában nem akarok túlmenni az asszociációkból való magyarázaton; amikor a *correspondance*² olyan asszociációt jelentene, hol a kapcsolat eredete és milyensége teljesen eltűnt az emlékezetből; a kapcsolat azonban mégis felbonthatatlanul erős; ami mindenesetre elég felöltő jelenség. Véleményem szerint azonban lehet a *correspondance* valami a színes látással rokon tünemény és a természet egy új kombinációja.

¹ E szó illetően használata nem modern *affectatio*. Értelmét l. Csokonainál: *Az öt érzékenységek* . . .

² A szóhoz l. még Verlaine *A Clymène*, utolsó szak.

Akármit legyen is, a szagok *megjelelése* erős, bonyolult és gyakori, szinte mindenkitől ismert, ami — e téren — sokat mond. (Az asszociációs teória mondhatja, hogy *azért*, mert a szagok kapcsolatmódja minden kapcsolateredetek között a leggyengébb: csak »koincidencia«. Sok esetben valószínűleg igazat mond.) E *correspondance* kétségtelenül erős forrása az esztétikai hatásnak. Közvetlenebb a szimbolum hatásánál, mert magán az érzeten alapul. — Baudelaire külön versben dalolta meg:

*Il est des parfums frais, comme des chairs d'enfants,
Doux comme les hautbois, verts comme les prairies,
— Et d'autres corrompus, riches et triomphants . . .*

Valóban vannak zöld szagok, vörös szagok, fehérek . . . mint ahogy vannak vörös, fehér hangok.¹ Ismerek aranysárga szagot is. S a dolog még rejtelmesebb lesz, ha arra gondolunk, hogy pl. a virágok színe és illata közt csakugyan *ex natura* is van valami összefüggés, amiről, aki bővebbet akar olvasni, nézzen utána a természettudósok könyveiben s szakfolyóiratok hasábjain.

Aztán: vannak piano-szagok. Vannak forte-szagok is. Harmonikus és diszharmonikus szagok; ordítók, mint rikítők. Igy hasonlít hangot szaghoz Milton a *Comus* ban:

*At last a soft and solemn breathing sound
rose like a stream of rich distilled perfumes
and stole upon the air.*

Que sons et que parfums se taisent! mondja Gustave Kahn, a francia költő.

S a tapintás érzékével is *levelez* a szaglás. Selymes, bársonyos szagokat ki nem érzett? Cirógató, karcoló szagokat?

¹ Csak egy példát hozok. Wilde Salomejában jön elé a *harsonák piros rivalgása*. (Ford. Szini Gy.) Tudvalevő, hogy Dante gyakran felcseréli az érzékek működését; az Inf. I. 60. *dove il sol tace* nem annyit jelent, mint Szász K. fordítja, *hol a nap kél*, hanem ahol *hallgat*: azaz sötét van. Még találóbb idézet nekünk: Inf. V. 28. *Io venni in loco d'ogni luce muto*. Minden fénytől néma helyre jöttem.

Hideg vagy égető illatokat, csiklandó szagokat? Táncoló sajtuszagokat? (Zola, Daudet.) Selymes megint, s bársonyos szagokat? Heliotrópokat, *d'une haleine de vanille si douce, qu'elle donnait une caresse de velours* Ez Zola mondata :

— *C'est ici qu'il doit être bon de s'asseoir* — így szól Serge Albinehoz — *dans l'odeur qui monte.*

Elem a szag, mint a levegő ; mint a víz ; csakhogy finomabb. Finomabb a levegőnél : még a hangnál is finomabb. A hang jön, mint egy folyó, arcul csap sokszor, erőlködnöd kell, hogy meg tudj állni benne. A szag ingerel, csiklandoz, de meg nem üt soha.

Pedig a szag materiális és mégis szellemibb a hangnál. A mozgásmennyisége kisebb.

S a szagok megfelelése legfeltűnőbb a hangokkal, kivált a zenehangokkal.¹ Vagy csak azokkal vesszük legjobban észre, — éppen mi? Vajjon a színek *harmonidóját* nem zenével szoktuk-e hasonlítani? (V. ö. az *összhang* szót.) Nem először zenével hasonlítunk, harmónikusnak mondunk-e mindent, ami esztétikai benyomást kelt bennünk?² Mint a kisgyerek, aki kutyanak mond minden állatot, mert csak a kutya nevét tudja. Ezer állat lehet, de még csak ennek az egynek a nevét tudja.

Egy régi papírszeleten a következő feljegyzésemet találok :

Mért ne lehetne *tapintás-zene*? Mért ne lehetne készíteni az aeolhárfaéhoz hasonló lemezeket, melyeknek végigtapintása az érzékeny tapintóérzékre (pl. a Keller Helén

¹ A szag sokkal folyékonyabb, hogyszem a zörejhez lehetne hasonlítani.

² *Un grand nombre des impressions de la vue peuvent s'exprimer et s'expriment le plus souvent par des termes qui semblent avoir été inventés spécialement pour désigner celes de l'ouïe.* (Eugène Véron, *Esthétique.*) Véron a megfeleléshez hasonló (de szándékosan létrehozott) tüneményt jelöl *transformatio* névvel. A *correspondance*-ról beszélvén, idéznem kell Swinburne gyönyörű sorait, melyek ez érzés quintessenciáját fejezik ki költőileg :

*Shadow kindled with sense of light
Silence laden with sense of song.*

bajtársainak tapintólelkére) ép oly kellemes és elragadó legyen, amilyen a zenedarab az érzékeny fülnek?

Nos — és miért ne lehetne — illatzene? Zene — az érzékeny orrnak?

Egy fővárosi színházunk, — egy operette előadásánál — mikor a színpad exotikus szigetet ábrázolt, exotikus illattal árasztá el a nézőteret. A dolog kétségtelenül esztétikai hatást keltett. De csak azt adta meg, amit Beöthy Zsolt esztétikai alapnak nevez s ami alighanem tisztán: megfelelő háttér-asszociáció.

Hogy önállóan — s közvetlenül mint érzés — esztétikai hatás keletkezzék:¹ ahhoz vagy sokféleség (színesség) vagy mozgás szükséges. Egy változatlan érzés fel is költheti-e azt, ami maga nem egyéb, hanem a kombinációk érzése? Parfüm-muzsika csak izoláltan vagy kombináltan successiv illatok előre megállapított változtatásával lehetséges. A rögtöni szagmentesítésre már tétettek kísérletek: az illatizolálásra az első lépés. Mihelyt önkényesen kombinált illatokat *tetszés-szerinti időre* előállítani sikerül: készek az illatzene feltételei.

S lehet, hogy a jövő században okosabbak lesznek az emberek, lesznek olyan okosak, mint a görögök voltak s ilyeneken törik a fejüket, nem pedig gépeken.² Nem a gép teszi édessé a munkát, hanem a dal.

Új technika, új elmélet keletkeznék. A szerelmes illatszettel lepné meg imádottját. Kedvesebb lenne, mint a pusztá szövers.

S lennének műfajai az illatoknak: az egyszerű, családias, régies illatok műfaja, minő a rozmarin és levendula; külön műfaj az ánizs alapmotívummal s a régi vagy népiesebb parfümök műfaja: a pacsuli-ária; külön műfaja a buja s exotikus illatoknak: illatidill és illatóda. Lenne, az illatban is, programzene: az asszociációk felhasználásával; lenne *l'odeur-pour-l'odeur*-zene.

¹ Komikus szag nincsen. De voltaképp, egyáltalán, *ézés* lehet-e komikus? Komikus csak gondolat lehet. S a komikum a művészetnek csak mellékterménye.

² Vagy ha gépeken, akkor a Mantegazza *pianoforte olfaktívóján* (amit egyébként már megpróbáltak Párisban).

Mikor szívunk már cigaretta helyett — illatkölteményeket?

Mikor fognak a szomszéd szobából, az ajtó résein által, beáradni édesen az illatklavier akkordjai ; e zongora brutális hangjai, a brutális *hangok* helyett, melyek, mint Schopenhauer feljajdult, agyig, lélekig hatnak !

Gyermekes ábrándok ! — No bizony ! Olyan soká voltam okos, csoda, hogy eddig is kitartám. Ide írok egy verset : most kétéve született, áprilisban. (1903.)

I D I L L.

*Százsorszép, erika, orgona, gyöngyvirág
bimbóznak, illatoznak kertiünkben gazdagon :
ez ám a tavaszi, verőfényes világ
kettőzik napsugára a szomszéd ablakon.*

*Azon az ablakon nemcsak a napsugár ég :
egy szép leány szeme süt reggelente ki.
A sok virág közé ezt várom, lesve, már rég
és míg meg nem jelen, csokrot kötök neki.*

*Százsorszép, erika, orgona, gyöngyvirág,
testvérül bokrétámban hát ölelkeztek
és zengjétek neki illatszímfóniát !
— Csak volna nefelejts is — refrénül — köztetek !*

7.

De félre vers és tréfa ! A komoly ábrándnak adjuk át magunkat ; jer ringató *komoly* fantázia !

Rajzoljunk egy utópiai illatversenytermet, élvezzünk, legalább képzeletben, egy odórikus zeneművet.

Utópia boldog lakói hátradőlnek a nem nagy és tökéletesen elzárt terem kényelmes zsölléiben. A külvilág ki-rekesztve. A lámpák *mind* kialszanak. Tökéletes sötétség és csend az, amit e legfinomabb műélvezet megkíván.

Halkan, mint távol emlékezet, alig is észrevehetően eleinte s hogy az agy kérdezi, szag-e vagy hang az igazán, terjed a tiszta légben messze parfüm pianoillata. Ibolya-illat, érezhetőleg, de színeket és mellékszíneket kap időn-

ként, taktusra, és titkos zamatokat, hogy az orr egyre változást vár. Egyszerre s azt sem tudni miként, erős heliotrop-lehellet¹ tölti el az egész termet, mely aztán érdesebb vaniliába olvad s idegesen bizsergetve az élvező cimpáit, egyszerre megszakad.

Megszakad, eltűnik, semmi sem marad. Tiszta, friss a levegő megint. Az élvező, akinek idegeit mozgásba hozta ez az előjáték, meglepett várakozással emeli föl fejét. Tiszta, üres a levegő megint. Egyszerre, újra, mint előbb észrevétlen, kél a halk ibolyaszag. De a levegő friss most, még frissebb és az illat materiálisabb s különös zamat vegyül bele : a kikelet nedves illata. A nedves föld illata, a sár szaga, valóban ; az olvadó hó szaga, friss tavaszi lehellet, mely bársonyosan cirógatja a jelenlevők arcát. Szellő van a teremben bizonynyal és tágnak érzik a terem, a sötétben, mintha szabadban volna. S az ibolyaillat, szabadon és szemérmetlenül kószál, átleng mindent. És más virágok illata vegyül benne, mindig gazdagabban ; először csak tavaszi virágoké : rezedá, orgona, gyöngyvirág. Ismeretlen szagok is ; amaz illatozó lepkének szaga s egyszerre tömjén-illat. Aztán megint : gyöngyvirág, orgona, rezedá.² Hol az egyik, hol a másik érezhető tisztán és vissza-visszatérnek. Majd fölkel a rózsa buja szaga s szuverén elönt mindent. A szellő megszűnt, a lég nyomott, a hőmérséklet emelkedik. Ah a rózsa ! A rózsa ezer más illatot költ, *költ* ; s fölrobognak vad keleti illatok, bíborillatok : a buja nárdusz, a holtakat felcsiklandó myrrha, a zsíros pézsmailat, a mézédés jázmin. A mézédés, emlékitta jázmin ! Ennyi gazdag illat felhossa, ütemre, mert nem szabad elfelejteni, hogy a szagok váltakozása szoros ütem szerint történik és *vissza-visszatérnek*, fölhossa, ütemre, ennyi gazdag illat a leggazdagabbat, az ártatlanság virágának bódító illatát, liliomillatot. Fullasztó, nehéz liliomillatot ; amely nem is egyszerre adja át a levegőt másiknak, hanem lassan vegyül bele enyhe

¹ Nincs ám a nyelvben még elég szó az illat számára : ez is bizonyítja, mennyire elhanyagolták esztétikailag ezt az érzést. (Mert anesztétikus kifejezések vannak, bőven . . .)

² *l'odeur fade du rézédá*. — P. Verlaine.

tömjénszellő, mintha füstuszályos, könnyű tömjéntartó röpülne át, sötétben, fönn a szoba levegőjén, s szellem-kezek csóválnák. A tömjén megmarad, erősödik ; de a liliomsúly, alig vesszük észre, eltűnt ; és helyette finom cinnamusz ébred most. S újra szökken dús hangversenye az illatoknak : buggyan. Kelnek ismeretlen balzsamok, csodálatos füstölők párája, desztillált illatok, megtörött virágszárak, növénynedvek titkos illata,¹ az aranyámbra. Rejtelmes éj-illatok, illatok, melyek a homerosi asphodelosra gondoltatják az embert, idilli illatok, Milton paradicsomába *and in all that bowery loneliness* beillők. Tágra nyílt orrlyikkal ül az élvező, agyán, lelkén rohan át ez illatkáosz szellemtánca, kábul a feje, értelme megakad. A puha székben, szemle-húnyva élvez. És újra ébűd, keveredik, eltölt a rózsailat, s a rózsák hervadnak, és a boldog utópiai érzékeit a virágok kellemes hullaszaga andalítja.

¹ *Odeur de la séve*

dans les bois mouvans. — V. Hugo.

Gramina quod redolent quae modo carpsit ovis. Martialis.

BERGSON FILOZÓFIÁJA

1910.

A XX. század első nagy metafizikai rendszerét francia ember adta a világnak : Bergson Henrik.

A filozófiához voltaképpen mint a valláshoz minden igazi léleknek köze van ; de Bergson filozófiája kétszeresen izgathatja az irodalmi érdeklődésű magyar olvasót. Először Bergson nem tisztán a tudósoké : őt hazájában is az írók és művészek filozófusának tartják. Másodszor : műve visszahatás a német mechanikus világnézet ellen, mely drótba akarta kötni a világot s gyávává tette a gondolkodást. Ezt a világnézetet (minden kriticizmust, asszociacionizmust, élettani mechanizmust beleérték) Bergson a saját fegyvereivel, kísérleti lélektannal, darwinizmussal támadja meg s ha meg nem ölheti a vasóriást, mégis lelöki a trónról, megszüntetvén hosszú egyeduralmát. Valóban Bergsonban a szabaddítót kell látnunk, aki oly álmokat hoz vissza, melyeket régen elveszettnek hittünk, oly tájakra vezet, melyek felé már nézni sem mertünk. Aki nem is hisz neki, olvasva lehetetlen erősebbnek és szabadabbnak nem éreznie szellemét.

Bergsont reakciónak mondják ; az. De ez a reakció szabadságot jelent.

Magyarországon még semmi érdemlegeset nem mondtak

Bergsonról¹; én is keveset mondhatok és tökéletlent. Új filozófiát ismertetni a legnehezebb dolgok közé tartozik. A megértésnek is érnie kell; s Bergsonnál ki foglalkozik nehezebb, mélyebb, bonyolultabb problémákkal? ki hatolt mélyebben beljűk? S népszerűnek kell lennem és rövidnek s idegen nyelven, irodalom nélkül: mindmegannyi akadály, melyeken míg áttörnek, megsáppadnak a gondolatok, tán meg is változnak. Mindegy: ha elvihetem olvasóimat ebbe az új gondolatvilágba, vágyat ébresztek olvasni bennük e mély és nehéz könyveket: elég.

1. A teremtő idő.

Engedjék meg, hogy mindjárt *in medias res* vigyem önöket.

Bergson alapvető gondolata az időről alkotott fel-fogása. Kant szerint az idő is olyasvalami, mint a tér; szemléletünk egy formája, melyen kívül a valóság jelenségeit nem tudjuk elképzelni; de távolról sem önálló, külön létező és ható dolog. Ez helyes volna, ha az idő is közömbös irányú és egynemű volna, mint a tér, vagyis ha a jelenségek az

Országos Széchényi Könyvtár

¹ Tudtommal csak két (rövid és kissé felületes) bírálatban ismertették, a *Magyar Filozófiai Társaság Közleményei*. Prohászka püspök, nemrég, úgy látszik, beszélt róla akadémiai székfoglalójában.

De hazájában nagy népszerűsége tett szert a bergsonizmus; s Németországban nagy ellenzékot ébresztett.

Ide írom Bergson négy munkájának — melynek eszméit ez értekezésben veszi az olvasó — címét, megjegyezve, hogy a *Bibliothèque de philosophie contemporaine*ben mindenike már hat-hét kiadást ért: francia filozófiai könyvnek nagy siker:

Essay sur les données immédiates de la conscience.

Matière et Memoire.

Le Rire.

L'évolution, créatrice.

Bergson az *Institut* tagja, a *Collège de France* tanára.

Meg kell jegyeznem, hogy e dolgozat Bergson filozófiájának csak népszerű ismertetése, nem méltatása vagy kritikája akar lenni, aminek a magyar közönség előtt teljesen ismeretlen tárgyra nézve értelme sem volna.

időben is megfordíthatók lennének, mint a térben. Szóval, ha az idő nem változtatna a dolgokon semmit s a dolgok minősége nem függne az időben való helyzetüktől. Valóban bizonyos fizikai tünemények ilyen megfordíthatók és visszafelé is megcsinálhatók : az idő rájuk nézve egynemű : akár előre, akár vissza.

De ha magunkba nézünk, látni fogjuk, hogy velünk a dolog nem így van. Mi minden pillanatban öregszünk, ami annyit jelent, hogy ránk nézve az idő minden pillanatban valami újat hoz, valami vissza nem térhető és visszafelé meg nem csinálható. A mi időnk csak egyirányú ; az életet visszafordítani nem lehet. A mi időnk nem egynemű ; sőt lényegileg különemű : minden pillanatban más, új. A mi időnk teremt, újat alkot minden pillanatban.

Ez azért van, mert minden pillanatunkban benn van — tudtunkkal vagy anélkül — egész multunk, sőt őseink egész multja. A mult nem halt meg, hanem hat reánk ; él testünkben, lelkünkben ; egész valónk az egész mult eredője ; minden jelen pillanat magában foglalja az egész multat és valamit ad hozzá. Eszerint minden jelen pillanat lényegileg különbözik az összes megelőzőktől, mert egyik sem foglalhatott magában annyit, mint emez és sohasem térhet vissza *ugyanaz, éppen úgy*, ami már egyszer elmúlt.

2. Az értelem korlátai.

Eszerint az élőlények ideje, a *teremtő idő*, lényegileg különbözik a fizikai jelenségek idejétől, mellyel a fizikusok foglalkoznak s mely tényleg egynemű, melyben a jelenségek ismétlődnek, megfordíthatók és épp ezért előre vagy visszafelé ki is számíthatók, mint a napfogyatkozások. Eszerint kétféle idő van. Az egyik a fizikusok által használt egynemű idő, a Kant-féle szemléleti forma ; mely a térhez hasonlít. A másik az élőlények különemű, teremtő ideje : amelyet Bergson *tartamnak* nevez.

Könnyű belátni, hogy a fizikusok ideje a térhez hasonlít ; a térnek mintegy negyedik dimenziója, mérhető és a fizikusok épp úgy operálnak vele, mint a többi három dimenzióval.

Minősége nincs, csak mennyisége, éppen mint a térnek ; ezért mint a gondolkodás formája kitűnően alkalmazható minden térbeli dologra, vagyis minden testre, a testi világra. Kiterjedés : és a kiterjedt világra alkalmazható. Ezért helyén van a fizikában.

Már most az ember gondolkodása lényegileg a testi világra irányul. A gondolkodás ugyanis eredetileg fegyver volt a létért való harcban ; az értelmet a fejlődés hozta létre fegyverül, az élőlények teremtő fejlődése teremtette, mely maga is teremtő idő s így mindig újat hoz. Fegyverül hozta létre a gondolkodást, eszközül a test fenntartására : eszerint a gondolkodás eredeti szerepe : megkeresni a táplálékot, meglátni a veszélyt ; kezdetleges lényeknél ma is csak ez. Eredetileg tehát a gondolkodás kizárólag a testi világra irányul, gyakorlati, nem elméleti célú, s e célra tökéletesen elég a kiterjedt (testi) világ minket érdeklő részének ismerete. Ezt a gondolkodás a maga kiterjedésre alkalmazható formáival (mint a tér és térszerű idő) el is éri.

De később, az értelem fejlődésével, erőfelesleg állott elő a gondolkozásban, mely azt eredményezte, hogy az értelem eredeti körén kívül is akart hatni. Öncéllá vált, elméleti lett s a kiterjedéstelen lelki jelenségeket is elmélkedései körébe vonta, rájuk alkalmazva a maga formáit. Így keletkezett a mechanikus világnézet, mely az életet is a kiterjedésre vonatkozó értelem törvényei szerint akarja felfogni. Az eredmény : előre várható kudarc. A kiterjedés formái nem alkalmazhatók a kiterjedésnélkülire, a gyakorlati értelem elméleti célokra. Hogy is várhatnók, hogy a fejlődés által teremtett fegyver megértse magát a teremtő fejlődést ; az élet egyik kései mellékterméke, az ész, megértse magát az Életet?

3. Lélekmérés.

A baj ott van, hogy az értelem formái (a tér és a térszerű idő) mind a kiterjedésre vonatkoznak, vagyis a mennyiségre ; az anyagi világ lényegileg mennyiségi. A természettudományok a matematika felé törekednek s a fizika ideálja

az egyprincipiumos világ, melyben minőségi különbségek ne létezzenek.

Már pedig a lelki világ teljességgel minőségi ; minden lelki állapot *minőségileg* különbözik minden más lelki állapottól, éppen azért, mert a lelki élet ideje nem egynemű. Minden lelki állapot egységes, mert az érzetek egymást színezik s az emlékek színezik az érzeteket ; az egyidejű érzetek egymástól és a hozzájuk fűződő emlékektől, asszociációktól el sem választhatók, mert mindezek hatnak egymásra és változtatják egymást. Asztalom színe ma más előttem, mint tegnap ilyenkor, sőt más most, mint egy perccel ezelőtt : máshogy figyelem, máshogy nézem, mást látok még, másra gondolok közbe : mindez, öntudatlan, hat arra, hogy mily színűnek látom. Nincs pillanat, mely nem változtatna, s ha semmi sem változna : egy pillanatnyi emlékkal több és ez is változtat. Nincs két érzet egynemű.

De eszerint nem lehet az érzeteket mérni, mert a mérés összehasonlítás és összehasonlítani csak egynemű dolgokat lehet, nem minőségileg különbözőket. És mégis beszélünk nagyobb fájdalomról és kisebb fájdalomról, nagyobb melegről és kisebb melegről, erősebb és gyengébb fényről, mint-hogyha a fájdalmak, a hőérzések stb egymás közt egyneműek, összehasonlíthatók és mérhetők lennének. Könnyű azonban belátni, hogy ez csak értelmünknek a maga céljai szerint választott kifejezése. Ha új gyertyát hoznak a szobámba, fényérzésem voltaképpen nem növekedik, hanem egészen új, más fényérzés áll be ; s ha azt mondom, hogy fényérzésem növekedett, ez csak azt jelenti, hogy az érzés okai (pl. a gyertyák) gyarapodtak. Csak testi, térbeli dolgoknak lehet mennyisége ; az érzésnek soha, csak az érzés okának. Az intenzitás minőségi különbség s semmi köze extenzitással, mennyiséggel. Az okok ismétlődhetnek, az érzések mindig mások. Mi az érzésekről tapasztalat útján az okokra következtetünk és az érzéseket okokkal fejezzük ki ; hogy e következtetés és kifejezés mennyire a gyakorlaton épül és megbízhatatlan, mutatják a legegyszerűbb kísérletek.

De érthető, hogy az érzéskülönbségeket az okok különbségével fejezzük ki : hisz nyelvünk az értelem alkotása s

így nem minőségek, hanem mennyiségek kifejezésére alkalmas. Az érzést nem lehet kimondani. Érdekeinknek és az értelem céljának is csak az okok kifejezése felel meg: az okok részéről fenyegethet veszedelem, az okok érdeklik cselekedeteinket s az értelem, mint láttuk, elsősorban gyakorlati célú.

Ekként nem is sikerülhetett az érzések megmérése, amire a Fechner-féle pszihofizika törekedett. Valóban, ha megméri, hogy bizonyos érzést keltő oknak (ingernek) mekkora minimális növekedése szükséges, hogy az érzés is »növekedjék« (helyesebben: változzék) és így megállapítják, hogy pl. az érzés az inger logaritmusának arányában növekszik: evvel nem az érzés és inger közti viszonyt, hanem az inger és az ingernek legkisebb észrevehető változása közti viszonyt állapították meg. Tehát nem lelki, hanem testi változásokat mértek. Az ok változása folytonos, mennyiségi lehet: a lelki változás rögtönös, minőségi. Erről a pszihofizika csak azt mondja meg, hogy mily feltételek mellett állhat be, nem azt, hogy mekkora.

4. A szabadság.

De ha a lelki jelenségek nem ismétlődők, akkor nemcsak nem mérhetők, hanem előre ki sem számíthatók. Kiszámítani csak ismétlődő jelenségeket lehet, mert minden számítás azon a tételen alapul, hogy hasonló okok hasonló okozatokat hoznak létre. Mihelyt oly folyamatokkal kerülünk szembe, ahol hasonló okok ismétlődése ki van zárva, előre való kiszámításról szó sem lehet: a lelki folyamatok pedig ilyenek.

Ez más szóval annyit jelent, hogy az akarat szabad.

Mert mit érthetnék én azon, hogy akaratom nem szabad, hogy tetteim determinálva vannak? Csakis azt, hogy (a körülmények teljes ismeretével) tetteimet előre ki lehetne számítani. De ha a fejlődés tényleg teremtő, ha az élet minden pillanata egészen újat hoz létre: akkor a jelen még oly teljes ismeretében sem foglaltatik benne a jövő ismerete. Az asztronómus kiszámíthatja előre a csillagok járását, mert a fizikai világban nincs teremtő idő, a jövő ott semmi lény-

gileg újat nem ad a jelenhez, aki a jelent ismeri, ismeri a jövőt is.

Néha ugyan úgy tetszik, mintha egy ember jellemét ismerve, annak cselekedeteit előre megmondhatnók. De ez csak a szokásos cselekedeteknél lehetséges ; az ilyen »tapasztalati jellem« nem egyéb, mint azon ember szokásainak összessége ; már pedig a szokás voltaképp nem lelki, hanem mechanikus jelenség, az élet meghódolása, mintegy concessiója a mechanizmussal szemben. Az élet, amennyire ismerjük, mindig testhez kötve jelenik meg ; a test mozgása pedig az életével ellenkező irányú (amennyiben mechanikus, ismétlődő, míg az életé szabad, teremtő) ; ezért az életnek küzdenie kell, míg az anyagban, az anyag ellen a saját teremtő mozgását érvényesítheti. E küzdelem sok nehézséggel s sok visszaeséssel jár ; az alsóbbrendű állatok mozgása még majdnem teljesen mechanisztikus. Az emberben az élet érvényesülése már hatalmas fokot ért el, de az ember is gyakran visszaesik a mechanisztikus mozgásba : ezt a visszaesést nevezik szokásnak.

Cselekedeteink nagy része ily mechanisztikus cselekedet. De mennél intenzívebb életet él valaki, annál sűrűbben felszabadítja magát szokásai alól ; és ilyenkor következik be az igazi szabad cselekedet, amelyet nem lehet kiszámítani. Az ember maga érzi legjobban, hogy szabadon cselekedhetik ; s ez az oka, hogy a determinisztikus, mechanisztikus felfogás (bár értelmünknek jobban megfelel, hiszen értelmünk elsősorban az anyagi világra irányul, értelmünk gyakorlati célú, fegyver, cselekedeteink világítója s így semmi köze ahhoz, amit előre nem láthatunk, amiről tehát nem tehetünk), mégis annyi ellenzésre talál a közönséges emberek gondolkodásában. Az öntudat ellentmond neki.

De viszont az értelem, amely előrelátni akar, a tapasztalati jellemmel, a szokásokkal foglalkozik és nem az igazi szabad lélekkel.

5. A nevetés

Hogy mennyire lényege az életnek (és mennél magasabbra fejlődik, annál inkább lényege) ez a teremtő szabadság, annak egy érdekes tünetét látjuk az élet legmagasabb alakjában, az emberi társaságban. Ez a tünet a nevetés.

A nevetés társadalmi tünet: az ember nem nevet, ha izolálva érzi magát; mosolygás nélkül hallgatjuk egy idegen társaság élceit, melyeken jót kacagnánk, ha mi is a társasághoz tartoznánk; a nevetés nem magányos hang, hanem folytatást vár. És kizárólag az életre vonatkozik: élettelen lényeken nem nevetünk (csak amennyiben az élőkhöz hasonlítanak) s mennél magasabbfokú az élő, annál inkább nevetünk rajta, az emberen leginkább.

Mikor nevetünk az élő dolgokon? Akkor, ha egy pillanatra elfelejtenek élni, gépies szokások szerint cselekesznek, mechanizmusokká válnak, nem alkalmazkodnak a körülményekhez, különböző helyzetben egyformán cselekesznek. A nevetségesnek őstípusa a szórakozott. A teremtő élet örökös változás, szabad adaptáció. Ha valaki egy pillanatra elmulasztja ezt az adaptációt, géppé lesz, az anyag irányának hódol, visszaesést követ el, vétkezik az élet ellen. Ennek a visszaesésnek, ennek a véteknak társadalmi megintése, figyelmeztetés ellene, büntetése: a nevetés. Ezért nem nevetünk magunknak, ezért nem nevetünk élettelen dolgokon.

S ezért nevetséges, ha valaki az utcán megbotlik, ha valaki szórakozott, ha valaki a helyzethez nem illőt tesz vagy mond. (Helytelen tehát minden ellentét-teória.) De az emberi arc is akkor nevetséges, ha valamely vonása megjegesedett szokásra, mechanikus jellemre enged következtetni; ezért nevetségesek többnyire az ú. n. tipikus arcok. (Helytelen tehát a túlzás-teória.) Nevetséges a *qui pro quo*, a félreértés, mert élőlényeknek és élőlények viszonyainak sohasem kellene hasonlítaniok egymáshoz, sohasem szabadna felcserélődniök: minden ilyesmi visszaesés a mechanizmusba. Nevetséges a szójáték is, mert az emberi nyelv is élő dolog, a szavaknak sem szabadna felcserélődniök. S mindez annál

nevetségesebb, mennél akaratlanabb, ami megint mutatja a nevetés gyakorlati, társadalmi figyelmeztető és büntető szerepét. Ehhez képest a nevetés mindig gyakorlati, értelmi és hideg. Ahol érzelmeink is közbeszólnak, ott nem nevetünk; a humor sem a részvét nevetése, mert ilyesmi nincs — hanem az irónia ellentéte.

6. A tudat keletkezése.

Az anyagi világ teljességgel mechanisztikus. Ez annyit jelent, hogy minden pontja hat minden más pontjára, azon törvények szerint, melyeket a fizika leír; az anyag minden pontja oly energiaközpont, mely minden más pontról jövő energiát átvesz és átbocsát, vagyis szükségképp reagál. Ez az anyagi világ kiterjedt térben és időben, az az végtelenül felosztható végtelen sok pontra és végtelen sok pontszerű (térszerű) pillanatra, melyek mind különállóknak látszanak, de egyik sem hoz semmi újat, mert minden pont kiszámítható a többi pontokból, minden pillanat a többi pillanatokból, úgy hogy minden pont és pillanat *determinált* (ami a szabadságnak ellentéte).

Láttuk azonban, hogy az élet lényege ezzel ellentétben a szabadság. Tapasztalásból tudjuk, hogy az élet kisebb-nagyobb foka mindig együtt jár a tudat kisebb-nagyobb fokával s előbb láttuk, hogy az értelem, e tudat egyik alakja, a determinált élettelen anyag mozgásának irányát követi, csupán annak felfogására képes és célja praktikus.

Az élet a determinált, anyagi erőközpontok közt úgy tűnik fel, mint egy indeterminált, szabad erőközpont. Már most az a kérdés, mért, miként fejlődik ki e determinálatlan erőközpontokon az értelem, az anyagi mozgások e tükre.

Szabad erőközpont az, amely nem reagál azonnal szükségképp a fizikai törvények szerint, hanem maga választja meg a visszahatás módját és idejét. Tehát 1. itt a visszahatás nem történik mindjárt aktuáliter, hanem az átvett energia felhalmozódhatik virtuális visszahatássá; 2. e felhalmozott, virtuális energiának esetleg több útja lehet az aktualizálódásra, vagyis a tényleges visszahatásra, más szó-

val a mozgás útja elágazhatik. Mennél komplikáltabb ez az elágazás, annál több a választás lehetősége (hogy mely úton engedjük tovább a mozgást) : vagyis a szabadság.

Ezt az energiát felhalmozó és szétágazó mechanizmust nevezzük idegrendszernek. Mennél fejlettebb az élőlény, annál szétágazóbb az idegrendszere, annál több a választás lehetősége, annál szabadabb.

Az idegrendszer tehát nem egyéb, mint egy energiát felhalmozó s aztán továbbadó (vagyis mozgató) gép, amely a szabad életnek rendelkezésére áll s annak szabad hatását komplikáltsága arányában biztosítja. Az érző idegek bevizik az energiát, a mozgató idegek ismét kiviszik.

Sokan azonban más szerepet is tulajdonítanak az idegrendszernek. Azt mondják, hogy az idegrendszerben (pl. az agyban) szövődik össze a tudat azon érzetektől, melyeket a külső hatások az idegekben keltenek.

Valóban a tudat legegyszerűbb formája az érzet vagy inkább érzéki észrevevés (percepció). Mindazt, amit az anyagról tudunk, érzetektől tudjuk ; minden anyag számunkra nem egyéb, mint percepciók összessége. De az idegrendszer is anyag, ekként az idegrendszer is csak percepciók összessége és pedig csak igen kis részét teszi összes percepcióinknak. Tehát nemhogy a percepciók keletkeznének az idegrendszerben, ellenkezőleg az idegrendszer csak egy része a percepcióknak.

Az egész anyagi világ percepciókból áll : értelmünk (amely ez anyagi világ felfogására való) el sem tud mást képzelni, csak percepciót. De e végtelen sok percepciónak egyszerre mindig csak egy kis része van előttünk (csak kis részét látjuk, halljuk stb.). Melyik része?

A dolgoknak felénk fordított oldalát látjuk, a hangok közül a közeliakat halljuk stb. Szóval a percepcióknak azon része van mindig előttünk, amely cselekedeteinket érdekelheti, amelyre lehetséges visszahatást gyakorolnunk, amely választásunkra befolyással lehet. Más szóval jelen percepciónk összeesik a virtuális visszahatással. (Visszahatás helyett hatást is mondhatnék, mert a külvilág rám lehetséges hatása, pl. a veszélyek épp úgy érdeklik cselekedeteimet s ezt

percepcióim épp úgy mutatják. Hatás és visszahatás tehát itt felcserélhető szavak.)

Itt újra látjuk, hogy az értelem szerepe kizárólag praktikus: értelmünk (melynek legkezdetlegesebb stádiuma a percepció) annyit fog fel az anyagból, amennyi cselekedtünket érdekelheti. Minél fejlődöttebb az élőlény, minél bonyolultabb idegrendszere, minél több a választási lehetősége, annál több dolog érdekelheti cselekedeteit, annál több dolgot képes érzékelni.

Már most megkülönböztetve a műszavakat, tényleges visszahatást kiváltó energiaforrást nevezünk anyagnak, virtuális visszahatást kiváltót percepciónak. Láttuk, hogy a második csak egy része az elsőnek s így minden percepció épp oly kiterjedt, mint az anyag.¹ Valamint oly helyeken, melyek a fénysugarakat nem bocsátják át, tükrözés keletkezik; épp úgy az élő lényekben némely hatásra nem történik visszahatás azonnal, hanem helyette tükrözés: percepció. De ez csak hasonlat, amilyen Bergsonnál sok van.

Minden szabad lénynél szükséges a percepció kisebb-nagyobbmértvű fellépte; másképp elképzelhetetlen a választás. A percepció az alkalmazkodás eszköze, mint általában az értelem.

A percepció — ahogy láttuk — nem bennem levő kiterjedés nélküli valami, sem idegeim mozgása, hanem az anyaggal egynemű, kiterjedt valóság, az anyagnak azon része, melyre virtuális visszahatásom van; így minden érzetem, percepcióm kívülem van, ott ahol látom, érzem stb. Akármily paradoxonnak tetszik is ez, voltaképp megegyezik a józan ésszel, mely azt tartja, hogy minden ott van, ahol látom, vagyis kívül a testemen, amely szintén csak egy része e percepcióknak.

Helytelen tehát az az elmélet, hogy érzeteink eredetileg kiterjedés nélküliek s csak később, gyakorlás útján helyezzük ki őket a térbe. Ez a »kihelyezés« voltaképp csak különböző

¹ Valóban újabb kutatások szerint kiterjedés nélküli (nem lokalizálható) érzet nincs.

érzeteinknek egymással, pl. látásomnak tapintásommal gyakorlás útján való koordinálása.

Igaz, hogy ha elvágom a látóideget, megszűnik a látás; de ebből nem lehet azt következtetni, hogy a látóideg hozza létre a látást. A látás azért szűnik meg, mert a vezeték elvágatván, a fényenergia visszahatást tőlem immár nem hozhat létre, tehát a virtuális visszahatás megszűnt. Már pedig láttuk, hogy a percepció összeesik a virtuális visszahatással.

Ekként a test gyengülésével gyengül a percepció.

7. A fájdalom keletkezése.

A lehetségeseken kívül testünk anyagára a külső világ anyaga persze tényleges hatást is gyakorol. Ez a tényleges hatás már magában a testben történik, nem kívülről van, mint a virtuális. Ha a tényleges hatás oly erőssé lesz, hogy veszélyessé válhatik, akkor testem azon részén, melyet veszélyeztet, sajátságos ellenállás, erőfeszítés keletkezik ellene, melyet *fájdalomnak* nevezünk. A fájdalom mindig csak helyi jellegű erőfeszítés s azért nagysága az egész test veszélyével nincs arányban.

8. A mozgás ritmusa.

Bergson percepció-elmélete ellen egy nagy ellenvetés lehet.

Ez elmélet szerint ugyanis percepciónk az anyag egy része, teljesen egynemű a kiterjedt anyaggal. De az anyag térszerű: matematikai pontokra esik szét és végtelenül osztható; az érzet ellenben oszthatatlan, folytonos. Azonkívül az anyagot a fizika (= az emberi értelem, amelynek iránya az anyagi mozgások irányával mintegy párhuzamos) hovatovább teljesen egynemű erőközpontokra, vagy mondjuk mozgásokra fogja redukálni, melyek között csak mennyiségi különbség léteznék. Valóban az anyagnak csak ilyen felfogása elégítené ki teljesen értelmemet. Percepcióinkról azonban e tanulmány elején láttuk, hogy azok

mind *minőségileg* különböznek egymástól; szóval: talán mégis az élethez és nem az anyaghoz tartoznak?

Ezt az ellenmondást az okozza, hogy eddig absztraháltunk valamitől, ami percepcióinkat másítja és színezi s ami csak élőlényeknél jelenik meg: ez a valami az *emlékezet*.

Már pedig szabadság nem képzelhető emlékezet nélkül; mert akkor a választás alapját csak a pillanatnyi percepciók képezhetnék, más szóval a percepciók csak közvetlenül hatnának, holott a szabad lény lényegét éppen az képezi, hogy rá némely percepciók nemcsak közvetlenül, hanem virtualiter is hatnak. Más szóval az emlékezetnélküli lény nem lehet szabad, élő lény, hanem összeesik a determinált anyaggal.¹ A szabad választás csakis az emlékezet alapján történhetik.

Hogy mennyire lényege az életnek az emlékezet, azt onnan is látjuk, hogy az élet teremtő idő, amely nem egyenmű; vagyis nem mindegy, hogy mennyi múlt áll mögötte (mint az élettelen anyagnál, amely nem öregszik); vagyis a múlt nem mindegy a jelennek, hanem hat a jelenre, bizonyos értelemben benn van a jelenben az egész múlt: ez más szóval az emlékezet. A teremtő időnek tehát lényege az emlékezet.

De hogyan színezheti a percepciókat, hogyan teszi folytonos érzetté a végtelenül osztható anyagot, hogyan adhat minőségi különbségeket a tisztán mennyiségi energiamozgásoknak az emlékezet? Úgy hogy minden percepció emlékképekkel olvad össze, elsősorban a közvetlen megelőző pillanatok percepcióinak emlékképeivel, más szóval a pillanatok nem válnak mereven (térszerűen) külön, mint az anyagi világ idejénél, hanem több-kevesebb pillanat az emlékezet segítségével mindig összeolvad, vagyis az élő lény jelene nem egy (térszerű) matematikai pont, mint az anyagi világ pillanatai, hanem több az emlékezet által egybevont pillanatból áll: kiterjedése van, azaz valóságos *tartam*. (Ezért nevezi

¹ Az élettelen anyag mindent egyformán percipiál — mondja Bergson, aki néha szereti a paradoxont. Az anyag voltaképp sokkal teljesebben percipiál, mint az ember; de percepciója emlékezet híján csak pillanatnyi, s ezért sem kvalitatív különbségeket nem vehet fel, sem tudatossá nem válhatik.

Bergson a teremtő időt, az élő lények idejét tartamnak.) Ez megegyezik az önmegfigyeléssel.

Mi a következménye ennek az összevonásnak? Megint hasonlatot mondok. Egy álló kerék küllőit külön megszámlálhatjuk, külön látjuk és állandóan egyszínűeknek. Ha a kerék forog, a küllők egybeolvadnak, az egész kereket folytonosnak látjuk, s a küllők száma, nagysága és a forgás sebessége szerint más-más színűeknek: vagyis a mennyiségi különbségek minőségekké válnak. Ami az összeolvadó küllőkkel, olyanforma történik az összeolvadó pillanatokkal is. Az eredmény minősége az összeolvadás ritmusától függ. Az emlékezet élet, tehát nem egyéb, mint az idő mozgásának bizonyos ritmusa, mely a különálló pillanatokat összekapcsolja. Az élő lényeket éppen az jellemzi, hogy az ő idejüknek ilyen külön ritmusa van s ez hozza létre a percepciók egyéni különbségeit.

9. Anyag és emlékezet.

Az élet lényege az emlékezet. Ha tehát azt akarjuk tudni, hogy az élet az anyag mozgásából megmagyarázható-e, vagy egészen különálló mozgás, vagyis a monistáknak és materiálistáknak, vagy pedig a dualistáknak van-e igazuk, azt kell vizsgálnunk, vajjon az emlékezet kötve van-e a testhez, az idegrendszerhez?

Az *emlékezet* szót kétféle értelemben használjuk. Az első szerint tisztán mechanizmus, az idegek gyakorlásán alapul s ezáltal a mozgást mechanizálja, az idegek emlékezete volta-képp azonos a szokással. Ez az emlékezet tisztán a testben van, s mennél tökéletesebb, annál öntudatlanabb. Ezen alapul a mechanikus tanulás: ha valamit jól megtanultunk, anélkül is elmondjuk, hogy rágondolnánk arra, amit mondunk. Eleinte kétségkívül a szabad emlékezet és szabad akarat igazgatta szájunk mozgását; később a mozgás teljesen mechanikussá vált: a mozgás a sok ismétlődéssel mintegy csatornát vájt magának, melyen később megindítva önkényt is lefolyik. Ez anyagi jelenség.

Egészen más a szabad emlékezet, multunkba való *tudatos*

visszanézés. Multunk képei, hangulatai nem vesztek el, hanem ismét felidézhetők. A mult számtalan sok képe közül azonban egyszerre mindig csak csekély számú van jelen tudatunkban. Mely képek vannak jelen? Az asszociáció törvényeiből tudjuk, hogy azok, amelyek valami összefüggésben vannak jelenlegi percepcióinkkal, vagyis azok, amelyek cselekedeteinket a jelenlegi körülmények közt érdekelhetik és választásunkra befolyással lehetnek. Vagyis ugyanazon szempontok szerint választódnak ki értelmünk számára a tudatos emlékek, mint a tudatos percepciók. (Sohase feledjük, hogy az értelem a létért való küzdelem fegyvere.)

Vajjon azt kell-e hinnünk, hogy a többi emlék, amely nincs éppen előttünk, nem is létezik, és csak az anyagnak, az agynak újra felkeltett, a régihez hasonló, de gyengébb mozgása hozza-e létre az emlékeket? E materialista elmélet szerint emlék és percepció közt nem lenne lényegi különbség; az emlék csak gyengébb percepció lenne. De akármennyire gyengítsünk egy jelen percepciót, mégsem lesz belőle emlék; az emlék tehát lényegileg különbözik a percepciótól. (Különböben láttuk, hogy már maga a percepció sem az idegrendszerben keletkezik.) Az emlék lelki jelenség s az anyagból megmagyarázni s az anyag mozgásából levezetni nem lehet. Az idegrendszer kizárólag mozgások közvetítésére való gépezet, semmi más; az emlék épp oly kevésbé székel benne, mint a percepció.

Igaz, hogy ha az idegrendszer bizonyos zónája megsérül, bizonyos emlékek teljesen eltűnnek a tudatból. Ez a zóna tudniillik éppen azon mozgásokat (= cselekedeteket) közvetítette, melyeket az eltűnt emlékek érdekelhettek (melyeknek választására azon emlékek hatással lehettek). A gépezet megsérülésével ezen mozgások lehetetlenné váltak, az illető emlékek tehát megszűntek cselekedeteinket érdekelni, tehát eltűntek a tudatból,¹ anélkül persze, hogy megsemmisültek volna.

¹ Sohasem egy logikailag összetartozó emlékcsoport szűnik meg, sem egy bizonyos életkor emlékei: hanem vagy a látási vagy a hallási emlékek, külön: szóval azok, melyeknek hatását egyazon idegszálak biztosítják.

Nem semmisültek meg, mert tényleges hatást gyakorolnak ránk. Minden élőlényre tényleges hatást gyakorol az egész multja együtt, hisz éppen ebben áll a teremtő idő, hogy a mult nem semmisül meg, hanem folyton gazdagodva a jelennel állandóan hat a jövőre. Valamint tehát az anyagi világ minden pontja hat testemre mint anyagra ténylegesen; de némely közeli részei virtuálisan is hatnak s ezek a tudatos percepciók, éppúgy az egész mult tényleg hat jelenemre, de némely emlékek virtuálisan is hatnak s ezek a tudatos emlékek. Csak tudatosságok által befolyásolhatják választásomat, s csak e virtuális hatásuk (= választásom befolyásolhatása) teszi őket tudatossá.

Tévedés tehát azt hinni, hogy ami nem tudatos, el van feledve: nem létezik. Létezik, mert *tényleg hat* az egész mult. Így van a percepciókkal is. A szomszéd szobát jelenleg nem látom, percepciója nincs előttem, nem tudatos: de azért meg vagyok győződve, hogy létezik. A tudatosoknál mindig sokkal több a tudattalan, távollevő percepció (= anyag), mely épp úgy létezik, mint a tudatos. Épp így: a mult azon részei, melyeknek emlékei jelenleg nincsenek előttem, épp úgy léteznek és hatnak mint a jelenlevő emlékek, vagy mint a távollevő percepciók. Az egész mult él és hat a jelenben: ez a teremtő idő. Az emlékezés pedig nem visszatérés a multba, hanem a mult minduntalan betolakodása a jelenbe. A mult a lélek, a jelen a test: az emlékezés a lélek hatása a testre. Az idegrendszer mozgása nem előidézője az emlékeknek, hanem hatása, folytatója, mely tovább folytatódva testünk mozgásában (cselekedetben) végződik. Ekként a léleknek (a multnak) a jelennel összefüggő vége úgy nyúl minden pillanatban a testbe (a jelenbe), mint valami késhegy, hogy azt igazgassa.

10. A valódi mozgás.

De hogyan hathat a lélek a testre, a mult a jelenre, ha lényegileg különböző dolgok? Nem annyira lényegileg különbözők, mint eddig feltűnt: mindkettő mozgás, csak más ritmusú (s mint majd látni fogjuk, ellenkező irányú) mozgás.

Mindig mult volt a mult? Volt valaha jelen is és akkor percepció volt ; a lélek percepciókból táplálkozott, s a percepció anyag, vagyis (a fizika szerint) mozgás. Az anyag mozgások eredménye. Hogyan lett multtá, lélekké? Úgy hogy saját ritmust kapott, mely pillanatait összefűzte ; ha élettelen anyag, örök jelen, mert minden pillanata (tér szerint) külön áll. Ekként a lélek új ritmust kapott mozgások gyűjteménye, melyek egyéb rendes ritmusú mozgásokra (testem mozgásaira) folytonos hatással vannak s azokat rendes útjukból kitérítik.

Ekként a világ lényege mindenütt mozgás, melynek ritmusbeli különbségei (skálái) vannak, de alapjában egynemű. A mozgásnak tehát abszolút valóságnak kell lennie. A fizikusok mégis a mozgás relatív voltáról beszélnek. Azt állítják, hogy a mozgás csak két tárgy viszonylagos helyzetének változása s egyre megy, hogy mi mozog : a tárgy vagy környezete? A mozgás tehát csak viszony, nem valóság : a térnek és a térhez hasonló időnek viszonya, irányváltozás az időben. Az ilyen térszerinti mozgás *eo ipso* végtelenül osztható lenne, mint maga a tér. De már az ókorban kimutatták az éleai filozófusok, hogy a végtelenül osztható mozgás elképzelhetetlen ; gondoljunk Achillesre és a teknősbékára. Azonkívül az ilyen nem valódi mozgás sohasem hozhatna létre oly valódi kvalitatív hatásokat, mint az én percepcióim.

De ha csak a kisujjamat mozdítom is, érzem, hogy ez a mozgás valóság, hogy itt én mozogtam, nem a környezetem. Bizonyos feszültséget (tenziót) érzek a mozgatott testrészben és ez a tenzió abszolút, másra vissza nem vezethető pszichológiai valóság. Ez a tenzió egyszerű, nem osztható és nem térbeli (nem extenzió). Már most, ha minden mozgást, az anyagit is ilyen abszolút pszichológiai tenzióknak fogom fel, megszüntettem a nehézségeket, melyek a mozgás oszthatóságának elfogadásából származnak.

Valóban minden mozgás oszthatatlan (azaz csak ott állhat meg, ahol megáll). Amit felosztok, voltaképp csak az út, melyet a mozgás megtesz : a pillanatok, melyekre a

mozgást végtelenül feloszthatom, csak értelmem abstrakciói.¹ Értelmem mintegy végtelenül osztható, üres rajzhálót rak (a tér és a térszerinti idő hálóját) a valódi mozgások alá praktikus szempontból (az értelem szempontjai mindig praktikusok), hogy a cselekvésnek legyen miszerint irányítania magát.

Az anyag és lélek tehát — úgy látszik — nem annyira lényegileg különbözők, mint eddig feltűnt, hisz mindkettő alapjában tenzió (mozgás); végső elemeiben az anyag is tenzió lévén, az is kvalitatív, hiszen minden valódi mozgásban oszthatatlanságánál fogva már több pillanat van összevonva. De abból, hogy az anyagot értelmünk mégis szétválaszthatja, pillanatjaira és tér szerint foghatja fel, abból, hogy az anyag beleillik az értelem végtelenül finom rajzhálójába, már azt következtethetjük, hogy az anyag pillanatai legalább is törekszenek a (térszerinti) különválásra, szétesésre (amelyben megszűnnék minden kvalitásuk, megszűnnék a tenzió és csak extenzió maradna), ha ezt még nem is érték el oly teljesen, mint az értelem praktikus célokból felteszi. Az értelem, mint láttuk, az anyagból (= percepciókból) keletkezett, de az anyagnak pillanatokra széteső irányát idealizálta, mint ahogy a matematikus idealizálja a pontot, mely a valóságban sohasem tökéletesen kiterjedésképtelen. Az anyag tehát nem egészen térszerű (= pillanatokra széteső); viszont tekintve, hogy minden érzetünknek van valami kiterjedése, a lélek sem egészen térszerűtlen. Az anyagnak legegységibb mozgásai nem térszerűek: a léleknek legegységibb érzetei nem térszerűtlenek. De az anyag a térszerűség felé törekszik, az élet a térszerűtlenség felé mint limese felé.

II. Az anyag keletkezése.

Anyag és élet tehát nemcsak különböző ritmusú, hanem ellenkező irányú mozgások. *Minden úgy történik, mintha* (ez Bergson gyakori frázisa) az anyag az életnek mintegy

¹ Ennyit jelent a Kant tanítása, hogy a tér és (térszerinti) idő csak értelmem formái.

megszakadása, pillanatokra való szétesése volna, mint-hogyha egy óriási épülő, önmagát teremtő életvilág (teremtő fejlődés) visszaesése, pusztulása volna. A szabadság visszaesése a szükségességbe, a tenzióé az extenzióba (vagyis térszerű kiterjedésbe), a mozgásé a mozdulatlanságba, tétlenségbe. (A szabadság maga a mozgás, a szükségszerűség maga a tehetetlenség, az »anyag tehetetlensége«.) Egyszóval az élet visszaesése a halálba.

Mindez megfelel a fizika egyik legfontosabb törvényének, az *energia degradációjának*. Eszerint az anyagi mozgások mind törekszenek hővé válni és a hő törekszik egyenletesen eloszlni. Vagyis a mi világunk pusztuló világ, amely a mozdulatlanság, térszerű egyformaság, vagyis a halál felé fejlődik. Ahol nincs mozgás, tenzió, ott nincsenek kvalitatív különbségek, csak egynemű tér, ideális anyag, mely a valódi anyag fejlődésének limese.

Ezt az óriási haldokló világot Bergson egy óriási tüzi-játék széteső, visszahulló kévéjéhez hasonlítja. Mármost tegyük fel, hogy a visszahulló kévében vannak egyes szemcskék, melyeknek még mindig lendületük volna felfelé szállani, de az egész kéve visszaeső mozgása ellen csak nehezen tudják érvényesíteni felfelé irányuló lendületüket: és előttünk lesz a földi élet képe.

12. Az élettendület.

A földi élet oly lendület, mely az anyag között az anyag irányával ellentétes irányba törekszik mozogni: a szükségesség, a halál helyett, a szabadság, a teremtés felé. Ez az élettendület a teremtő fejlődés, mely az anyag között annak ellentétes irányú mozgásával szemben csak nehezen tudja érvényesíteni a saját mozgását. De a lendület lényegében lévén folyton erősödni, mindig jobban és jobban küzd meg az akadályokkal és jobban közeledik a szabadság felé, melyet végre az emberben elér.

Az élőlény a két ellentétes mozgásnak, anyagnak és életnek rezultánsa, érintkezése. Érthető tehát, hogy mindkettőből van benne valami.

Az életlendület alapjában egységes (vagyis inkább egység és sokaság kategóriái rá nem alkalmazhatók, mert nem térszerinti), de az anyaggal érintkezve felbomlik és sok folyton oszló, szaporodó élőlényben valósul meg. Mindazonáltal megtartja egységét, mint ahogy egy költeményben a strófák és szavak sokaságán át egy a lendület. Az életlendület tehát egység a sokaságban. Ez egység okozza, hogy az élőlények mind egymásra vonatkoznak és nagyobb egységekké összeolvadnak, (a sejtek szervezetekké, a szervezetek társaságokká), melyeknek céljuk mind nagyobb szabadság biztosítása az anyag ellen.

Láttuk, hogy a szabadsághoz kettő szükséges : 1. minél több energia felhalmozása és 2. a felhalmozott energiának szabad felhasználása. E két munkát valaha egyazon lény is végezhette ; de hogy a nehézségekkel könnyebben megküzdjön, ketté vált. Aminthogy minden lendület szétömlik, kévében, ha ellenállással találkozik, úgy az életlendület is divergáló. A szétvált, divergens ágak közül a növények halmozzák fel a Nap energiáját, és az állatok, átvéve (közvetve vagy közvetlen) táplálkozás útján a növényektől ez energiát, a szabad felhasználás felé fejlődnek.

Nem kell különben gondolni, hogy ez a szétválás tökéletes. A növény és állat egyazon őslendületből származva azután is megőrzi az eredeti lendületből legalább rudimentáris vagy csökevény állapotban mindazt, ami külön kifejlődött működésükkel megfér. A tudat, mint a szabad választás eszköze, leginkább az állatoknál fejlődött ki ; hisz ezek használják fel a növényi energiát szabad mozgások véghezvitelére. Mindazonáltal némi tudatuk és némileg szabad mozgásuk a növényeknek is van.

Most nézzük az állatvilág fejlődését, mely közelebbről érdekel. Ez sem maradt egyirányu, hanem két óriási ágra oszlott fel ; ezek a Gerincesek és az Izeltlábúak. Ha a két fejlődési ág külön irányát látni akarjuk, azon alakjaikat kell felkeresnünk, melyek fejlődésük csúcspontján állanak, vagyis melyek legsikeresebben éltek. Az élet célja lévén az anyag ellen magát érvényesíteni, vagyis a körülményekhez alkalmazkodni, legsikeresebben azok éltek, akiknek leg-

változatosabb körülményekhez sikerült alkalmazkodniok, vagyis akiknek leginkább sikerült az egész földön elterjedniök. Ezek a Gerincesek közt az Emberek, az Izeltlábúak közt a Rovarok (s kivált a Hymenopterák). A hangyák majdnem úgy urai a földnek, mint az emberek. Ezek egyúttal a fejlődésnek majdnem legifjabb termékei. Szembeállítva őket, látjuk, hogy főleg tudatuk formájában különböznek.

A Rovarok (s kivált a Hymenopterák) éppen az a faj, melyben az ösztön a legcsodásabban ki van fejlődve; az emberben az értelem. Ösztön és értelem a tudat két szétágazó (divergens) alakja. Mi az értelem főjellemvonása? Eszközök használata. A *Homo sapiens*-nek *Homo faber* lehetne a neve. Az értelmes ember ott kezdődik, ahol eszközöket tud használni. De vajjon az ösztönrel dolgozó rovaroknak nincsenek-e szerszámaik? Vannak, csakhogy ezek testüknek egy részét képezik. Ezek a szerves szerszámok sokkal pontosabban dolgoznak, mint az ember kő- és vaseszköze, de a test részét képezvén, nem változhatnak a faj megváltozása nélkül, ami lassú dolog. Ekként az ösztön és értelem főkülönbsége, hogy az egyik szerves, a másik szervetlen szerszámokat használ; az ösztön ezért tökéletesebb, de fejlődésre sokkal kevésbé képes.

A szétágazás itt sem volt tökéletes; az embernek is van némi ösztöne (s szerves szerszámai, melyekkel ösztön-szerűleg él); a rovaroknak is van némi értelmük. A kettő különben is egymásra vonatkozik, mert minden értelem nélkül a legtökéletesebb ösztön s minden ösztön nélkül a legtökéletesebb értelem sem boldogulhat.

Már most: hogy az értelem szervetlen eszközöket használ, ez megfelel annak, hogy az értelem, mint láttuk, főleg a szervetlen világot képes megérteni és kiszámítani, az élet megértésére alkalmatlan. Az ösztön szerves, élő eszközöket használván, az életet képes (mondjuk így :) megérteni, gyakran igen csodálatosan. Az értelem az anyag mozgásának irányát követi, az ösztön az életét.¹ Ez a magyará-

¹ Az ösztön levezetését az életből nem viszi úgy keresztül Bergson, mint az értelemét az anyagból (percepció-elméletében); de valószínű, hogy hasonlóan képzei.

zata az ihletnek, amely nem egyéb, mint az emberben megmaradt csökevény ösztön s csodálatosan megérezni, megérteni és követni bírja az életet, pl. a költőkben, filozófusokban és művészekben.¹ Az ihlet azonban embernél csak szórványosan lép fel, míg a rovarok lelkivilágának javát az ösztön alkotja. Hogyan képes az ösztön az életet megérteni? ennek megfelelésére két szavunk van : szimpátia és intuición.

A fejlődés tehát három nagy ágra ágazott el ; e három ág jellemzői : vegetáció, ösztön és értelem. A legtöbb evolucionista-rendszer nem ismeri fel az elágazást, hanem az egyes ágakat egymásból akarja levezetni, ahelyett hogy egy közös őslendületre vezetné őket vissza. Ezért tartják az értelmet magasabb dolognak az ösztönnél, holott a kettő mellérendelt. Általában az eddigi evolúciós-rendszerek a fejlődést mechanice, anyagi folyamatokként képzelik és nem mint egységes (bár elágazó) élő lendületet. Az ilyen evolucionizmus, mely abból az értelmes és mechanikus feltevésből indul ki, hogy a fejlődés semmi újat nem hoz, hanem minden pillanata az előzőben bennfoglaltatik s abból kiszámítható lehet, szóval, amely nem ismeri el a fejlődést *teremtőnek*, hamis evolucionizmus, mint főleg a legmechanikusabb, a Spencéré.

A fejlődés azonban teremtő és minden pillanatban egészen újat alkot. Így alkotott egészen újat az emberben. A majom és az ember agya nagyon hasonlít egymáshoz ; de az agy, amint láttuk, csak a mozgás eszköze, semmi más, s a majom mozgásai csak véges számú kombinációkba kapcsolódhatnak, míg az emberi mozgások kombinálódásának végtelen lehetősége van, amint az ember agyában az idegrostok is, bár véges tömegűek, végtelen módon vannak komplikálva. Ekként a majom és ember tudata közt is lényegi különbség van, mert a tudat, mint láttuk, a választás lehetőségével arányos, s a választási lehetőségek az idegrostok komplikációjával. Az állat és ember tudata közt

¹ Folyton fejlődik az értelem, egy fajon belül nem fejlődik az ösztön. Ezért halad folyton a tudomány és marad örökérvényű a művészet.

tehát megvan az a különbség, ami a véges és a végtelen, a zárt és a nyílt között. Az ember előtt kinyílt a világ, az életlendület az emberben hosszú küzdelem után tényleg legyőzte az anyagot, az ember már igazán szabad lény, akinek végtelen számú választási lehetősége van. Ilyen értelemben volt az ember a fejlődés célja és sikere.

Befejezés : Az intuiciós filozófia.

Ez a fejlődés azonban, mint látjuk, teljességgel praktikus célú volt. Az anyag legyőzése és a szabadság megvalósítása : ez volt az életlendület célja, melyet az emberben elért : az ember szabad uralma az anyag felett. Az értelem segélyével érte el, mely az anyag mozgását követte. Mikor a cél el volt érve, beállott az értelmi erőfelesleg s evvel az önzéstelen (praktikus cél nélküli) megismerés vágya. Az életet is megakarták ismerni ; de evvel szemben az értelemnek be kellett látnia tehetetlenségét. Lemondjon tehát a filozófia az élet megértéséről? De hisz a történet mutatja, hogy voltak nagy költők és nagy filozófusok, akik az életet tényleg megértették s értésüket csodálatos szuggesztív módon ki is fejezték. Nem kell a filozófiának lemondania, hanem az értelem mellé segédeszközül kell vennie az intuiciót és ihletet is, mely, mint az ösztönnek az emberben megmaradt alakja, az élet irányát követni képes. A leghatalmasabb filozófiai rendszereket a költői ihlet s nem a pusztá értelem alkotta. Mint-hogy az ösztön, ihlet az emberben csak szórványos, csökevény, az értelem pedig tudatunk rendes alakja, azért nem tudott az élet megértése, a filozófia annyira haladni, mint a praktikus tudományok, kivált a fizika ; de nyitva áll előtte az egész jövő és a szabad emberi szellem számára nincs lehetetlenség.

Ez a végtelen, valósággal lelkesedő bizalom az emberi szellem mindenhatóságában Bergson filozófiájának legrokonszenvesebb s talán legjötevébb vonása. Ez az, amely Bergson mintegy az emberi szellem felszabadítójává teszi. Ő megmutatja mindennek lehetőségét a modern agnoszticizmus csüggedéseivel szemben ; megmutatja szabadságunkat

minden csüggesztő determinizmussal és mechanizmussal szemben. Bergson több mint egy neovitalista filozófus ; ő az emberiségnek egy nagy jótevője : visszaadta nekünk a metafizikát.

— A metafizika halott ! — Kant óta mennyiszor halottuk ezt a kiáltást (legtöbbit németül). De a metafizika élt tovább ; úgy dobogott titkon a természettudományi elméleteken át, mint a szív a vaspáncél mögött. Halhatatlan volt mint a költészet ; de megvetett mint a költészet. S ím Bergson lehetőségét mutatja annak, hogy intuiciót, metafizikát, költészetet valaha a tudomány számára értékesíthessünk. Megmutatja, hogy még ma sem szükségképpen álm minden metafizika s az intuiciót tudományos fegyverre próbálja emelni. Akár sikerül ez a kísérlet, akár nem, az bizonyos, hogy új lendületet ad s az új lendület talán nagyobb dolog, mint sok új felfedezés.

A másik nagy dolog a teremtő élet felfogása, a harc a mechanizmus ellen. Az élet nem mechanizmus : az élet kiszámíthatatlan, előretörő, hatalmas lendület, győzelmes a holt anyag ellen. Micsoda jóleső, lelkesítő felfogás ez az aviatika és a modern művészet századában ; micsoda modern és művészi felfogás ! Az ihlet és az élet párhuzamosak : ezt írja Bergson a művészet pajzsára. Minden pillanat új és teremtő : ezt írja az élet pajzsára. A XX. századnak ilyen felfogásra volt szüksége : a mechanisztikus világnézet nyomasztóságát mindenkinek kellett éreznie. Művészetünk ellentétben állott világnézetünkkel ; s világnézetünk ellentétben állott az étellel. A kor, amely meghódította a levegőt, a kor, amelynek művészete csupa mély intuició, nem zárkozhatik bele a mechanizmus ketrecébe és nem nyírhatja le a szellem szárnyait. Ha a XVIII. századnak minden gép volt : a huszadiknak minden élet.

A mechanisztikus világnézetnek nem kell elvesznie, hanem cél helyett lépcsővé kell válnia. Így lesznek költészet és tudomány, intuició és értelem fegyvertársak ellenségek helyett. És csodálatos : ez az új, költői világnézet összhangban lesz a józan ember természetes felfogásával. Itt főleg az idealizmus és realizmus kérdésében elfoglalt

állítására gondolhatunk. Aki jól átgondolja Bergson elméletét, látja, hogy semmi filozófiai fantasztikum, amit józan embernek nehéz volna hinnie, voltaképp nincs benne. Annyi sem, amennyi a legmetafizikaellenesebb rendszerekben van. Nem a metafizika ellenkezik a józan ember ösztönével (amit a francia bonsensnak nevez), hanem a mechanisztikus felfogás erőltetése az életjelenségekre: ez az, ami józan embernek nevetséges vagy abszurdum szokott lenni a filozófiában.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

JÁTÉKFILOZÓFIA

1911.

I.

A legkisebb ablakon át, mely a szabadba nyíl, végtelegig látni. A világ összefügg és akármiről van szó, mindenről szó van.

Egyszer valahol filozófiai előadást kellett tartanom. A téma is adva volt: *Az esztétika helyéről a filozófiában.* Ez annyit jelentett mint sétára vinni szellememet. Magas toronyba kellett hágnom, kinéznem a toronyablakon: elmétárult egy táj, jól ismertem; gyermekkorom óta ebben élt és játszott szellemem. Öröm volt ily magasból végigtekinteni. Más ablakot is választhattam volna: minden ablakból ezt a tájat látom. De ebből az ablakból kitünően látni: hadd vezetem az olvasót ehhez az ablakhoz.

2.

Egy tudományos felolvasásból.

Definíciókkal jobb végezni, mint kezdeni, — mondtam tudós módján a tanulni vágyó közönségnek — bajos valamit definiálni, mielőtt ismerjük. De ha egy szót használsz, mint

filozófia vagy *esztétika* : az annyit jelent, hogy nem egészen ismeretlen dologról beszélsz, hanem már egy egész sereg fogalmat, hogy ne mondjam definíciót idéztél fel hallgatód-ban : értelmeket, melyekben eddig az illető szót használni szokták. Hogy ezek az értelmek zavart ne csináljanak, mondd meg, kívánod e ezek valamelyikével értetni szavadat vagy talán csak e régi értelmezésekben, egy vagy több ily régi értelmezésben szereplő *egy* elem az, melyet e szóval jelölsz (Mert ha e régi értelmezéseken teljesen kívül álló fogalomról akarnál beszélni, mi értelme a régi szót használnod?).

Nyilván a sokféle fogalomban, melyeket egyazon szóval jelölnek, kell valami közös elemnek lenni, csak így eshetett, hogy egyazon szó alkalmazódott valamennyire. Spencer azt mutatja ki, hogy a *filozófia* szó különféle értelmeiben ez a közös elem az, hogy a *filozófia* ismeret az *általánosság legmagasabb fokán*. [A legvégső általánosságok természetesen azok, amelyek összes ismereteinket egygyé foglalják keret gyanánt, mint egy nagy szárnyas oltár, mely egy műremek egységes keretébe sok-sok képet, szobrocskát, drágakövet összefoglal. Világos, hogy e keretnek elég tágnek kell lennie. Mihelyt oly ismeretre tennénk szert, mely e keretbe nem illhet be, a keret maga használhatatlanná válnék. Viszont logice tán nem volna képtelenség oly tág keret, melyben minden lehetségesnek elképzelhető ismeretünknek helyet kelljen találni ; mégis célját tévesztené, épp mert létező ismereteinkkel semmi szükségszerű viszonyban nem állna és számunkra épp oly haszontalan volna mint a szűk keret. Olyan volna mint a túlbő ruha, mely leesik a testről. A használható filozófiának tehát tapasztalatinak kell lennie, vagyis létező ismereteinkkel szükségszerű viszonyban állnia. De épp mert tapasztalati, sohasem lehet végérvényes : mert sohasem lehet végtelen tág keret, mihelyt új, a régi keretbe beilleszthetetlen ismeretek merülnek fel, új keretre van szükség s a tudomány kinövi a filozófiákat, mint a gyermek kinövi ruháit.]

Most íme az ablakunk : a mai ismereteink számára alkotható keretben minő helyre illesszük be esztétikai ismereteinket?

Meghatározni az esztétikát annyi volna, mint erre a kérdésre már megfelelni. Mi ezt csak fejtegetéseinknek végén tehetjük. Először azt nézzük, hogyan szokták rendszeren az esztétikát elhelyezni?

Első gondolat : az esztétika megmondja mi szép? Megmondja tehát, mikor lesz szép az alkotásunk, mint ahogy a logika megmondja, mikor igaz a gondolatunk, az etika, mikor lesz jó a cselekedetünk. Ez annyi, hogy az esztétika nem is tartoznék bele tapasztalati ismereteink rendszerébe, csak egy bizonyos szempontot adna ez ismeretek osztályozására, megítélésére — tehát normatív *a priori* tudomány. Ilyenek ős típusa a logika. De gondolkodjunk : az esztétikát nem sorozhatjuk e formális tudományok közé. Hasonlítsuk össze a logikával. A logika bebizonyítja nekem, hogy egy gondolatom, melyet nem hittem — igaz. Ezt belátom : az illető gondolatot azontúl hiszem. De ami nem tetszik, nincs esztétika, mely bebizonyítja nekem, hogy az szép. Más szóval, a szépség nem érzéseimre szabható külső norma, hanem benne rejlik magukban érzéseimben. Az igazság mint norma mindig csak viszonyokban alkalmazható. Egy érzés magában, *mint érzés*, sem nem igaz, sem nem nem-igaz! Csak többi érzéseimmel való viszonyát tekintve mondhatom, hogy pl. ez illúzió. A szépség nem így van. Valami, amit látok, önmagában is tetszik vagy nem tetszik.

A viszonyok felett ítélkezhetik a formális tudomány : de a szépség nem viszony, hanem érzés és minden érzés a tapasztalati tudományok tárgya. Az esztétika lényeges kérdése most az lesz : minő feltételek mellett keletkezik bennünk az az érzés, melyet a *szép* szóval jelölünk — s az esztétika most úgy tűnik fel, mint a lélektan egy része.

Mi kell, hogy a szép érzése keletkezzék bennünk? Kétféle feltétele van : egyik az illető tárgyban, a másik bennünk. Más szóval : a tetszés érzetét determinálja az előttünk levő tárgy és a mi ízlésünk. A tárgy független változó : a tudomány nem foglalkozik vele. Ízlésünk pedig függ az egész társadalomtól, amely nevelte. Nem lehet általánosságban felelni erre a kérdésre : mi tetszik az emberi léleknek? hanem csak így : ebben vagy abban a korban, ilyen meg

ilyen társadalmi környezetben élő embernek mi tetszik? A feleletet aztán megadja a művészeti stílusok és műfajok története. De ilyenformán az esztétika történeti tudomány lesz és a szociológia egy része. Így távolodtunk az általános *a priori* abszolút esztétikától mindég szkeptikusabbá és szkeptikusabbá válván lassankint odáig, aminél már nem lehet esetlegesebb, tapasztalatibb, általánosításra képtelenebb tudomány: egy szociológiai tudományig.

3.

— Ez az ablak nem a szabadba nyíl, — mondtam magamban bosszankodva, mikor ezeket a dolgokat elgondoltam — ezen az ablakon nem látok a végtelenig. Vakablak . . .

— Talán — mondtam magamban — a szépség is csak viszony: nem mondhatom meg, mi szép, csak hogy mi *szébb*? De nem lehet-e két olyan dolog, amelyek közül az egyik mindig, minden körülmények közt szébb a másiknál?

Más szóval: állíthatok-e társadalmi viszonyok és tetszéstünetemények közt oly megfelelést, hogy az egyikből a másik maradék nélkül leszármaztatható legyen?

Ha nem lehet: nyilvánvaló, hogy a tetszéstüneteményeknek a társadalmi viszonyoktól független eleme tárgyát fogja képezni egy másik fontosabb esztétikának, amely a szociológiának nem része többé.

— Így kell lenni — gondoltam, kimondva azt a szót, melyet minden filozófus kimond, mielőtt gondolatainak bizonyításához kezdene.

És lassan, mintha álomra emlékeznék vissza, visszaemlékeztem egy párbeszédre, melyet valaha, régebben halottam, amikor még az erdélyi havasok közt egy kis városkában laktam.

Egy mezei úton sétáltam, mikor két idegenre lettem figyelmes, kik kissé távolabb előttem haladtak, oly hangos beszélgetésbe merülve, hogy minden szavukat tisztán értettem. Tudományról és esztétikáról beszéltek, láthatólag modern emberek voltak, a modern emberi tudásával és érzé-

sével, de beszédjük valami oly játékos, poétikus bizarrságokkal teli, hogy rögtön ellenállhatatlanul egy kedves görög nevet idézett elmémbe. És ím, amint tovább hallgattam őket, mögöttük menve (a nagy beszélgetésben semmit sem látszottak észrevenni), beszédjükből teljesen meggyőződtem: valóban ők voltak. Sokrates és Phaidros.

Hogy kerültek ide az Olt partjára? Nem tudom. De hallottam és megjegyeztem minden szavukat. Olyan dolgokat mondtak, amiket én is rég szerettem volna elmondani; amiket csak az ő szavaikkal tudok elmondani.

4.

S o k r a t e s :

Nézz körül, Phaidros, milyen szép most minden! Minden este ki szoktam ide jönni, nézni, hogy csillog a folyó vörös fényben a füzek mögött; barna földek és barnaombok ideát és a fákon fészlő zöld, de túl, a folyón túl a vidám város, városon túl a kék, feketekék hegyeknek a csíkja; feketekék, ó Phaidros és fölötte éles fehér hónak hosszú csíkja és az éles fehér hó fölött vörös az ég, vörös! És hogy változik ez a vörös, Phaidros, havasok pántlikájának színjátékos szegélye. Mert nem Athénben vagyunk, ó Phaidros; de szép hely ez is, mert minden hely szép hely. Ó Phaidros, nem gondolkoztál még azon, hogyan lehet az, hogy minden hely szép hely itt künn a szabad ég alatt és a legegyhangúbb rónának megvan a varázsa, de ott benn a városban nem minden hely szép hely: benn a városban emberek otthonában, ahová minden köthetne bennünket? Ó Phaidros, mondd meg nekem, hogyan lehet az, hogy csúnyának találom az aszfaltot és szépnek a mezőt?

P h a i d r o s :

Az aszfalt szürke, ó Sokrates, de a mező zöld.

Erre Sokrates az ő megszokott modorában:

És ha az aszfalt zöld lenne, szép lenne?

P h a i d r o s :

Romanticizmus, ó Sokrates, rousseauskodás, költősködés, modern természetrajongság. Te magad mondtad talán valahol : mért ne lehetne az emberi mű épp oly szép, mint a fű és fa? Nem babona e hogy a szabad természetet szebbnek tartjuk? És egész újdivatú babona. Tudod : a renaissance, Petrarca, Aeneas Sylvius! A természet felfedezése... Athénben egykor nem beszéltél volna így, Sokrates.

S o k r a t e s :

Nem? Hát nem emlékszel, Phaidros, mikor kivittelek az Ilissos mentén és leültünk a fűvön és »volt ahová támaszkodjunk«, ott, ahol hajdan Boreas, a szél istene elragadta Oreithüia nimfát? Nem, Phaidros, mindig és mindenkinek, aki él, jobban tetszik az eleven természet, mint a holt kövek Mert mi tetszik az élőnek, Phaidros? Az élet tetszik és minden, ami él, a természet tetszik, mert a természetben minden, minden él, tetszik öntudatlan, hogy mindent körülöttem élni sejtek, élni, lélekzeni és mozogni apró fűvet és bogarat ; tetszik, hogy a fák hóna alatt élősdí sárga virág üt ki és hogy nem tudom honnan, madárhangot hallok. Gyakran gondoltam már arra, hogy a szépség egyenlő az étellel és az élet mértéke a szépség mértéke és mennél jobban él valami, annál szebb és a természetben az a szép, hogy minden, minden él benne és a legszebb a természetben az élet legmagasabb foka : az ember és a fiatalember, aki mindenek között a legintenzívebben él. Így kellene az életet az esztétika alaptörvényévé tenni és minden más esztétika haszon-talan okoskodás. A művészet is akkor szép, ha életet utánoz, életet fejez ki, élet látszatát költi.

P h a i d r o s :

Szép dolgokat mondtál, ó Sokrates, de nincsen egészen igazad. Nem tetszettek-e neked is jobban Velence holt

kövei eleven mezőknél? És sok holt kövek és sok holt városok és sok, ami halott, régen halott. Elevenek e ezek a havasok előtted, nem csupa holt kő és holt hó? és az alkony vörös pompája és mind az égi szépségek? Nem tetszik-e gyakran jobban a holt ég az eleven földnél?

S o k r a t e s :

A művészi városok, ahol a házak műremekek, tetszenek, ó Phaidros! A művészet szép, mert életet visz a kőbe, mint mondani szokták: tarkaságot, hajlékonyságot, emberi érzelmek kifejeződését, azaz életet. És Velence utcáin ott van a víz, az örökké mozgó, örökké változószerű, szivárványos víz... A mozgás az élet rokona s tán egy kicsit élet is a tarkaság a mozgás rokona és ahol víz van, ott mozgás van, ott természet van, ott élet is van, ó Phaidros.

P h a i d r o s :

Tudom, Sokrates, hogy te imádod a szabad vizeket, csermelyt és folyót, tükrös tavakat, lagunát és tengert.

S o k r a t e s :

És ahol víz van, ott tükör van, Phaidros; és a tükör *kettőzés*. Majd mindjárt meglátod, mit értek ezen és mit mondok akkor, mikor azt mondom, hogy a kettőnél kezdődik az élet. Nézd hát a hegyeket, Phaidros, hogy változik az alkony színe (vörös, narancs, sárga...), hogy jönnek a felhők, (vörös, szürke, kék...), hogy olvadnak a vonalak! Itt mozgás van, ó Phaidros, gyönyörű mozgás van itt: mozog a szél, repül a felhő, forog a föld, száll a nap, ki tudja mi nem mozog? minden mozog, mozognak a színek! Mozgás van itt, az élet rokona és egyszer, mikor Fechner voltam, azt mondtam, hogy élet is van! De ha nem volna sem élet, sem mozgás, akkor is itt van a tarkaság. Mi a tarkaság?

Phaidros:

A mozgás rokona.

Sokrates:

Látod, a tarkaság ugyanaz a térben, ami a mozgás az időben. Helyesebben a változás nem egyéb, mint tarkaság az időben. És a tarkasággal kezdődik az élet — nem, maga a lét... Vagy ki tudja? Lét nem lehet élet nélkül... És a tarkaság a kettővel kezdődik, a végtelen felé...

Phaidros:

A kettővel...

Sokrates:

Lét nem lehet élet nélkül, mert minden létezőt csak mint érzetet, mint tudatállapotot tudunk elképzelni... Vagy legalább csak annyi biztos, hogy a tudatállapotok léteznek, nem bizonyos, hogy ezeken kívül is létezik-e valami? Már most képzelj el egy tudatállapotot, ami csak egy. Csak egy érzet, vagy akármi, csak egy! Meglátod, hogy amit elképzeltél, az semmi, és hogy a lélekben *egy* egyenlő zérussal. A tudat a különbségnél kezdődik — ezt mondja a pszichológiatok. Az érzet a változásnál kezdődik — ezt mondja a fiziológiátok. A lét a kettőnél kezdődik — mondom egy szóval. A másnál, az újnál — térben és időben.

Phaidros:

És a szépség is ennél kezdődik?

Sokrates:

Nézd a művészetet. Csak az művészet, ami új és művészet minden, ami *igazán* új. Művészet minden, ami új érzést tud nekem adni, hogy több legyek, mert csupa érzésekből

vagyok. Ami erre nem képes, az unalom. A művészet halála az unalom, »minden műfaj jó, csak az unalmas nem«. A művészet célja új dolgokat, — nem, ezt, jaj, nem lehet — új kombinációkat teremteni, ezáltal új érzéseket kelteni.

Phaidros:

Csak az? Hisz ez csupa újdonsághajhászás lenne.

Sokrates:

Nem. Ez sokkal mélyebb, nagyobb cél, mint képzelitek. Ez maga a teremtés, az Isten munkájának tudatos folytatása. Ez azt jelenti: a művész annyira szereti ezt a világot, amelynek lényege a változás (mert a világ csupa érzet és az érzet változás), hogy sohasem elég neki; nem elég, amennyit az Isten csinált, folytatni akarja. Művész az, aki a világot nagyon szereti (hisz egy kicsit minden szereti, ami él!). A művész annyira szereti, hogy nem elégszik meg vele.

Phaidros:

Erről már beszéltél egyszer, Sokrates. De most úgy tűnik fel, mintha azonosítanád az életet a világgal, holott előbb éles különbséget tettél élő és élettelen közt.

Sokrates:

Úgy van, Phaidros, éles különbséget tettem: ez a különbség a rangkülönbség, a legélesebb különbség, ami létezik. Az egész világ a művészi komplikációk egy óriási sorozata a kettőtől a végtelenig. A világ a végtelen sokféleség felé halad, azaz a végtelen élet felé, mert régi dolog, úgy-e, hogy mennél jobban differenciálódik valami, annál jobban él. Ennek a differenciálódásnak történetét próbálták kitalálni Darwin, Spencer.

P h a i d r o s :

De ez a differenciálódás nemcsak szaporodás, úgy értem: nemcsak fejlődés a kettőből a végtelen felé, mint te mondd, hanem egyúttal az egyneműből a különmemű felé. Nemcsak mennyiségi, hanem minőségi differenciálódás.

S o k r a t e s :

A kettő csak akkor kettő, ha kétféle: másképp egy és semmi. Az egész világ érzetektől áll és minden érzet minőségi különbség. És érzed azt, ó Phaidros, hogy minden minőségi különbség csoda? Minden minőségi változás valami egészen újat hoz, teremtődés a semmiből, egy szóval csoda; és mégis az egész világ tagadhatatlanul csupa ilyen minőségi változás, csupa csodák láncolata. Azt mondják: a természetben nincs ugrás, én pedig mondom neked, hogy minden minőségi változás ugrás és az egész természet csupa minőségi változás, csupa ugrás. A világ ideális képe valami szétesés, ó Phaidros, olyan mintha egy színes legyezőt szét-nyitok; vagy mintha a bűvész a kártyacsomagot két kezével hirtelen széthúzza harmonika gyanánt. Csodálatosan tarka legyező ez és ezerhangú harmonika. Vetített sugárkéve, mely egyetlen központból kiindulva az emberi lélek ernyőjén csodálatos színes képpé terjeszkedik széjjel. Olyan mint a szökőkút, mely pávafark módjára szétterpeszkedve, szivárványszínekben játszik és zenét csobog.

P h a i d r o s :

Csitt, Sokrates, te is kezdesz zenét csobogni. Beszélj prózában.

S o k r a t e s :

Ha már kényszerítesz, ó Phaidros, hogy neked prózában beszéljek a filozófiáról, előlről kell kezdenem, a legelső kérdésen. Az első kérdés pedig mindig, hogy érdemes-e meg-

tenni azokat a kérdéseket, amiket meg akarok tenni. Minden kérdés érdemessége kétségbevonható. Csak egy kérdés van, amely feltétlenül szükséges, életbevágó és ez a kérdés: *mit tegyek?* Vagy általánosabban: éljek-e? és hogyan? Ez a praktikus kérdés, amely az embert elsősorban érdekli; már Athénben is ezt mondtam, mikor avval vádoltak, hogy Anaxagorásként az ég titkait kutatom. Minden filozófia végső motívuma ez a kérdés és betetőzője erkölcsstan. A keresztények katekizmusa is így kezdődik:

P h a i d r o s :

»Mi végre vagyunk a földön?«

S o k r a t e s :

Ez a kérdés nem egészen azonos a mienkkel, mert ez nem: *mit tegyünk?* hanem talán: *mit akar tőlünk a világ, hogy tegyünk?* Hogy megtesszük-e, amit a világ akar, az elvégre talán tőlünk függ, és az erkölcs végelemzésben ízlés dolga. De akar valamit egyáltalán tőlünk a világ? Kétségkívül van a világnak iránya, amelyben mozog, ezt kell kutatnunk, ha tudni akarjuk, mi a világ irányának megfelelő mozgás. Ez már természettudomány. Előbb láttuk, hogy ez az irány a végtelen szétesés, differenciálódás: csodák iránya. De a csodák nem egyforma nagy csodák; a világban hierarkia van, a világ csupa különbség s hozzátartozik a rangkülönbség is...

P h a i d r o s :

De a rangkülönbség a mi értékelésünkből ered és nem objektív.

S o k r a t e s :

Nem mondom: jobb vagy rosszabb, nem mondom: alacsonyabb vagy magasabb! Csak másrangú + vagy – irányban. Konvenció dolga, melyiket veszem plusznak vagy

minusznak. A világ irányát veszem plusznak, ami ebben az irányban haladottabb, tehát gazdagabb, azt nagyobb rangúnak. A legszegényebb világ a szervesetlen világ. Itt még nincs tükröződés, kettőződés (mindjárt meglátod, mit értek ezen), a szétesés, differenciálódás eszköze kizárólag az ezerféle kombinálódás, a világ egy óriás keveredés, mindig új kombinációkra törekvő. A világ ezer lánc, mind keresztül-kasul összefüggő egymással. Ehhez közvetlenül csatlakozik az élet, mint testi jelenség, a növényvilág és az állatvilág. Új kombinációk, az előbbinél gazdagabbak, haladottabbak, mert mozgékonyabbak. Új láncok, melyek szorosan összefüggnek az előbbivel. Vajjon e láncok minden szeme ugyanazon anyagból készült? Kétségkívül nem, sőt mindenik más anyagból: minden láncszem új érzet, minőségi különbség és csoda. De (hogy még tarkább legyen) talán e minőségi különbségek sem egyformán különböznek s közöttük is lehet minőségi csoportokat megkülönböztetni. Így értem: minden láncszem különböző, de tegyük fel a szervesetlen világ láncszemei mind nemtelen, a szerveséi mind nemes fémekből volnának. Vajjon minden szomszédos láncszem között egyforma távolságnak kell lenni?

Országos Széchényi Könyvtár

Phaidros:

A természettudomány azt mondja, hogy igen.

Sokrates:

Ezt mondja, mert egységesíteni akarja a világot. De hogyha a világ az a csupa-ugrás, aminek látjuk, akkor legfeljebb a tudomány kényelmének szempontjából lehet okunk feltenni, hogy minden ugrás épp egyforma nagy. S valóban mintha látnók is a nagyobb ugrásokat — és sokan hisznek bennük.

Phaidros:

Élettelen és élő határán, növény és állat, állat és ember határán?

Sokrates:

Talán. De alapjában eddig még mindig minden összefügg és a differenciálódás módszere a kombináció. Azonban van egy másik módszer: a tükrözés vagy kettőzés. Ez az élőlények tudatában történik: a világ tükröket teremt magának. A világ elsősorban létezni akar, ami, láttuk, annyit jelent, mint differenciálódni, önmagát akarja és *mentül többször akarja önmagát*. Ez a tükrözés hozzátartozik a differenciálódáshoz. A világ egy része minden tudatban megduplázódik, a világ ezer kis tükröt csinál magának és hogy a tarkaság még teljesebb legyen, ezer részleges és torzító tükröt. De nincs kizárva, hogy nagyobb tükröket is csinált s talán a legnagyobb tükröt is: Istent.

Phaidros:

Ó Sokrates, hibát követtél el. Nemde, azt mondtad az imént, hogy csak az érzetekről tudhatjuk teljes bizonyossággal, hogy léteznek, a többi mind feltevés? Most pedig a hipotetikus külső világból indulsz ki és azt állítod, hogy a tudat csak e (talán nem is létező) külső világ tükre! Idealistából egészerre realistává lettél. Ez ellenmondás.

Sokrates:

Igazad van: Tehát fordítsuk meg a dolgot, hogy lássad, mennyire nem vagyok sem idealista, sem realista. Legyen az érzet az egyetlen bizonyos vagy azonos a kiterjedt tárggyal mint Bergson mondja. Hogyan van, hogy az ember e mögött az érzet mögött mégis valami külső dologra következtet, valami *Ding an sichet* sejt? Egy filozófus szerint, mikor azt állítom, hogy a tárgyak léteznek akkor is, ha nem érzékelem, ha senki se érzékeli őket, avval csak azt akarom mondani, hogy adandó alkalommal megint érzékel-

hetném... Igaza van-é? Nincs. A szellem, mint mindig, itt is kikövetkeztet. Én állítom, hogy az a tárgy létezik és más mint az én érzetem vagy emlékem róla. Ez nem naiv realizmus, hanem a lélek kettőzési ösztöne. Előbb azt mondtuk, hogy a világ önmagát akarja és nemcsak egyszer akarja. Nos: ha a tudatállapotokat tekintjük az egyetlen valóságnak, akkor *a lélek a világ*. A lélek is akarja magát és nemcsak egyszer akarja. A lélek is megkettőzi önmagának egész tartalmát akkor, mikor az érzeteken kívül, az érzetek mögött még egy külső világnak a létét is feltételezi. Mintegy megteremt egy külső világot érzeteinek hasonlatosságára. Ez ugyanaz a kettőzés, vagy tükrözés, amiről előbb beszéltünk Bárhonnan indulva idejutunk.

Phaidros:

Úgy tetszik nekem, Sokrates, hogy te játszol a gondolatokkal.

Sokrates:

Ez szép játék. Mindjárt megmutatom, Phaidros, mennyire játék a mi egész szellemi életünk. Előbb azt mondtam, az ember önkénytelen realizmusa, mely az érzet mögött még egy külvilágot sejt, voltaképp csak kettőző ösztön, a világ megduplázásának ösztöne, megfelelő a világ irányának, mely mindig a többre tör. Most azt kérdem, vajjon nem minden tudományos kutatás, ok keresése, mélység keresése, dolog mögötti valóság keresése nem mind ilyen duplázó ösztön-e? Muszáj valaminek lenni a dolog *mögött*? De nekünk a dolog (érzet) maga nem elég; megunjuk hamar, mögéje szeretnénk kukucskálni, mint a gyermek felbontja babáit. A kíváncsiság a lélek legmélyebb, a világ irányában legmélyebben gyökerező ösztöne s nem az igazság, hanem az újság felé visz.

Phaidros:

Bocsáss meg, hogy félbeszakítalak, Sokrates. Úgy tetszik, hogy eltérsz a tárgytól. Úgy sejtem, hogy véleményed szerint a tükrözések folytatódnak. Vajjon az *emlékezet* nem megint egy új tükrözés-e?

Sokrates:

Lehet. De erről sokat kellene beszélni. Most azt figyeld meg, hogy mennél tovább megyünk a teremtmények rangsorában, annál elevebben és eredményesebben nyilvánul meg ez a kettőző ösztön, ami megint azt mutatja, hogy a természet széthulló kéve. A legelevebben és legeredményesebb a természetnek eddig (komplikáltságra) legmagasabb-rangú produktumában: a művészen.

Phaidros:

Arra gondolsz, ó Sokrates, hogy a művész utánoz és úgy kettőzi a világot.

Sokrates:

Valóban evvel *kezdődik* a művészet. De éppenséggel meg nem áll itt. A művészet nem másolás s a realizmus igen kezdetleges formája a művészetnek. A teremtő fantázia, amely a képzeletelemeket egészen új módon kombinálja, esz-közlője egy egészen új világnak, amely nem tükör többé, hanem a teremtés szabad folytatása, új differenciálódás, új csoda. Ez az új világ, a művészet új világa, mint semmilyen világ, nem marad elszigetelten, hanem ismét visszahat a meglévőre s ezáltal ismét új kombinációkat hoz létre. Mert a művész, mikor világát megteremti, avval élvezői lelkében új érzeteket akar támasztani, amely érzetek visszahatnak

ismét azoknak egész lelkére és cselekedeteikre. Így komplikálja a művészet az életet, hogy az új élet ismét komplikálja majd a művészetet. Most láthatod, ó Phaidros, milyen zsarnokság a művésztől azt követelni, hogy csak »átéltet« adjon ; mert amit ezek a kritikusok »átéltnek« neveznek, az igen kevés. Az ilyen »őszinte lira« voltaképpen nem egyéb, mint selejtes és szolgálai realizmus. A művésznek kötelessége, hogy mennél több olyant átéljen, ami vele soha meg nem történt és művész éppen az olyan ember, aki erre is képes. Ha az átélt kifejezése lenne egyedül művészet, akkor a kifejezőképesség, a technika tenne egyedül művésszé, mert élményei mindenkinek vannak. Ellenkezőleg : minden igaz művészet alapján véve romantikus, mert újságra, új komplikációkra tör ; ezért szereti minden igazi művészet a naív népmesétől kezdve a legnagyobb művészekig messziről hozni tárgyait : messze korok és népek lelkét komplikálja a művész a saját lelkével, mert mentől távolabb esnek egymástól a kevert dolgok, annál újszerűbb, szokatlanabb az eredmény. Minden, ami távoli és szokatlan, művészi hatást tesz : ez a rejtelmes, az »érdekes« hatása, mely a legnagyobb művészelekekben legegyszerűbb alakjában tanulmányozható. Gyakran egy keleti név hallása, egy szokatlan formájú, bár tán teljesen művészietlen épület művészi élményt ad. Viszont a művészet halála az unalom. És a szokott dolgok csak akkor válnak művésziékké, ha teljesen új szempontból tudjuk látni őket. Ritka embernek (az új szempontokkal rendelkező embernek) művészi élmény a saját hazája, majdnem mindenkinek egy idegen ország. Annál nagyobb a fantázia, mennél távolabbi képzeteket tud egymással kapcsolatba hozni, s ennek érvénye egész a költői vagy festői technika aprólékosságáig terjed ; itt a szavak és színek mint képzetegységek új és új kapcsolásától fog minden függeni. A *words of the same vocabulary*, az egy szótárból való szavak, amelyeneket pl. némely szónokok szoktak egymás mellé rakni, melyek új érzéseket nem hozva, símán siklanak a fülben : nem művészi szavak. S ha ti azt mondjátok a művésznek : *csak átéltet!* én azt mondom : *csak újat!* ami úgyis biztosan átélt lesz.

Mit tehettem volna? Elmondtam a hallgatóimnak mindazt, amire Sokrates szavaiból visszaemlékeztem. Bocsánatot kértem tőlük Sokrates nevében is ezért a játékért.

— A mi Sokratesünk — mondtam — a maga kissé könnyelmű és költőhöz illő módján megpróbált nekünk adni egy egyszerű, egészen egyszerű keretet, amelybe tapasztalásunk összes tényeit befoglalhatjuk, és ebben a keretben most már igen könnyen megtalálhatjuk azoknak a tapasztalásoknak a helyét, amelyekkel az esztétikának nevezett tudomány foglalkozik. Úgy fogjuk találni, hogy ezek a tapasztalások általában kétfélek és voltaképpen kétféle esztétika is van és mind a kettőt más-más helyre is kell a keretünkben beilleszteni.

Azt fogjuk látni, hogy mihelyt a világot úgy tekintjük, mint az örök sokszorozódásnak, differenciálódásnak műhelyét: az esztétikát, bármelyik értelemben vesszük, sokkal előkelőbb hely fogja megilletni, mint eddig gondoltuk.

Az egyik a két esztétika közül a művészet tudománya: az a tudomány, amely a művészet jelenségeit magyarázza. Mi azonban a művészetet nemcsak úgy fogjuk fel, mint a társadalmi életnek egyik (a többivel egyenrangú) tüneményét, hanem úgy, mint az örökké differenciálódó és önmagát sokszorozó élet lajtorjájának egy új fokát és eddigelé a legmagasabb fokát, egy új tükröt, melyet a természet önmagának teremtett s mely újságában egyenrangú azzal a tükörrel, amelyet hajdan az életben, a lélekben, a tudatban teremtett magának... Sőt több egyszerű tükörnél! Épp úgy mint ahogy a lélek vagy a tudat nem egyszerű tükre, másolata a világnak, hanem egyszersmind gazdagítója, új kombinációelem és új kombináló és maga egy egész új világ: épp úgy a művészet is; és a művészet éppen olyan tükröz az életre nézve, mint az élet a természetre. Eszerint éppen úgy, mint ahogy az élet tudományait a fizikai tudományokkal szemben egy egészen új, külön kategóriába kellett sorolnunk, mely minthogy egészen új, a pusztán fizikai jelenségektől lényegileg különböző jelenségekről szól, egészen új mód-

szerekre van ráutalva, és a bizonyosságnak is egészen más fajtájára törekedhetik: éppen úgy a művészetekről szóló tudomány is az életről szólóktól (és azoknak legbonyolultabb alakjától, a szociológiától) egészen különböző új tudományként fog feltűnni, új módszereket kíván és a tudásnak egy új fájára törekszik.

Az összes eddigi tapasztalati tudományokat — azokat, amelyeket Spencer konkrétoknak nevez — tehát három nagy csoportba osztanám fel: az egyik a fizikai világról, a másik az életről, a harmadik a művészetéről szóló tudományokat foglalná magában. Ez a három tagból álló tudomány-sor felfelé folyton nő konkréttságban. A fizikai tudományok elvonatkoznak az élettől: megkonstruálják a világot úgy, amilyen az az életnek nevezett szabadság és tükrözés nélkül volna s amely világban, nem lévén benne szabadság, természetesen minden előre kiszámítható volna. De szorosan véve ilyen világ nincs, mert a világban vannak szabad erőközpontok is: melyek ezt a számítást keresztülhúzzák. Önök talán ismerik Bergson érdekes elméletét arról, hogyan függ össze ez a szabadság azzal a tükrözéssel, amely az élőlények tudatában fellép. A szabad erőközpont nem kénytelen azonnal reagálni a hatásokra, mint a fizikai pont, hanem azokat mintegy felraktározhatja és reakció helyett tükrözés keletkezik, éppen úgy, mint a síma fémlapnál, amely nem bocsátja át a sugarakat, hanem visszaveri. És másrészt épp ez a tükrözés hozza létre a szabadságot azáltal, hogy megmutatja a lehetőségeket a reakcióra, s így lehetővé teszi a választást; mert a szabadság fogalma magában foglalja a választás lehetőségét.

Az ily szabadságnak természetesen a legegységibb kis élőlény nagyon korlátolt szabadságától egész a kiváló embernek majdnem végtelen szabadságáig tömértelen fokozata van: arányban a tükrözés, vagyis a tudat fokozatával. Már most bár az élőlények ekként szabadok és cselekedeteik kiszámíthatatlanok, az élet tudománya mégis valamiképpen lehetséges. Hogy ezt megértsük, gondoljunk a gázok kinetikus elméletére. Valamint az egyes gázmolekulák mozgásai teljesen szabálytalanok és kiszámíthatatlanok s e számtalan

apró szabálytalanságból mégis egy nagyjában való szabályosság verődik össze, úgy hogy egy megközelítő törvényt is lehetett felállítani: épp úgy képes a lélektan és a szociológia valamely megközelíthető általánosításokhoz és törvényekhez eljutni. De a módszer épp oly különböző, mint az eredmény: a matematika helyébe statisztika, a bizonyosság helyébe valószínűség lép.

Azonban mint a bizonyosság csak addig tartott, míg elvonatkoztunk az élettől, ez a valószínűség meg csak addig tart, míg elvonatkozunk a művészettől.

Mindjárt megértjük.

Mit jelent a művészet? Egy új tükrözést jelent. Az élet megalkotja a külső világ tükörképét, a belső világot. A művészet ennek a belső világnak a tükörképét is megalkotja. A zseninek nevezett erőközpont épp úgy viselkedik az élethez képest, mint az életnek nevezett erőközpont az anyaghoz. A zseni talán még oly módon sem, annyira sem reagál közvetlenül a hatásokra, mint a többi élőlény: a geniális emberek rendesen gyenge akaratúak; nem a cselekvés emberei. Reakció helyett itt is egy újabb tükrözés keletkezik. De ez a tükrözés itt is egy újabb szabadságot tesz lehetővé. A zseni új ideálokat, a választásnak új lehetőségeit mutatja meg a világnak s ezáltal mintegy ajtót nyit neki kitörni a közönséges statisztikai világrendből. Amint az élet jelenségeire nem alkalmazható a matematika, a művészet jelenségeire (amelyhez a zseni minden nyilvánulása tartozik) nem alkalmazható a statisztika. A fizikai törvények érvényesek addig, amíg az élettől eltekintünk, a szociológiai ú. n. törvények érvényesek addig, amíg a zsenitől eltekintünk. A zseni azonban kitöri a társadalom korlátait, mint ahogy az élet a fizikáét. Egy zseni megváltoztathatja a világtörténelmet minden lehetséges szociológiai számítás ellenére. Annak a tudománynak tehát, amely a zsenivel és alkotásai-val foglalkozik, egészen új módszerre van szüksége és kétségkívül egészen újfajta lesz a tudás is, amelyet elérhet.

Ez a tudomány az esztétika.

De lehetséges az esztétikának még egy másfajta értelmezése is, mikor nem a művészet a tárgya, hanem a szép:

a szép a természetben. A mi Sokratesünk azt mutatta meg nekünk, hogy a szép a természetben nem egyéb, mint az élet és az életnek mennél magasabb foka, egész a művészetig, amely a legmagasabb és így legszebb. Az ízlés ilyenformán csak annyit jelent, hogy az egyik emberre nézve eleven lehet az is, ami a másokra nézve holt, vagy azért mert nem érti, vagy éppen mert élet dolgában magasan felette áll. Mindazonáltal a szép teljességgel relatív fogalom, mint az élet is: egy végtelen skála. A szépről szóló tudomány tehát nem egyéb, mint az élet rangjáról szóló tudomány: az élet góthai almanachja.

Kérdés: ha az esztétikát ily módon értelmezzük, milyen helyet fog elfoglalni a tudományok rendszerében?

Nos, az esztétika még így is kétféle értelmezést engedhet meg. Vagy azt nézzük, kinek mennyire tetszik valamely dolog (ami más szóval annyit jelent, ki milyen rangviszonyban áll a többi teremtményekkel) s ekkor az esztétika kétségkívül lélektani és szociológiai tudományra redukálódik. Ha ellenben a felfogó alanytól, a nézőtől vagy élvezőtől függetlenül a teremtmények általános rangviszonyait vizsgáljuk, amit abszolút esztétikának nevezhetnénk, akkor mindenesetre egy mérő és értéktudománnyal van dolgunk, mely a tapasztalati tudományok körén egészen kívül áll, vagyis inkább felette és megtanít az összes tapasztalati dolgokat egy bizonyos szempontból egymással összemérni, tehát bizonyos tekintetben a matematikával volna összehasonlítható.

6.

És így képzelem, hogy Sokrates és Phaidros folytathatnák a párbeszédüket:

Phaidros:

Ó, Sokrates! ahogy a művészetet minden emberi tevékenység csúcsára állítod, szemmel láthatólag léha és téves dolgokat beszélsz. Nem fontosabb, komolyabb dolgok-e a

kor nagy problémái: a világpolitika, a szocializmus küzdelmei, vagy akár csak a saját megélhetésed, a saját szerelmed is ama játszó és mesélő művészetnél? Nem akkor fontos és izgató-e a művészet is, ha ezekre vonatkozik? *A te művészeted* csak játék, Sokrates! Itt a megélésről van szó.

S o k r a t e s :

Valóban, itt *csak* a megélésről van szó. De vajjon az élet csak arra való, hogy megéljünk? Ha a legmagasabb dolog volna az életben *megélni*, akkor nem volna érdemes megélni. Szomorú cirkulus volna, ha csak azért élnénk, hogy fenntartsuk életünket és fajunkat. Szerencsére nem így van. Mindannyian érezzük, hogy élni érdemes és érdekes, mert az életben élvezetek, azaz új érzések jöhetnek (a szó legtágabb értelmében minden új érzés élvezet és életérték) és addig érdemes élni, míg ilyenek jöhetnek. Ezeknek az új érzéseknek kedvéért érdemes életünket fenntartanunk és érdemes jó politikát csinálnunk nagyobb jólétünkre, hogy gondtalanul élhessünk, folyton gazdagodó, művészi életet.

Országos Széchényi Könyvtár

P h a i d r o s :

Szerinted tehát a művészet az élet célja?

S o k r a t e s :

Hogy felelhetünk arra a kérdésre, mi az élet célja? Lesd meg az élőlények természetes törekvéseit. Az első kétségkívül életüket és fajukat fenntartani. Ezt épp oly joggal nevezhetem eszköznek mint célnak. Ami marad: új érzéseket érezni és kelteni, új dolgokat látni és alkotni... Azaz aktív és passzív művészet a szó legtágabb értelmében.

P h a i d r o s :

A létért való küzdelem tehát nagyon alárendelt dolog?

Sokrates:

Ellenkezőleg: a létért való küzdelem a főmotívuma az életnek. Minden ami van, elsősorban lenni akar, de ez nem elég neki, több és más akar lenni, nőni, behatolni abba is, ami nem ő, hatni, változtatni. Ez a törekvés pedig legelembb formájában is összeütközés, harc. Mennél jobban él valami, annál harcosabb. S ki hasznos a harcban? Az erős, aki több változást képes okozni.

Phaidros:

Ez már egészen a Nietzsche morálja.

Sokrates:

Ez a Nietzscheéet magában foglalja mint részét.

Phaidros:

De nézd csak, Sokrates. Ha az életnek célja és természetes törekvése ez a folytonos változás, újítás és harc, akkor hogyan magyarázod meg a morálnak létezését? Hogy lehet, hogy az emberi életben kifejlődött egy törekvés épp e nagy harc ellen? Egy törekvés, amely az étellel ellenkező irányban csak békére, halálra vinne. A morál, mely ellensége a harcnak, az örökké újító, elégedetlen, változtató gyűlöletnek, engedetlenségnek, szabadságnak, az új érzéseket, kéjeket teremtő szabad művészetnek, az életet sokszorozó szerelemnek, minden gyönyörűségnek. Az élet ellensége. Hogy magyarázható az önmegtagadás iránya, a kereszténységé s buddhizmusé? a böjt iránya? a puritán erkölcs? S vajjon ez az egész erkölcs rossz?

Sokrates:

Dehogyan rossz. Sőt: ez az életnek egyik legnagyobb értéke. Gondolj először a halál értelmére. Ha mindig ugyan-

azon lények élnének, mennyivel szegényebb lenne a világ, mint így a folytonos születéssel és halállal! Az élet különbözőségének eszköze, nemcsak térben, hanem időben is: ez a születés és a halál.

Phaidros:

Az egyénre nézve pedig a halál az élet értékét emeli.

Sokrates:

Mint ahogy minden rossz emeli a jó értékét. A rossznak, a fájdalomnak a léte egészen külön tény a világ differenciálódásában, egyenrangú a »tükröződés« vagy az »alkotás«, a lélek vagy a művészet létével, és ismét minőségileg különböző azoktól. Megjelenik a világban a nyomósító ellentét, az Isten mellett az ördög. Ez is kell a világhoz, és aki a világot akarja, ezt is akarja, mert mennél többféle érzést, mennél különbözőbb érzéseket akar. A halált is élni kell, a fájdalmat is élvezni: ez az egyetlen állásfoglalás a nagy Rosszal szemben. A rossz hozzátartozik a jóhoz; a Titanic katasztrófája a világ szépségéhez. Mindazon borzasztóságok és rútságok nélkül, amik vannak, szegényebb és csúfabb lenne az élet.

Phaidros:

A puritán morálról akartál szólni, ó Sokrates.

Sokrates:

A puritán morál más állásponton van a fájdalomra nézve.

Phaidros:

Az élvezetet rossznak tartja és a szenvedést jónak.

Sokrates:

Dehogy: a fájdalmat rossznak tartja és vele együtt az élvezetet. Ez elválaszthatatlan. A puritán morál (nyilván látjuk oly tiszta kifejezéseiben, mint a Buddha vagy a Jozafát története) úgy akarja elkerülni a fájdalmat, hogy lemond mindenről, az élvezetekről is (de anélkül, hogy a halált választaná, amely, mint mondtam, mégis az élethez tartozó dolog). Helyesen mondtad imént, ó Phaidros, hogy a puritán morál az étellel ellenkező irányú, az élet negációja. Az a formája az önmegtagadásnak, mely a pozitív fájdalom-ban élvezetet talál: már közeledés az életszerető erkölcs-höz, mint ahogy a középkor atyja a művészi renaissancenak.

Phaidros:

Kétféle erkölcs van hát, ó Sokrates. Emlékszel-e Kaliklésre? Hajdan ő képviselte előtted az életszerető erkölcsöt. Már akkor milyen világos volt ez a dolog. Az elnevezések változtak azóta, de az ellentét ugyanaz maradt. Heine görög és zsidó erkölcsnek nevezte. Nietzsche úr- és rab-szolgamorálnak.

Sokrates:

Valóban ez az ellentét örök és a világtörténetet ebből a szempontból lehetne megírni. De figyelj arra, ó Phaidros, hogy a két érzésmód, amire gondoltunk, végletes és tiszta alakjában csak értelmi konstrukció, bizonyos irányoknak ideális asymptotája. A világosság kedvéért szerkesztettük meg, a valóságban tisztán nem találhatjuk. A valóságban a kettőnek különböző vegyületeit találjuk, ezer meg ezer fokozatban, hol az egyiknek, hol a másiknak túlsúlyával. S valóban könnyű belátni, hogy az abszolút élet éppoly lehetetlen, mint az abszolút élettágadás.

Phaidros:

Az egyik csupa tarkaság, különség, egyenlőtlenség, változás, harc, erkölcsstelenség; a másik egyformaság, le-

mondás, demokrácia, béke, erkölcs; az egyik a gyökeres pluralizmus, a másik a monizmus. Értelek, Sokrates. Milyen különös vegyülék például a mai úgynevezett természettudományos világnézet a maga monizmusával, demokráciájával, békevágyaival, művészetellenességével, s a másik oldalon a szabaderkölc hirdetésével.

S o k r a t e s :

Élettagadás felé hajlik a buddhizmus, az én régi tanom, Spárta, a stoicizmus, a régi kereszténység, a puritán protestantizmus, a szocializmus, a monizmus, Schopenhauer, Tolsztoj tana, az egységesítő tudomány. Az élet felé Athén, a tarka művészi ököljogos középkor, a renaissance-katholicizmus, a romanticizmus, Nietzsche, a művészet. Az egész világtörténeten végigkísérhetjük e két nagy irány harcát. S mindig az élet erkölcsét követtük, az ellenkezőjét hirdettük inkább.

P h a i d r o s :

Országos Széchényi Könyvtár

Hát most már felelj nekem, ó Sokrates, előbbi kérdésemre és magyarázd meg az élettagadó erkölcs létezését. Hogyan lehetséges, hogy egy szellemirány, mely az élet irányával ellentétes, felmerülhetett és jónak tűnik fel?

S o k r a t e s :

Ennek a szellemiránynak alaptünete a szemérem. Némely primitív népek szemérme, mely nem engedi őket tanuk előtt étkezni (Stanley beszél erről), már az élet legegyszerűbb törekvését, az önfenntartást is szégyennek találja. A nemi szemérem, a költő, a művész szemérme (mely a kezdő költőnél épp oly erős, mint a szüzeknél), a társadalmi szemérem, mely az önzés, a harc, az arisztokratizmus uralmát békés, erkölcsös demokrata formákkal leplezi el, a szeméremnek az

a formája, amelyet lelkiismeretnek neveznek, mind meg-
egyezik abban, hogy az élet valamely természetes iránya
elleni lelki visszahatás, visszadöbbenés. És ez minden lélek-
nél megvan. S ellentétben a szeméremmel áll a vágy az
élet irányában.

P h a i d r o s :

Ez igaz.

S o k r a t e s :

Ebből azt látod, ó Paidros, hogy a szemérem és az
egész puritán erkölcs a lélek ellenkezése az ételle szemben,
amely arra szolgál, hogy az életet mint bünt még izgatóbbá
tegye, mint a szemérem izgatóbbá teszi a meztelenséget.
Ezt az egész lelki visszahatást az élet teremté a saját ellen-
tétéül és izgatójául. A differenciálódásnak az a módja teremté,
mely ellentéteket teremt s melyről előbb beszéltünk ; mely
a halált, a fájdalmat teremté.

P h a i d r o s :

Ó Sokrates, te folytonos hypostasisissal dolgozol és úgy
beszél az életről, a differenciálódásról, mintha élő teremtő
valóság, nem elvonás volna.

S o k r a t e s :

Ez csak szólásmód : másképp nehéz kifejezni. Tehát,
amint mondtam, az erény arra való, hogy megadja a bűn
értékét, mint ahogy a halál az életét, a kín a kését.

P h a i d r o s :

Ez elég erkölcstelen filozófia.

S o k r a t e s :

Éppen nem. Hisz az egészet megfordítva is elmondhattam volna, az élettagadást, a szemérmet, a békét, az erényt tüntetve fel úgy, mint a lélek természetes kezdeti irányát. Sőt az egész természetben a differenciálódás helyett az egységesülés irányát tüntethettem volna fel alapiránynak, melynek hiszen meg kell lenni, másképp nem volna lehetséges a tudomány, mely a természetet folyton egységekre redukálja, csodák helyett a halál irányát, melyet a Clausius-féle elv fejez ki. Megmutattam volna, hogy ez az irány, mint minden irány, csak akkor képzelhető, ha van egy ellenkező irány is, mely emennek az értékét megadja, és ez a Vágy (az Újra) ; a Vágy, amelyből származik az idő, mint Plótinus kimutatta, az idő, mint a legyező, mellyé a világdifferenciálódás szétvetődik. Ekkor a vágy lesz az ellenség, mely a béke irányának útjában áll, mely a harcot teremtve a békét édessé, értelmessé teszi. Ekkor a bűn lesz csak arra való, hogy az erény értékét megadja. Végelemzésben a két világnézet közti választás konvenció dolga, mint a geometriák közti.

Országos Széchényi Könyvtár

P h a i d r o s :

És mért választottad a másik kiindulást, ó Sokrates?

S o k r a t e s :

Mert tudtam, hogy ez neked jobban fog tetszeni.

P h a i d r o s :

Ó Sokrates, mily léha nihilista lettél.

TUDOMÁNY ÉS MŰVÉSZET.

1913.

Ezeket a jegyzeteket egy művész írta, aki néha a tudományról álmodott.

1. Tudományt és művészetet nem lehet egyszerre definiálni, mert nagy dolgok : nincs definíció, mely őket kimerítené. Ime azonban egyik oldaluk : ők a világról való Tudatunk legkincsesebb gyűjtőkamarái, a művészet az érzetek és érzések, a tudomány a belőlük leülepedett fogalmak drága gyűjteménye. Az élet friss szőlőjéből pompás bort sajtolunk és hasznos ecetet : azokat hordjuk e végérhetetlen, homályos pincékbe.

2. Művészet és tudomány legmagasabb foka a Tudatnak, amely az Élet testén nőtt ; mint csápja vajjon? vagy parazitája? eszköze? vagy célja? Elképzelek egy párbeszédet Élet és Tudat közt.

T u d a t :

Célod vagyok, ó Élet! mert én élvezet vagyok és az élvezet cél és öncél. Az élvezet az egyetlen dolog, aminek nincs szüksége célra : önmagáért érdemes léteznie. És ha neked, Élet, lenned érdemes, neked is csak azért érdemes, hogy ilyen élvezetek, mint én vagyok, méhedből szülessenek.

É l e t :

De nem vagy te mindig élvezet : gyakran fájdalom vagy.

T u d a t :

Ismerted azt a férfiút, aki bölcsömnél állt? ő jól ismert téged. Ő megmondta már, ki legrégebben érzed fájdalmamat : *μετὰ γὰρ τε καὶ ἄλγεσι τέρπεται ἀνὴρ*, Sokszor a búkkal is élvez az ember.

É l e t :

Én vagyok a te célod, ó Tudat ! Művészeted az én szeretetemet fokozza, tudományod nem arra való-e, hogy az én fenntartásomat könnyítse? Csak akkor érsz valamit, ha belőlem merítesz ; és amit belőlem merítesz, azt én visszakérem. Engem gazdagítasz a kincseiddel. Ó te képzelődő !

Országos Széchenyi Könyvtár
T u d a t :

A művészetről talán igazad van. A művészet talán soha sincs tisztán a művészetért, mindig egy kicsit érted ; minden szépségével téged akar a művészet tűrhetővé tenni, te zsarnok. De a tudós nem született neked hízelegni ; nem öltöztet téged a hazug szépség színeibe. Még inkább visszariaszthatna ő tőled savanyúságával a borodból nyert ecetének . . . Ha céljaidat is szolgálja tán, azt csak mellékesen teszi ; s a felfedező, akinek munkáját te hasznodra fordítottad, nem gondolt a te hasznodra munkája közben : hanem önzetlen kereste az összefüggések nagy szimmetriáját. Mi köze hozzád a matematikusnak, aki a lehetetlen geometriákat kutatja? Ő elmenekült tőled és a semmiből alkot magának világot. Az ő tornya nem a te városodat díszíti : kívül áll azon és a kövei sem a te bányáidból valók. Lehet, hogy kicsinyes hasznaidra felhasználod egykor a gondolatait ; de csak úgy, mint a

barbárok felhasználták hajdan a legszebb emlékek köveit, hogy meszet égessenek belőlük. A tudós távol tetőled, Élet, művésznél művészebb, célja csak a saját célja, a saját kéje, mint Poincaré, a nagy tudós, mondta ; s művészen is csak az igaz művész, kinek csak ez a célja. A tudomány hasonlít a művészethez, mint ahogy a japánoknál a betűk is virágokhoz hasonlítanak.

É l e t :

Tévedsz, ó Tudat, ha azt hiszed, hogy az élvezet öncél : inkább mindig eszköz és csalétek. Amint a szerelem kéje is az én csalétkem, mellyel csábítok gyenge asszonyt, embert, hogy kinnal szülve, gonddal nevelve, szüljön és neveljen és folytasson engem : úgy a tudás és művészet kéje csalétkem a kiválók számára, hogy a munka és alkotás kínjával engem fenntartani és gazdagítani segítsenek.

T u d a t :

Mért van szükséged erre a csalétekre és mért akarsz te mindenképpen *gazdagodni* is? Mert érzed, hogy nem vagy elég magadnak, érzed, hogy célnak te sivár cél lennél. Mindig csak fenntartani akarod magadat ; de érdemes-e valamit fenntartani *csak hogy fennmaradjon*, ha semmi más értelme, célja nincs? Ismét kérdelem : lehet-e valami öncél, ha nem az élvezet? Az élvezet az egyetlen, ami önmagában találja létjogát.

É l e t :

Én vagyok az élvezet, én magam.

T u d a t :

Te vagy élvezet? Csupa kín, nyög és fájdalom vagy : s gyötrő korlátaidból csak én tudok szabadságot nyitni.

Csak nekem vannak tiszta örömeim ; a te kéjeid sértik a szemlélőt, sorvasztják az élvezőt ; a te virágaid kifelé tövist mutatnak, belül férget rejtenek.

É l e t :

Μετὰ γάρ τε καὶ ἄλγεσι τέρπεται ἀνήρ.

T u d a t :

És ki teszi a fájdalmat élvezetté? Csak én értek ahhoz. Nélkülem kín a bú és a rútság ; de jön az én művészetem s ím a bú egy gyönyörű új hanggá válik érzéseid nagy koncertjében ; jön a tudományom s amitől azelőtt undorodtál, az most érdekel és nem gyötör. Csak én alkotok szépséget belőled, én rendezem értelmes egésszé lázas, összefüggéstelen érzéseidet.

É l e t :

Látod, mégis csak értem vagy te : hogy engem szépíts, hogy engem tégy elviselhetővé.

T u d a t :

Nem úgy van : te vagy értem. Mert mire való volna a te sok kínod, a te sok ostobaságod, ha én nem volnék, aki azokat egy nagy szépség, egy nagy rend részeiként felhasználom. Nem te használsz fel engem, hanem én tégedet. Én adok értelmet neked s egy isten sem lett volna oly bolond, hogy téged így alkosson, ha nem épp így lehetnél legnagyobb szépséggé énbennem. Az istenek csak azért árnyékolták be örök fényüket e zavaros világgal, hogy tárgyául szolgálhasson az én nagy festményemnek, melynek művészet a neve, vagy legalább rajzomnak (mely a formáit mutatja színei nélkül) : a tudománynak.

*ἐπεκλώσαντο δ' ὀλεθρον
ἀνθρώποις, ἵνα ᾗσι καὶ ἔσσομένοισιν αἰοιδῆ.*

Bajokat fontak nekünk, hogy legyen miről énekelnünk — mint az mondta, aki bölcsömnél állt. Te csak az én témám vagy.

É l e t :

Azt mondd, hogy te csinálsz belőlem szépséget és értelmes egészet. De mit nevezel te szépségnek és mit értelmesnek? Tudsz-e a szépre biztosabb meghatározást, mint hogy szép az, ami tetszik, ami hat, érzéseket kelt, reám hat, életre kelt. És tudsz-e az értelmesre (amit tudományod igazságnak nevez) más, jobb meghatározást, mint hogy *annak van értelme*, amit ha igaznak elfogadsz, jobban boldogulsz *bennem*? Minden szépséged, minden igazságod mértéke én vagyok, célja is én vagyok! Amint hogy forrása is én vagyok.

T u d a t :

S ha én kételkednék, hogy bár csak a forrása is te volnál?

É l e t :

Nem tőlem kap-e a művészet minden érzést és képet, a tudomány minden fogalmat s adatot?

T u d a t :

Ellenkezőleg: a nagy művészet új érzéseket akar keltetni, amilyeneket te sohasem éreztél; új képeket tárni szemed elé, amilyenek benned még nem voltak. És nem tagadhatod, hogy kelt is benned új érzéseket és fest is beléd új képeket.

É l e t :

A művészetről igazad lehet: a művészet mindig egy kicsit túltermés. A háládatlan gyermek, aki túl akar tenni szülőjén. De a tudomány rám szorul és ragaszkodik hozzám: ő az én ajándékaimból él és nem akar olyasmit alkotni, ami bennem nincsen.

T u d a t :

A tudomány is túltesz terajtd. Bolyai megalkotta az abszolút geometriát, »a semmiből egy új világot«, amely benned nincsen. De vajjon csak a rendes geometria világa is megvan-e benned? Van-e benned csak egyetlen matematikai pont, matematikai vonal? Nem tett-e túl rajtad a tudomány, mikor ezeknek a végtelenül finom dolgoknak létet adott? Beléd férhetnek-e, ó te véges Élet, a végtelenség tornyosodó elméletei, melyeket Cantor szelleme felépített? S az egész fizika? Van-e benned csak egyetlen oly tiszta, komplikációktól ment történet is, mint aminőkkel a fizika játszik? S nem ilyen ideál felé törekszik-e minden tudomány? Nem annál inkább tudomány-e, mennél távolabb tudott már tőled szakadni, teremtve? S a legideálisabb épen ezért a matematika.

É l e t :

Úgy beszélsz, mint Aesopus rókája. Csak azért legideálisabb a tőlem elszakadott tudomány, mert engem még egy tudomány sem tudott felérni. Ha a konkrétumok: a fizika, biológia vagy épp a lélektan tudományá tudtak volna lenni, nem sokkal magasabb tudományok lennének-e a matematikánál? Ó bizony, inkább annál ideálisabb a tudomány, mennél több konkrétumot, mennél többet tud felfogni belőlem. S a kísérleti tudományokra, amelyek belém markolnak, már nem mondhatod, hogy velem meg nem elégednek.

T u d a t :

Ha megelégednének veled, nem akarnának mindig újat tapasztalni és nem csinálnának kísérleteket. A tudományos kíváncsiság újat akar éppúgy, mint a művészet . . . én vagyok az, aki sohasem elégszem meg veled.

3. Ebben a pillanatban az Életnek nevetnie kell és azt mondani :

— Ó Tudat, nem látod-e, hogy mi ketten voltaképp egyek vagyunk? . . . Én magam vagyok az, aki sohasem elégszem meg magammal.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

A VESZEDELMES VILÁGNÉZET.

1917.

Vannak napok, hetek, amikor visszaesem a háború monomániájába.

Nem tudom megszokni. Nem tudok egyébre gondolni. Minden jelentéktelen esemény, minden szó, minden arc, minden kis atóma az életnek az *egész* szörnyűséget tükrözi élém. Minden kis életatóm fertőzve van már az egész szörnyűséggel. Megpróbálom kicsukni ekkor az életet. Könyvekbe menekülök, eszmékbe, kultúrába. S egyszerre csak azon kapom magamat, hogy könyvekben, eszmékben, kultúrában is a *háború csiráit* keresem. Aki keres, talál. Ó, legkedvesebb könyveim is meg vannak fertőzve! Minden gondolat, amit a háború előtt leírtak bölcseink, költőink, jelentőssé válik: mintha mindenkiből oly lelkiállapot, világnézet leselegne elő, mely a háború mélységes okainak kifejezése. Azoknak az okoknak, melyek nem az eseményekben, nem a politikusok civódásaiban, hanem a kornak titkos lelkében rejlenek.

Utólag minden megmagyarázható. A legszeszélyesebb arabeszkekbe — ha egy kicsit távolodunk tőlük — szabályos figurákat, emberi arcokat, állati alakokat vagyunk hajlandók belelátni.

Igy van ez az eseményekkel is.

Mennél fontosabb valamely esemény, annál kevésbé tudunk belenyugodni, hogy a világ vak folyása hozta volna létre: a tények ostoba gördülése, mely bár okoktól szorosan meghatározott, előttünk valahogy mégis mindig véletlennek fog föltűnni. Mélyebb okokat, morális szükségességeket — a történelem logikáját fogjuk keresni mindig: s aki keres, talál.

Ez is a magunk vigasztalásának egy módja. Mert előbb vigasztalódunk azzal szemben, amit mélységesen szükségesnek s világnézeti fontosságúnak gondolunk. De a jelentéktelen, a kicsinyes és külsőséges okok hatalmas iszonyú! Pedig ezek kormányozzák a világot.

Én meg vagyok győződve, hogy a történelem logikátlan s úgynevezett *mélyebb* okai a világháborúnak sincsenek. A világháború a történelem legmonstruózusabb véletlensége: amennyiben véletlenség minden, ami nem messzebbrelátó szándék és terv szerint, hanem apró okoknak időben találkozásából és egymásrahatásából származik. Ilyen a háború. Emberek csinálták, kétségkívül s köztük néhányan teljes és bűnös szándékossággal is. De az ő szándékosságuk véletlenség a történelemben. Véletlenség azon hatalmas embertömegek egészére nézve, melyeknek életébe oly mélyen és átkosan belenyúlt. Kívülük álló valami; semmi szükség-szerű gyökere nincs *az ő* lelkükben. E nagy embertömegek életéből, gondolkodásának és érzésének mai stádiumából folyó szükségességét a háborúnak, aki látja, bizonytalán úgy látja csak, mint aki emberi formákat lát a felhőkben, arccokat arabeszkék szeszélyeiben.

Azonban ha nem is világnézeti ok idézte elő a háborút, kellett lenni valaminek a kor világnézetében, ami *lehetőségessé tette*.

Elsősorban arra gondolok, ami lehetőségessé tette, *hogy az emberek eltűnjék*.

Mert ez a világháború legnagyobb csodája. Az, hogy egy ilyen, értelmileg nagyon felvilágosodott s a szabad szó és gondolat minden eszközeivel ellátott korban — száz évvel a francia forradalom diadala után — lehetséges legyen ez az értelmetlen iszonyat, minden szabadságnak és emberi jognak ez a

tökéletes elnyomása, aminek példája még nem volt a földön. Tűrhetők voltak a régi háborúk. Tűrhetők a vadság ökölharcai, míg a lelkek nemesebb és szabadabb horizontokat nem ismertek. Tűrhetők a fejedelmek zsoldoshadai, míg a nemesebb egyén viszonylagos szabadsággal vonhatta ki magát durvaságaikból. Tűrhetők a vallásháborúk és szabadságharcok, míg valamely eszme vagy jelszó a célnak és értelemnek legalább látszatát megadta. De hogyan tűrhető a céltalanság és rabság háborúja a mai szellemi horizontok mellett? Tűrjük, mert »muszáj«? De a történelem eléggé megmutatta, hogy az emberek a muszajt sem tűrik, ha az minden gondolatukkal és érzésükkel — az uralkodó világnézettel — ellentétben van; inkább belepusztulnak, s kemény falakba zúzzák fejüket.

S mikor volt meg ez az ellentét — »muszáj« és világnézet között — jobban, mint manapság?

Magában a világnézetben kell itt valami oknak rejlenie; ebben az egész mai hangulatban valami erőnek vagy gyengeségnek, ami lehetővé vagy kényszerűvé tette a mai világnak a minden borzasztóságokba való szótlan belenyugvást. Mégis beszélhetünk hát a »háború világnézeti alapjairól«. Mert bizonyos, hogy nem minden világnézet mellett képzelhető e mai türelem. S ki merte volna végre is föloldani a fúriák láncait — átadni a világot a véletlen érdekek és hatalmak prédájául — ha a levegőn maga körül, az egész világ hangulatán, a világ intelligenciájának hangulatán nem érezte volna lehetőségét, bizonyosságát e világ türelmének s mindenbe belenyugvásának? Annak, hogy legfeljebb azt mondják:

— Ez mindig így volt és mindig így is lesz. Gaz és esztelen dolog ez — de a világot nem az ész kormányozza.

Nem valami háborús világnézetben kell tehát keresni a háború »világnézeti alapjait«. Nem valami hazafias vagy militarista meggyőzésekben. Nem meggyőződés csinálja a háborút. Ha minden ember jobb meggyőződése szerint cselekedne: nem volna háború. Soha sem fordult még elő a történelemben, hogy oly óriási többsége az embereknek

meggyőződése ellenére cselekedett fontos dolgokat, oly teljesen meggyőződése ellenére élt és halt volna, mint manapság. Nemcsak gonoszságból, nemcsak gyengeségből. Hanem valószínű világnézetből.

Nem háborús világnézet lehet ez, hanem valami fatalisztikus cinizmus, valami rezignált »minden-mindegy« filozófia. S ez a tulajdonképpeni ellenség, ami ellen küzdeni kell. Ez a veszedelmes világnézet, ami a háború lehetőségeit segíti. Megrajzolni az ellenség arcképét? Csak futólag tehetem, néhány ceruzavonással, hogy karrikaturához lesz talán hasonló. De annál jobban megértethetem, mért rossz, mi az üldözendő benne?

Az ellenség neve : *antiintellektualizmus*.

Vagy : antiracionalizmus. Csakis ez lehet. Az értelmetlen iszonyokba való belenyugvás csak oly korban képzelhető, mely elvesztette hitét az Ész, a Ráció erejében, mely gyógyíthatatlanul vaknak és értelmetlennek látja a világot. Mikor az emberek hinni, kívánni sem merik már az ész szerint való életet.

Ilyen a mi korunk : a XVIII. század nagy reakciója. Az észből való kiábrándulás kora ez. Ilyen már a filozófiája is. Megdöbentő, de szórúl-szóra igaz : az egész mai filozófia egy évszázad óta az ész és értelem tekintélyének aláásásán működött. Kant már megkezdte ezt : avval, hogy szigorúan kiszabta az ész korlátait. Kivonta hatásköréből a *Ding an sich*-et, a világ lényegét. Ez a lényeg nemcsak megismerhetetlen, hanem alapjában észszerűtlen valami. Az észszerűséget, tér, idő és ok törvényszerűségeit mi látjuk csak bele. Értelmünk kénytelen minden ismeretét saját formái szerint elgondolni. De ezek csak értelmünk formái : nem a világé, nem a lényegé. A lényeg *nem* szükségkép értelmes s érthető.

Hogy milyen jelentősége lehet az emberi életre az ily gondolkodásnak, azonnal kitűnt a Kant erkölctanában. A morál legszorosabb összefüggésben van a lényeggel. Ha a lényeg észszerűtlen valami, mért lennének a morális parancsok megokoltak avagy logikusak? A *kategorikus imperativusz* nem tűri a *miért?*-et. A *ne kérdezd miért*, a vak fegy-

lem morálja, az igazi porosz morál, militarista morál ekként filozófiai alátámasztást nyert.

A veszedelmes világnézet nem állt meg e ponton. A gondolkodás félelmes gyorsasággal fejlődött egy teljes anti-intellektualizmus felé. Az ész, a dialektika megélesedett fegyverei mintha csak arra szolgálnának, hogy velük magát az ész, az értelem presztizsét támadjuk meg, s piedesztálra emeljük az észellenest. Hegel polgárjogot szerzett a logikában az ellenmondásnak. Schopenhauernél az ész már csak egy kis lámpás, melyet a vak Akarat gyújt magának — jó későn — a létért való küzdelemben. Szolgálja és eszköze e teljesen logikátlan valaminek, mely őt semmiben maga ellen érvényesülni nem hagyja.

Amint a logikumok tekintélye csökkent, a tényeké viszont emelkedett. S a tények filozófiája fatalisztikus. A világ nem észszerű valami: tényeibe bele kell nyugodnunk, bárminők legyenek. Ez a kor közös filozófiája: a legnagyobb ellenfelek, Schopenhauer és Hegel, e pontban ismét találkoznak. Ez a schopenhaueri pesszimizmus gyökere. De ez gyökere a történeti felfogásnak is, mely Hegelből indul, s az egész XIX. századot jellemzi. A történetet nem szabad észszerűség, nem célszerűség szerint kritizálnunk. A történet erők küzdelme, a vak erőké. Az események logikájának semmi köze az ész logikájához. E felfogásokból diadalmasan kellett kibontakozni a tényjognak, az erősebb jogának. Megszületett az önzés és erő, a *Wille zur Macht* filozófiája, a Stirner-Nietzsche-féle filozófia.

E nagy filozófok maguk is érezték tanaik veszedelmeségét. Nietzsche kifejezetten tiltakozik a műveiből levonható militarista és alldeutsch következtetések ellen. »Ezért még arra is gondoltam, hogy franciául írom meg könyvemet« — mondja valahol. Mégsem akadályozhatta meg, hogy tanítása ma háborús uszítók cégérévé ne lett legyen — és teljesen érthetően.

A modern gondolkodás pedig fejlődött tovább — a nyílt antiintellektualizmus felé. A vak tény joga köztudatba ment át, közhellyé vált. Minden filozófia, amely csak valamelyest hatott a századvég hangulatára, egyetlen gondolat-

ban egyezik meg : az ész sohasem képes megérteni, annál kevésbé kormányozni a világot ; a cselekedet csak a fontos, az intenció, az életlendület !

A pragmatisták ehhez képest átalakították az igazság fogalmát. A gondolatok igazságának egyetlen kritériuma cselekedeteinkre való lehetséges hatásuk. Tehát nem logikai, hanem életbeli kritérium. Az ész ezzel leszállt ítélőszékéről. Az egyetlen és örök uralkodó a tény s ezzel az ostoba, a logikátlan Multnak a hatalma. Mert a tény, megszületve, azonnal multtá vál. A mult fölgyülemlik, mint leküzdhetetlen erő, az életben : s hiába mond ellene a jelen belátás. Az egész élet nem egyéb, mint a folyton gyülemelő, megállíthatatlan és megölhetetlen mult. Mi magunk ez vagyunk. Ebben a gondolatban gyökerezik Bergson filozófiája.

S az ily filozófiák minden konzervativizmusnak, a fennálló és hatalmas rosszba való minden belenyugvásnak új ajtót nyitnak, új jogot biztosítanak.

Megnyugvás a rosszban és bátorság a rosszra ! Az ész tehetetlen a cselekvés irányítására. A cselekvés viszont független az észről és észszerű moráltól. Ez a két sarkpontja e világnézetnek, mely fatalista és mégis imádja a Cselekedetet.

Mind a kettő ugyanazon hangulatból ered s ugyanazon hangulatot szüli.

Mert hangulatokról van itt szó és nem nézetekről. Nem gondolatokról, melyek filozófusok szobáiban születtek. Hanem hangulatról, mely korunk egész érzésvilágát átítatta. Mint a Nilus Egyiptom földjét tavasszal : hogy bármi távol a folyótól, mégis minden kis növény az ő nedveiből táplálkozik. Így az utolsó évtizedek szellemének minden kis gyümölcse, — az irodalomnak csakúgy, mint a filozófiának minden alkotása — ezt a keserű és mérgezett talajízt érezteti.

Csakhogy ami a filozófiában kifejezett gondolat, az az irodalomban mély és tompa érzés.

Mély érzése elsősorban a világfolyás értelmetlenségének, az ész gyöngeségének, az események szörnyű vakságának. E szkeptikus, nihilisztikus irodalom típusa a francia, Renan öröksége. Különös ! Az az irodalom, melynél soha ésszel,

szellemmel telibb irodalom nem volt, Voltaire gyermekei! Itt is az ész saját fegyvereivel veri önmagát, a XVIII. század szelleme önnönmagának érik kegyetlen reakciójává. Anatole France egy-egy műve az ész pamfletje az ész ellen, a fölvilágosodás önleplezése. Megmutatja, hogy az ész oly gyenge, hogy szinte veszedelmes, mint a rossz puska. Minden jóakarata és lelkesedése, kiirtani a világ értelmetlen borzasztóságait, csak újabb borzasztóságokat fog szülni. Mint a francia forradalom eszméje, mely békét és testvériséget akart, csak újabb és rettenetesebb öldökléseket hozott. Az istenek szomjaznak.

A világon nem lehet segíteni. Hagyni kell a maga vak, ostoba, szörnyű vágányában.

Ez a pesszimiztikus színezése a csüggedés e világnézetének. A modern angol irodalomban azonban ugyanez a gondolat valami heroikus optimizmussá fejlődött. S ez talán még borzasztóbb a háború tudatával nézve! Browning, Meredith az emberi sors és élet oly elemzését nyújtják, hol ész és babona, igazság és hazugság, jóság és önzés végkép összezavarodik. A leleplezett médiumot a prófétától, a hitetlen püspököt az apostoltól, a jótékonyágáért tisztelt főurat az önző zsarnoktól semmi lényegi különbség sem választja el. Csak külsőségek és véletlenségek. A véletlenségek hatalmát mutatja meg Wells is — és pedig nemcsak fantasztikumaiban — a lehetőségek ijesztő sokaságát, a külsőséges és triviális rúgókat, melyek a sorsot viszik.

E zavart világban, mely minden esztelenségnek és rettenetességnek tárt kaput nyit, már élni tudni maga hősiesség, mely öntudatával magát jutalmazza. A férfias küzdelem gyönyöre, s a gazdag élmény élvezete lesz így az egyetlen érték a világon. E heroikus világnézetből könnyű látni az utakat egy nyiltan háborús világnézet felé. Az angol irodalom Kiplingben el is jutott odáig.

E háborút-igazoló érzésmódnak két különböző hangsúlya lehet. Az angolok a férfias küzdelem értékét hangsúlyozzák. A kontinens lírája viszont az élmény dicsőségét zengi. E lírikus világértékelést legkimondottabban Barrèsnél találjuk. A barrèsi *culte de moi*, tulajdonképen az élmény

kultusza, a mult kultusza. Mert ez az *én*, a *moi*, nem egyéb, mint élményeink összege, multunk foglalata. És pedig nemcsak a magunk multjáé, hanem fajunk, nemzetünk multjának átöröklött eredője bennünk. Ezt a vak multat, amit mindannyian iszonyú »tehetetlenségi nyomaték«-ként magunkban hordozunk, piederstálra állítani és kultuszban részesíteni annyi, mint minden észszerű alakításáról és javításáról az életnek örökre lemondani. Ahol az egyetlen megmaradt és lehetséges cél csak e multból felnőtt *moi* művészi kiképzése, ott már előre elfogadtunk minden értelmetlen iszonyúságot, amit e mult iszonyatos és makacs hatalma méhében rejt.

S ez a végső konzekvenciája ennek az egész érzelmi bergsonizmusnak, ami nem egyéb, mint a mai lirizmus. Igen : a mai líra ezer énekben énekli ugyanazt, amit a mai filozófia is bizonygat : hogy minden igazság és minden dicsőség az élményé, a mély, ösztönös, értelmileg meg nem érthető és ki nem fejezhető élményé. Az ösztön, az élmény, az értelmetlen lélekmélység, a rejtelmes, tudatalatti világ! A modern líra világnézete ez. A Verlaine, a Swinburne világnézete.

Az élmény ...! A lélek bubusgatja élményeit, ringatózik bennük ... Még a fájdalmasak is élvezet forrásai, kegyelet tárgyai lesznek számára. Lassankint feltámad kalandvágya az élmény irányában. Új, mesterséges, komplikált élményeket keres. Valami szellemi perverzítésba dől. Jó és rossz, értelmes és értelmetlen nem léteznek többé számára! Az élmény önmagának igazolása lesz. Ezt a szellemi kalandvágyat érezzük az egész mai német irodalomban. Ez a hódító dilettantizmus, mely minden műfajt megpróbál, mindenbe beleéli magát, mindent lefordít, dekadens lesz csupa alaposságból és klasszikus, dekadenciából: az élet nyelvére lefordítva, kapzsi és hódító élményvágyat jelent, háborús filozófiát. S ugyanezt a szellemi kalandvágyat érezzük d'Annunzio és a futuristák világnézetében, akik a háborúban ennek minden konzekvenciáját levonták.

A vak élményeknek ez a tisztelete, sőt vágya — amely amellet nem ismeri el az ész bíraskodási jogát az élmények

fölött — mi készíthette volna jobban elő a világ intelligenciáját egy borzasztó és óriás élmény rezignált, ellenkezés nélküli, sőt lelkes elfogadására? Ez a »veszedelmes világnézet«! Ez az ellenség!

De hát harcoljunk-e ellene, meg tudjuk-e tagadni? Nincs-e igazza? Nincs-e igazuk a nagy gondolkodóknak kritikájukban, melyet az ésszel szemben gyakoroltak, tapasztalatukban, mely az élmény hatalmát igazolta? Nincs-e igazuk a nagy költőknek, hogy az élmény a mélye a világnak, az a mélység ahonnan kihajt művészet és élet? Észművészetet csináljunk? Visszahozzuk a XVIII. század lapos racionalizmusát a filozófiába?

Nem, a modern tudást és érzést nem lehet megtagadni és egy előbbeni stádiumba visszatérni. A modern racionalizmus nem lehet ugyanaz, ami a XVIII. századé volt. Amit azóta szereztünk, el nem veszíthetjük. De... hát e mai világnézet elveszítette-e a XVIII. századot? Nem épen e racionális század eszméiből fejlesztette-e ki ugyanannak reakcióját? Nincs-e benne mai kultúránkban a racionalizmus is? Ha ez így van, csak hangsúly kérdése az egész. Egy szerencsés hangsúlyváltoztatás — és a racionalizmus győzni fog, áldott győzelemmel, mely a legyőzött világnézet értékeit nem semmisíti meg, mint barbár hadvezér, hanem elsajátítja, fejleszti és meggazdagszik velük. Mint Róma a meghódított Graecia kincseivel.

ÁGOSTON.

1917.

I.

Szent Ágoston *Vallomásainak* fordítása esemény lenne bármely literatúrában. A világirodalom főművei közé tartozik ez a könyv : azok közé, melyekből máig, s ki tudja mily jövőbe, sugároznak erők. Új hang volt, új műforma, és örök : új lehetőség, örökre kitérült. Ágoston a keresztény szellem megformulázója ; egyik kútfeje a folyamnak, mely civilizációnk folyama lett. A modern gondolkodásnak első mestere. De első mestere a modern irodalomnak is : s Dantéig alig követi második.

Megtalálta a keresztény stílust. A hangot, a formát, ami új az *antikkkal* szemben, ami megkülönböztet minden azóta jöttet minden ókoritól s irodalmainkat *modernekké* teszi. Mi ez? Valami bensősége stílnak és érzésnek, befeléfordított-sága szemnek-szívnek, amit csak példával lehet jellemezni. Példával, de csak egy szónyi példával is elég : mert e meghatározhatatlan valami, a *stílus christianus*, beszivárog a nyelv pórusaiba, átissza a szavakat : s idézni lehetne minden lapról helyet, ma már nem is feltűnőt, de melyet meg nem írt volna senki *azelőtt*, senki római vagy görög író, klasszikus, pogány : mint például ilyent : »amint anyám is szokta,

mert így tanulta *szíve iskolájában*» *»In schola pectoris*»: ezt nem írta volna le senki Ágoston előtt.

Mi teszi oly különösen bensőségesse e stílust? Az, hogy a bensőség eszközből céllá lett. Az ókor írója kívülről, befejezett kívülrölláthatóságában akarta érezni az életet, még a saját életét is. Nem hiányzott nála sem a lelki élet rajza, de ez is valami kívülről nézhető befejezettségben jelent meg, abban a plasztikus, szoborszerű zártságban, mely a kívülről látott, körüljárható dolgoknak sajátja. S ez az, amit klaszszikus ábrázolásnak hívunk: a bensőségek rajza is csak arra való, hogy az élet *külső* képét gazdagabbá, elevenebbé tegye: eszköz és nem cél. Ehhez képest a görög-római irodalomban a lelki élet jelenségei gyakran csak poétikai eszköz, hasonlat gyanánt szerepeltek. A természet tüneményeit gazdagították, lelkesítették át velük: mert az élet érdekelte őket elsősorban, de a *látott* élet, mint jelenség, mint világ.

A keresztény írónál megfordítva: a belső lesz egyszerre a fontos, és minden külső kép vagy történés csak eszköz és hasonlat: mint ebben is: »a szív iskolája«. A keresztény író tekinti először a világot saját életének illusztrációjaként, s Szent Ágoston *Vallomásai* az első belülről látott lélekrajz a világirodalomban. Belülről látott: s így nem teheti a kész és tökéletes benyomását; ez a benyomás nem is célja a keresztény és modern irodalomnak olyan értelemben, mint a klasszikusnak. Hanem előttünk alakul, és ez új varázs: nem körüljárható, de átélhető. S ez új, bensőséges irodalom számára új műfajt is teremtett Ágoston: a pszichológikus önéletrajzot, mely éppen ellentéte a régiek autobiografiájának: nem külső események, hanem csupa imponderabiliák története: teljesen belső és személyes. Ágostontól mi sem áll távolabb, mint hogy harmadik személyben szóljon önmagáról, mint Julius Caesar. Ez az igazi keresztény műfaj: a gyónás, a vallomás; és — mint Ibsen is mondta — a keresztény korok minden nagy költői művében, az egész modern művészet lényegében van valami vallomászerű.

Ágoston elsősorban filozófus: s egy filozófus vallomásai összeesnek filozófiájával. Ezért lesz könyve önéletrajz és filozófia egyszerre. »Régi-régi vágyakozásom« —

mondja ő maga — »elmélkedve megvallani Neked, mit tudok és mit nem, vagyis: mennyi bennem első megvilágosításod és mennyi az én maradék sötétségem.« Ime a keresztény gondolkodás: s a modern egyúttal. A gondolat mint belső fejlődés: megvilágosodás: nem többé kész s a külső világra alkalmazandó kategória. Ágoston megtérésének rajza egy filozófia fejlődéstörténete: mint a *Discours de la Méthode*.

De nemcsak a lényeg gyónás itt: a forma is az. S ez a forma is fennmaradt, minden külsőségeivel: túlélte a naív hitet, mely a gyónást követelve, ürügyét megadta. Mert nem az ész hite a döntő, hanem a szív kívánsága. Rousseau *Vallomásai* nem a keresztény *hitből* fakadtak immár, de még mindig a keresztény kívánságból: s elég célozni erre a nagyhatású könyvre, hogy elgondoljuk a páratlan pályát, melyet az Ágoston műfaja a világirodalom történetében — csak mint külsőleges műforma is — Ágoston művétől a Strindbergéig — megtett. A lélek vetkőzése szenvedély lett, az őszinteség igazi szellemi exhibicionizmus: bár ki lehetne azért őszintébb, mint aki Istenéhez volt őszinte hajdan? *Hozzá* tökéletesebben tudunk azok lenni, mint az emberekhez, mint saját magunkhoz. Rousseaunál már maga az őszinteség válik néha pózzá.

Igy áradt szét a *Vallomások* szelleme, Ágoston szelleme: s hazánkban is, közvetve vagy közvetlen, tudatosan vagy tudattalan, nagy magyar szellemekben meggyümölcsözött. Rákóczi *Vallomásaira*, még Széchenyi *Naplóira* is, rágondolhatunk. Csak maga Ágoston nem szólt még magyarul, s csodálatos, hogy ha már fordításokban oly szegény irodalmunkért nem, a vallásért legalább nem siettek papjaink ezt az óriás imát egész teljességében nyelvünkön is megszólaltatni.

Az első fordítás, mely most kezünkben van, nem méltatlan munka. Megvan a zamata, lendülete, nem lankad sehol, minden lapján a gondnál több: lelkesedés érzik, s az a szabadság, melyet nem a léhaság, hanem auktorának fölényes megértése s érzelmeivel való telítettsége, egyirányúsága adhat meg a fordítónak. Jegyzetei, egyes megjegyzések mutatják, hogy túlmegy a betűk értelmén s a szavak mögé

lát. Rajtakapja az auktort, ha egy-egy pillanatra, megszakítva a gondolatmenetet, lelkesedésében térdet hajt mintegy az örök igazság előtt, vagy himnuszra gyújt: meg meri érezni, hogy más, mélyebb türelmetlenség hagyatta ott vele Karthagót, mint a tanítványaival való; vagy hogy nem csupán egy hibás biblia-szöveg terelte elméjét a nagy filozófikus teremtésmélethez, hanem lelkének ős hajlandósága. Így fordítását is eltávolítja a filológiától, nem a léhaság tudatlansága, hanem a tudás-adta szabadság: így lesz alkalmas olvasmánynak és áhitati könyvnek. Mert természetes, fesztelen tud lenni, épp oly kevésbé riadva vissza az egyszerű, sőt köznapi kifejezésektől mint eredetije¹; olykor — ami a legnagyobb szabadság — mer szóról-szóra fordítani ott, ahol a filológikus fordító nem merne²; máskor finoman eltér betűtől a szellemért. Felbontja a szerkezeteket, majdnem mindenütt, a magyar nyelv természete szerint: néha szinte versig aprózza az előadást (de az eredetinek tagoltsága is majdnem versszerű); néhol bővítve, másutt rövidítve teszi pregnánsabbá a kifejezést,³ lefordíthatatlant nem habozik mással helyettesíteni, néha egész szabadon, mindig szépen,⁴ másutt pompásan rálel a legtalálóbb, leg-

Országos Széchényi Könyvtár

¹ »szörnyű tudományos ábrázatról«, »undok históriáról«, »vakációról« beszél, — s mégsem stílszerűtlen.

² mint itt: »Te Uram, visszavásároltál!«: a *redemptiót* más itt megváltássá sápasztotta volna!

³ *vident* egy helyen így mondja: »akinek szeme van láthatja«; *carent temporibus*: így: »nem tartozik bele az idők rendjébe.

⁴ *Facti estis os dei per quod diceret: producant aquae non animam vivam quam terra producet, sed reptilia animarum vivarum et volatilia super terram*: — magyarul: »Teremjenek a vizek. — Mit? Nem a természet eleven fakadását. Ez a föld dolga. Hanem csúszómászókat, vagyis: az élő lelkek meglátogató eszközeit — és madarakat, vagyis erőket, amelyek beröpülnek az egész földet.« (Itt látjuk egyszersmind, hogyan tünteti el a fordító eredetijének idézeteit: amit előszavában maga is bevall.)

E szabadság a megengedhetőség határán van: itt-ott meghaladja. Más árnyalatot ad az értelemnek, mikor ezt: *continere* úgy fordítja: *együtt tartani*, vagy *planust*, mely csak sarlatánt jelent, csalónak. Elejt egy-egy átmenetet, egy *sedet*: s ezzel az egész helyet homályossá teszi . . . Vagy, legritkábban, halavánnyá,

magyarabb szóra.¹ És mégsem vét a tudomány ellen sem: jó magyar és jó theológ egyszerre.

Kissé talán túljó mindkettőben: az érdem néhol hiba. A magyar szó néhol túlságosan is, tüntetően találó. a nyelv nagyon is (hogy a maga szavával fesse) *szeges-gonddal* magyaros: — Ágoston pedig nagyon idegen e tösgyökereségtől. Megértem, hogy egyházi fordítóink nehezen vonják ki magukat a szuggesztív Nogáll hatása alól; s tisztelem a hagyományt, a Pázmányét, melyben e stíl gyökerezik.² De ha mindenkinek ismerni kellene is Nogáll Kempisét, — mely Pázmányibb a Pázmányénál — senkinek sem szabadna követni. Ágoston nem tartozik a Pázmányok közé, nem a nép apostola, hanem az Intelligencia és Bölcelet szentje ő, s a népies egyházi stíl visszás lesz szájában.

De épp oly visszás a teológikus. Az Intelligencia és Bölcelet szentje ő, de nem a hideg intelligencia, nem élményektől elszakadt bölcelet az övé. Alig volt gondolkodó, kiből a gondolat oly véresen és húsosan szakadt volna ki, annyit rántva magával a vérző és meleg lélekből. Az ily gondolat nem műszókba öltözködik, hanem a magasabb irodalom köntösébe; a nyelv maga élmény lesz mint a gondolat: erősen differenciált, de fogalmilag meg nem meredt. A Platoné; hús és vér, nem csontváz: nem aristotelesi, nem thomisztikus. Nincs igaza a fordítónak, — aki különben

körülfróvá válik (pl. *quo fructu tibi confitear dixi*: hogy mégis vallo-mást teszek magamról, mondtam már mi eredményt akarok vele elérni). — Dicséret e foltok csekélyége!

¹ »a manichaeusok vergődőlelkű hallgatója (*animo vagabundus*)«; »ki az idők zavaros hömpölygését igazítod«; »kérdősködésem világszemlélet volt (*intentio*), szépségük volt a felelet«; »a képzelet zabolátlan paripáján portyáz esze sivatagjain«; »az asszonybilincsek erősen tartóztattak« (*tenaciter alligabar ex femina*); »egyébként idő és változás *szegné* halhatatlan örökkévalóságát«.

² E stíra emlékeztetnek ily kifejezések: vitát kezd perlőivel; erős bizonyságokat köt; a bűnnek oka-foka; töltekezni; anyamivolt. — Sajnos, ugyanez csábít ily túlzásokra is: nyaggatás; kikászolódtott; elrugaszzkodott; szaglászó szenvedélyem (*vagus ardor*); bár ne volna ez a rongyos világ (*non essent ista!*); jaj szegény fejem; sőt: isten a talpán!

helyesen választott könyve egészében, még a filozófikus részekben is, irodalmi tónust — mikor inkább teológiai, mint filozófiai műveltségű ember léte — néha-néha mégis bevet valamit a teológia csontdarabjaiból.¹ Ágoston, a teológia őse, maga — ha szabad ily merészen mondanom — egyáltalán nem teológus még: nem élhetett ő még abban a teológiai kultúrában, melynek megteremtésében oly hatalmas része volt. Hanem egy intelligens és filozófikus irodalom légkörében élt, és a retorikára nevelődött. Így gyermekkorától élménye lett a Szó és Gondolat: s az élmény nyelve nem a dogmáké.

S aztán Ágoston afrikai születés, afrikai lélek: stílusában gondolat és szó egy forró afrikai lélek élményei. Irónak ő nagyon különös: gondolatai nem nyugodt ömlésűek, hanem szeszélyesen és szenvedélyesen torlódók: egy-egy mondatban az ötleteknek valóságos záporát kapjuk: mintha ki akarnának áradni medrükből, szétvetni keretüket. Valami nyugtalan, ideges intelligencia-vibrálás van ebben a stílusban: nem normális stíl: különönc. Távol a klasszikusok zártságától és formatürelmétől, művészete nem a mértéké, hanem a mértéktelenségé, s periódusai inkább gazdagok, mint kerekék. Minden szónak külön élete van és kinyüzsög a periódusból: kiüti fejét, külön gondolkozni és játszani kezd: s a mondat egy rekesz eleven mozaikká válik. Minden szó itt a saját poénje, új ötlet: s minden mondat torlódó és türelmetlen ötletek egymás sarkába kergetőzése. E terhelt, torlódó mondatszerkesztés, a folytonos halmozás és mellérendelés, a nyüzsgő, különönc szellemjátékok és szójátékok kevéssé tűnnek fel a fordításban. A magyar Ágoston simább, normálisabb. A nehéz, furcsaszövésű szerkezetek feloldódnak, és apró rendes mondatkákká darabolódnak, a szűrő,

¹ Az első könyv bevezetésében, az első mondatok egyikében olvassuk a kérdést: »vajjon Istenhez közeledésünk a tételes istenismeret erejében történik-e?« Az ily kifejezés csont és szálla: kivált ez egyszerű és meleg fejezetek előtt. — Általában a filozófikus részeknél s főleg a magyarázatokban legérezhetőbb fordító és auktora közt a kultúra-különbőség; így lesz pl. a X. könyv bevezetése is kissé zavaros.

jelző, feccsenő szavak kerek gondolatokká terpednek, a vibrálás ellanyhul, kontrasztok elhalkulnak, a stíl nyugodtságot és szélességet kap, a szójáték eltűnik vagy elhalaványul. Jól tudom, hogy néhol a felbontás elkerülhetetlen, a szójáték visszaadhatatlan : de ahol a fölbontás elvszerűen történik, ahol a különcebb szójáték elvszerűen mellőztetik a jó magyarság vagy szép stíl kedvéért : ott bármely zamatos, magyar, s költői a nyelv : az mégsem Ágoston ! Pedig én Ágostonnak a szavára jöttem !

Ágoston pedig nem a síma jó író, hanem a sziporkázó, robbanó erő és géniusz. S ha ő egy nagyszerű torlódó mondatban megéreztetni velünk, — egyetlen mondatban két oldalon át — valósággal felépíti elgondolásunkban — felépíti a halmazódó feltételes mondatok torlasztásával — a mennyei csendet, amint sorban elhallgatnak mind-mind a földiek az egyörök szemlélet előtt — *si cui sileat tumultus carnis — sileant phantasiae terrae — sileant et poli et ipsa sibi anima sileat* — és így tovább, tovább, míg a lélek a csúcsosodó mondat lépcsőin száll fel a legmagasabb szemlélet csendjébe : akkor nem örülök, ha apró és síma mondatokká bontják fel ezt a hatalmas építményt, még ha a szép magyarság úgy követelné is. Vagy mikor Ágoston az Istenről beszél (jelzőkkel, mint a platonai Agathon dicsérte Erost) :

»summe, optime, potentissime, omnipotentissime, misericordissime et justissime, secretissime et praesentissime, pulcherrime et fortissime, stabilis et incomprehensibilis, inmutabilis, mutans omnia; in vetustatem perducens superbos et nesciunt; semper agens, semper quietus, colligens et non egens, portans et implens et protegens . . .«

és így tovább, míg elkábulunk a szavaknak ez ide-oda csapkodó zuhatagától, melyek aprók és mégis ütnek, ugrálók és mégis súlyosak : akkor nem örülhetek e tuskés elokvencia ily síma feleresztésének : »Te vagy Uram a legfőbb. Jóságodnak nincs határa. Hatalmad, erőd végtelen . . .« stb. akkor sem, akkor legkevésbé, ha hangulatba és versbe csendül ki. Ha Ágoston az Isten szaváról beszél, az Isten kenyerén való kérődzésről, testünkről, ez ócska börtunikáról,

melyet Krisztus fölvelt, a könyvről, mely együtt nő a gyermekkel, az emberek nyelvéről, mely mindennapi égető kemencénk; nem örülök, ha a fordítás e kifejezéseket elsikkasztja vagy olyakkal pótolja, melyeken a kifejezőmód bizarrsága kevésbé érezhető.¹ S vajjon egészen Ágoston marad-e Ágoston a szójátékok nélkül — az ilyenek nélkül: *quid miserius misero non miserante seipsum?* vagy: *puer non esse impudentem* — vagy akár a *Carthago-sartago*-félék nélkül is?

De nem a fordítást akartam ezekkel jellemezni: hanem az eredetit. Ez a temperamentumos, soha nem nyugható, soha el nem szélesedő stílus: az író maga. Vallomás nála nemcsak amit mond, hanem ahogy mondja. Sohasem adta író magát teljesebben: annyira kifejezés nála minden, hogy a kifejezés nem marad meg külön kifejezésnek, hanem összeesik az étellel, amelyet kifejez: annyira író ő, hogy sohse csupán író: az író egy benne az emberrel és gondolkodóval. A szenvedély tehát, a nyugtalanság, mely stílusában vibrál, az élet szenvedélye: s egész könyve kulcsa. Nem mintha a külső élet szenvedélyei tombolnának benne: ha külső események drámai előadását várjuk — előre figyelmeztet a fordító — csalódunk. Hanem maga a könyv lesz szenvedély, maga a gondolat: s a megtért Ágoston ugyanavval a türelmetlen, soha ki nem elégíthető mohósággal veti magát, egész izgatott akaratát, a saját belső életének, lelkének sodrába, mint ifjúságában a világi gyönyörök és kalandok sodrába vetette. Így maga a gondolkodás dráma lesz; s az alkuvás és nyugvás nélküli vágy az Igazság felé drámai szenvedély. E filozóf nem hideg: mert életkérdés neki az igazság.

»Haláлом volt a bizonytalanság... a természetfölötti rendben is akkora bizonyosságot akartam, mint amilyen bizonyos, hogy hét meg három az tíz... Csak a

¹ *Tu es omnitenens manu veritate* — mondja Ágoston — mindent emelsz igazságkezeggel: minden igaz, ami létezik, mert létezik — nem kár-e, ha a fordító a merész kép helyett ily síma mondatot ad: »a te valóságod tartja össze az egész mindenséget. Létező mi-volta szerint minden dolog igaz és valódi« stb.

hit gyógyíthatott meg engem !» «Nem akar a kutató egyebet mint tudást. Ebből lehet megérteni, ha valaki a tudás vágyától egészen meggabalyodva, még bűbájos fortélyokat is használ kutatás közben. Sőt ez az oka a vallásos istenkétségnek is, mikor jeleket és csodákat követelnek nem ugyan valami üdvös célra, hanem csak tapasztalás okából. Veszedelmes kelepccékkel teljes szörnyű erdő az élet!«

E szenvedélynek megvannak a tévedései, paroxizmusai és kétségbeesései. »Hajamat téptem«, — írja (arra a gondolatra, hogy nem tud az igazság birtokába jutni) — »homlokra ütöttem magamat, összekulcsoltam kezeimet és átötlettem térdeimet.« »A rémület iszonya futott végig rajtam, aztán meg remény és öröm gyúlt ki bennem . . . Kiült a szemembe, átjárta hangomat . . .« »Már harmincadik évemet taposom« — fakad ki egy helyen — »s ugyanazon sárban késlekedem.« »Folyton mondogatom : holnap megtalálom ; felvilágoskodik előttem ; megfogom. Holnap majd akad valaki : és mindent megmagyaráz« . . . »Ó akadémikusok ! szörnyű nagy férfiak, hát eszünkkel semmi biztosat meg nem foghatunk?«

A legbonyolultabb logikai levezetés közben érezni ezt a lüktető szenvedélyt, mely a gondolkodó agyát mozgatja. Meg-megszakítja magát, felkiált, felijed : »Nekem uram, megvallom, nehéz ez a kérdés. Önmagammal vesződöm : magam vagyok a saját fáradozásom nehéz talaja.« — Türelmetlenkedik és könyörög : »Valósággal ég a lelkem, hogy végére járjak ennek a bonyolult, rejtélyes kérdésnek. Kérlek, Uram Istenem, kérlek, jóságos Atyám, Krisztus nevére kérlek, ne rekeszd el vágyakozásom elől e mindennapi és annyira rejtett dolgok értését . . .« Amint fölvetődik előtte egy probléma, rettentí és vonja mint egy örvény : »Nagy tehetség az emlékezet, Uram. Ismeretlen ijesztő rejtély, feneketlenörvénye tömérdek.« Sohasem jelentkezett ily erővel a filozófiai *Eros* : a természeti törvény erejével : amihez Ágoston maga hasonlítja : »Minden test a maga nehézkedésével keresi pihenő helyét ; az én nehézkedésem az Igazság vágya : az szabja meg az irányt, amerre szárnyalok.«

Az Igazság ily szenvedélyes szeretőjének semmi türelme a nem-igaz iránt: s Ágoston a művészetekkel olyan állást foglal, mint az öreg Tolsztoj. Pedig maga írja, mily gyönyörűséget talált versekben, színházban, mennyire lángra gyújtották fantáziáját Dido panaszai. De a költemények *nem igazak* s az ő lelkének egyetlen úrnője az Igazság. Vallásos lélek az és gyűlöletes neki a hazug Poézis. De még gyűlöletesebb az álmadozó filozófia, mely az igazság külszínével ámítja a lelket. »Mennyivel különbek még a nyelvészek és költők meséi, mint a filozófusok ama mesterkedései! Mert versforma és költemény és Medea röpülése mégis csak értékesebbek, mint a különböző módon összehazudott öt elemmentum, amelyek egyáltalán nincsenek...« Ezt a minden józansággal oly ellentétes szenvedélyes lelket épp szenvedélye viszi így a szkepticizmus józansága felé. »Az a gondolat is fölmerült bennem, hogy az összes bölcselők közül még a legjózsanabbak az úgynevezett akadémikusok nagy alapelvükkel: mindenen kételkedni, mert az igazságot nem lehet biztosan megismerni.« Úgy tűnik föl neki, hogy amit meg lehet tudni, azt nem érdemes, és Aristoteles olvasása keserves csalódást kelt benne: mert jelentéktelennek találja az elért igazságokat. Értelmének semmi sem elég; s szkepticizmusa — lemondani már-már az igazságról az igazság nevében! — csak fokozza szomját, türelmetlenségét.

E türelmetlenség az igazság felé sarkantyúja őszinteségének, mely gyakran megdöbbenő mint az önkínzás. Megfogni az igazságot ott, ahol éget mint a tüzes vas, legyőzni a nagy lélek természetes becsvágyát, mely e szenvedélyes temperamentumban talán erősebben fejlett ki mint másnál; meztelenné tépni önmagát az igazságért: ez a mindennél nagyobb küzdelem csábította. Néha szinte tetten érjük ezt a küzdelmet. Az őszinteséggel sohasem telik be, s mikor élete végén a *Retractationes*-ben visszatekint régi műveire, le akarja súrolni a vallomásokról még az utolsó hiúságokat, még a költészet gyönyörű hiúságait is. »A negyedik könyvben« — írja — »barátom halálával kapcsolatban saját boldogtalan állapotomat festettem s ezt írtam: *s talán azért féltem meghalni, nehogy akit annyira szerettem, velem és ben-*

nem egészen meghaljon Ez inkább meggondolatlan szavalás volt, mint komoly vallomás, bár ezt az ostobaságot némileg mérsékelte a *talán* szócska, amelyet hozzáfűztem.« Melyik író áldozna fel egy ily szép mondatot, ilyen költészetet — egy jelentéktelen igazságnak? Az igazság szenvedélye minden emberi és isteni hiúságot legyőz, s az Önzés és a Szólam bilincseitől egyformán megszabadítja a szellemet.

Ágoston szelleme valóban szabad és nyílt, a megértésnek avval a bátor korlátatlanságával, mely oly ritka az emberek között, hogy birtokosait majdnem külön emberfajnak kell éreznünk.¹ Filozófiája nem riad vissza az újtól, a fájdalomtól, megdöbbenőtől, s a *Retractationes* — a *Visszavonások Könyve* mutatja, mennyire megőrizte elfogulatlanságát a saját gondolataival szemben is. Igazságszomja sohasem hagyja megelégedni az elért igazsággal: s mikor pappá választják, valósággal könyörgő levelet ír Valerius püspöknek: sokkal szegényebbnek érzi magát igazságban, hogyses annak osztogatója lehessen. Aki előtt önmaga sem tekintély, mások még kevésbé azok; a szellem szabadságának az a hatalmas ereje, mely ki tudta ragadni a nyögő pogány eszmekörből, a keresztény tekintélyek előtt sem hagyja el Ágostont. »Nincs abban semmi elvetni való«, — írja egy helyütt — »ha a Szentírásból valaki azt igyekszik kiérteni, amit az író írásközben gondolt; csak ahhoz ragaszkodjék, amit te, minden igazmondó elme megvilágosítója, igazságnak mutatsz!« A szabad kutatás eszméje hangzik itt föl, ezer esztendővel Luther előtt. Semmisem ellenszenvebb Ágostonnak, mint a megszokott véleményhez való korlátolt és makacs ragaszkodás. Jól tudja ő már, hogy a

¹ Ágostonnál különösen kísértetbe esünk faji tulajdonságnak gondolni. Anujának, Monicának jellemében maga mutatja meg nekünk e fölényes Intelligenciát, mely azonos a jósággal. Mily okos és megértő ez az asszony úgy korlátolt és szenvedélyes férjével, mint geniális fiával szemben! S milyen volt Ágoston természetes fia, Adeodatus tizenhatéves korában. »*De Magistro* c. könyvemben ő beszélget velem; tudod Uram, hogy amit ott a velem társalkodónak ajkára adtam, az mind valósággal az ő gondolata... Valósággal megjedtem tehetségétől.«

korlátolt meggyőződés mily szoros összefüggésben van a ridegséggel és a rosszasággal. »Értsd meg tehát,« — fakad ki egy helyen — »micsoda ostobaság volna a *Genezisre* vonatkozó tömérdek magyarázat között vakmerően *egy* magyarázathoz kötödni s állítani, hogy az volt Mózes felfogása! Veszedelmesek az ilyen civódások! Sértik a szeretetet, pedig a szeretet szellemében írt a szerző, kinek szavai értelmét hüvelyezgetjük.« Másutt kis patakhhoz hasonlítja az Írást, melyből az igazság sokfelé ágazható folyói erednek.

E szabadság és nyíltság (mindig kész az Igazság befogadására, bárhonnan jő is az) megfér, sőt összefügg türelmetlenségével minden oly vélemény iránt, melyet az Igazság útjában állónak ítél. A szabadság szelleme a jóságé, de nem egyúttal a nyugalomé! távol tőle az elégedettség, mely éppen a korlátoltságot jellemzi. Ellenkezőleg: csupa nyugtalanság, örökös elégedetlenség az ő osztályrésze: ugyanaz a nyugtalanság, mely az ideges, vibráló stílusban láthatóvá válik.

II.

Hol nyerhet kielégülést ez az elégedetlenség, ez az örökös vágy, hol nyughatik meg ez a nyugtalanság? Csak az Igazság teljes birtokában, csak a plátói ideálban: a szemléletben nyughatik meg végre. Ágoston pedig nem új-platonikus: nem az álmok bölcse; s tudja, hogy álom e Teljes Szemlélet a mi világunkban. Nem is akar behúzódni világtól idegen. Az Igazság tevékeny és harcos katonája ő: de oly harcos, aki legfőbb jutalmát a Békében látja, ki bár elszánva egész éltén át küzdeni, szemeit folyton a nagy, elérhetetlen nyugvásra csüggeszti, melyet az Igazság teljes birtoka ad. A platonikus ideál is nála nem nyugodt szemlélődésre, hanem elégületlen küzdelemre vezet, mert nem elégedhet meg az ő lelke az Aristotelesiek kicsiny és praktikus igazságaival. »Aristoteles rendkívüli tehetségű ember volt« — mondja ő maga a *Civitas Dei*ben — »de Platon a legnagyobb filozófus, aki valaha élt.« Platon gondolatai, sőt képei is vissza-visszatérnek műveiben. Ő is Platon barlangjában

érzi magát, háttal a Világosság felé és szemlélve a megvilágított tárgyakat : azokból iparkodva következtetni a Világosságra. Mi az a Világosság, mi a Boldogság, — a megnyugvás a Világosságban — honnan tudunk róla, miért vágyunk utána, ha sohasem ismertük és sohasem ismerhetjük? Honnan kaptuk e sejtelmeket, e vágyakat az Igazság, a Lényeg, a végleges megnyugvás felé? »Hiába szedem rendre érzékeimet, — mondja Ágoston — »nem találok, melyikük kapuján hatoltak be.« Nem kellett-e magunkkal hoznunk őket, mint valami foszló emlékezetet abból a világból, ahol az Igazság lakik? Hol ez a világ? Talán az égben? A csillagok között? Nem ; világos, hogy az ég is — a mi földünk ege — csak föld ehhez képest. Az *egek ege* ez ; s az Úré, nem az emberek fiaié. Az Isten : az Igazság lakik ott. Földi lélek nem juthat oda s mégis minden léleknek végső célja az. Ez a biztos, a »szombati nagy béke« — de a mi időnk nem ér odáig. A Szombat nincs benn a hétben : nem nap az többé és nincsen estéje. A lélek, melynek élete az Időben örök nyugtalanság és küzdelem, ott időtlen megnyugvást találhat. Ez érzéki világ képei — amaz örök világ silány időbeli tükrözése — azt soha nem adhatják. Megnyugvás csak az időtlen Istenben lehet.

»Mit szeretek, mikor Téged szeretlek? Testi szépséget? Múló báj? Ezt a barátságosan szemembe ragyogó fényt? Sokféle hangnak összesimuló, édes zengzetét? Virágok, kenetek, fűszerek illatát? Mannát? Mézet? Ölelésre hívogató tagokat? Nem. De mégis valami fényt, hangot, illatot, valami eledelt és ölelést szeretek, mikor Istent szeretem, mert ő fény, hang, illat, eledel és ölelés az én belső világomnak. Ott olyan fény ragyog lelkekre, amelyet semmi hely be nem fogadhat. Van ott hang olyan, hogy idő szárnyán el nem száll ; van illat, de azt szellő el nem ragadja ; íz, amelyet falánkság meg nem ront ; ragaszkodás, amelyet megúnás szét nem tép . . .«

Aki megsejtette egyszer ezt a hely és idő nélküli világot, ezt a változástalan Boldogságot, melyet az Igazság birtoka

megadhat, nem nyughatik többé a változó és hazug földi létben. Örök elégedetlenség hajtja lelkét az Igazság felé : stigmatizált lélek az és más az üdve, mint a többinek.

»Illatod kiárad«, — mondja Ágoston — »beszívtam s most utána lelkendezek. Izleltelek : éhezlek, szomjazlak ; megérintettél s íme áttüzesedtem a vágyakozástól Békéd után !«

Csupa elégedetlen forrongás, intelligenciaforrongás lesz ebből ; mely a külső világ intelligenciátlanságával minduntalan összeütközik. Mert arra szomjaz, amit itt soha meg nem talál : a Tiszta Igazságra, amiben meg lehet nyugodni. Az egész külső világot az Igazság mértékébe fogja az ily lélek ; mindenben az igazságot, a tartalmat nézi, nem a stílt és formát. (Igy a gyermek Ágostont, mikor Cicero egy könyve jut kezébe, a nagy stilisztá művének is »nem a nyelve, hanem a tartalma« fogja meg : — néhány ott először olvasott filozófiai gondolat.) Pedig nem barbár hajlamú lélek ; távolról sem érzéketlen Formák és Szépség iránt. A legművészbibb kultúra fogékony növendéke. Mikor a Szentírást először olvassa, visszariasztja nyelv és forma kezdetlegessége. És minden mondatán érezhető, hogy akaratlan, akarata ellen, művészi kifejezést keres. És mégis összetörné a legmagasabb Szépségek és Élvezetek minden illúzióját is, hogy belül megnézze : van-e benn egy szemernyi magva Igazságnak? Aszkéta akar lenni művészetben, mint életben : bár egyformán nehezére esik. Megveti a művészet hazugságait s az első tudatosan primitív művészek közé sorakozik. Megveti az élet hazugságait is. Ez az *a priori* vallásos diszpozíció. A *Val-lomások* összes könyvein át, Ágoston minden bűnén és tévedésein keresztül érezzük, hogy mégis csak az igazság előtte a fontos : és semmi más ki nem elégítheti. »Kevés hiányzik« — kiált föl egy helyütt — »és díszes állást kaphatok. S mi vágyakozásom van még ezen a téren? Előkelő barátom bőven van : helytartó mindenestre lehetne belőlem.« Még jellemzőbbek szavai, mikor abban a kitüntetésben részesül, hogy a császárnak ő mondja az üdvözlő beszédet. »Egy csomó

hazugságra készültem, azok kegyeiért, akik jól tudták az ilyeneket méltányolni. A koldus, aki beitta az alamizsnát, boldogabb volt nálam, nemcsak széles jókedve miatt, míg engem gondjaim marcangoltak, hanem azért is, mert áldás-kívánásokkal tett szert az ital árára, én meg hazugságokkal forgolódtam gögöm érdekében.« Ezért tud oly könnyen és teljesen szakítani világi összeköttetéseivel: minthogy azok tulajdonképpen sohasem jelentettek sokat számára. Mikor szent Antal remeteségéről hall, még hitetlen akkor, fölujjong: ő is remeteségbe fog vonulni és az igazság keresésének szenteli életét:

»Igen, de mikor tegyek üdvözlő látogatásokat előkelő barátaimnál? Befolyásukra szükségem van! Mikor készülök előadásaimra, amikért tanítványaim megfizetnek? S mikor pihenjek magam — lélekfeszítő gondjaimtól szabadon? Félre e sok hiábavalósággal! Valamennyit szélnek ereszttem, s egyetlen dologra, az igazság keresésére szánom magamat.«

A világi események, politikai mozgalmak, a *giuoco del mondo*, nem érdeklik. Ambrosius és Justina császárnő nagy, világtörténeti jelentőségű összeütközése hidegen hagyja: csak a város megdöbbenése, a lelkek fölkavarodása tesz rá némi hatást. Korrajzot egész könyvében alig ad, legfellebb önkénytelen, egy-egy lelki élmény rajzán keresztül: mint a vérlátó cirkuszi néző lelkiállapotának nagyszerű elemzésében. Embert alig fest; csak akit belülről festhet: önmagát és anyját, Monicát, kivel ő majdnem egy. Csupa bensőség ez a könyv: mert nem kívül van az, amit keres. Ha az igazságnak nincs helye és ideje a külső világban, akkor az csak bensőkben, a lélekben élhető meg, mint Krisztus is mondja: »Bennetek van a mennyeknek országa«. De akkor csak egy a fontos: az igazság megélése! a külső világ csak mikor ebben gátol vagy segít. Ezért írt Ágoston önélet-rajzot: abból is ily bensőt. Megint amit mondtunk: az igazság neki nem tárgy, hanem élmény. S innen gondolkodásának pszichologizmusa. Pszichológus gonddal figyel meg és

analizálja benső élményeit s fordítója kiemeli, hogy egy-egy ilyen kis önelemző lélekrajz — a bűn pszichológiájáról, részvétéről, erkölcsről, a közvéleményről, az akarat vergődéséről — kegyetlenségben és szubtilis mélységben páratlan. Hozzá kell vennünk még a szorosabban tudományos lélektani elemzéseket, melyeket finomságban és pontosságban a legmodernebbek sem haladhatnak túl: az érzéklés és ismeret viszonyáról,¹ lélek és emlékezet azonosságáról, a feledésről és a lelki keresésről, az elfeledettek subconsciens tudatáról, az élvezet és kíváncsiság viszonyáról, az időről mint élményről (lélek az idő mérője).

»Ugyanis nem az égboltozat térségeit kutatom, nem csillagtávolságokat mérek, nem a föld nehézkedési viszonyai iránt érdeklődöm. Én vagyok kutatásaim tárgya, én, az emlékező, én, a lélek.«

»Én, az Igazság talaja« — tehetnők még hozzá: mert igazán mindig erről van szó: hogyan verhet gyökeret és hajthat ki a lélekben az Igazság isteni növénye? hogyan tapogatózik a homályos hozzászűrődő világosság felé, küzdve a sötétséggel, amely környezi? A sötétség a kételkedés, a bizonytalanság: s ahogy Ágoston keresi a kivezető utat ebből a sötétségből, csodásan előzi a modern filozófiát, Descartes-ot. Ő is a kételkedésből indul ki — elülről, belülről: újra kezdi a filozófiát; új fejlődést a göröggel szemben (mint Windelband mondja); persze csak a modernebb időkben akad folytatása.

A *cogito ergo sum* helyett azonban az Akadémia szkeptikus neveltje, az óvatosabb és logikusabb *dubito ergo summal* kezdi: útját szegve az olcsó racionalizmusnak, mely a gondolkodást teszi meg a világ alaptényének s így könnyen foglalhatja bele a világot a gondolkodás merev kereteibe. A kételkedés nem elsősorban gondolkodást jelent, hanem első-

¹ Ágostonnál találjuk először — mennyivel Locke előtt — a szenzualisták híres principiumát: *Nihil est in intellectu quod non fuerit prius in sensu.*

serban vágyat és kielégítetlenséget : nagyon mély és igaz megfigyelés, melyben a gondolkodó pszichológizmus a legszerencsésebben jut érvényre. A kétkedés elsősorban akaratot jelent, akaratot az Igazság felé s a világ alapténye ez az akarat : ugyanaz, amit Ágoston a saját lelke alaptényének érezhetett. Itt ismét nagyszerűen vetődnek előre a modern filozófia nagy gondolatai : először hogy a *Ding an sich*-et bennünk magunkban, saját bensőnkben kell keresni; másodsor az akarat prioritása. Schopenhauer joggal hivatkozik Ágostonra, — akarat-tanában — de épp oly joggal a modern voluntarisztikus pszichológia is. Az akarat a primér, abból leszarmasztathatók a léleknek összes többi tünetményei, az összes *affectiones animi* : *voluntas est quippe in omnibus, imo omnes nihil aliud quam voluntates sunt.*¹ Maga a gondolkodás is akarati processzus s a bizonyosság, a meggyőződés, nemcsak a természetfölötti dolgokban, hanem akár a matematikaiakban is, voltaképp mindig *hit* : az akaratnak bizonyos megindulása. E gondolatok lényegükben teljesen azok, melyeket napjainkban a nagy amerikai pszichológ James hirdet (*The Will to Believe*).

Ha azonban az akarat minden lelki, sőt minden értelmi élet alapténye : az válik az igazság megélésének főhordozójává s az akarat problémái a filozófia centrális problémáivá. Ugyanaz az akarat, mely az egész külső emberi világot, ezt az intelligenciátlan, nyugtalan (az Igazság megnyugtató és logikai voltától oly idegen) világot mozgatja : hogyan lehet egyúttal az Igazság megélésének szerszáma? Mintha csak két akarat lenne, ellenkező : az egyik az Igazság, a Megértés felé, a másik a világ nyugtalan és értelemellenes irányában. »Gyönyörködöm Isten törvényében a belső ember szerint«, — mondta az apostol — »de más törvényt látok tagjaimban, ellenkezőt elmém törvényével.« Senkisé érezhette ezt annyira, mint a féktelen temperamentumú s mégis folyton igazságra, megnyugvásra szomjazó Ágoston. Lelki élete örök küzdelem : *rixa domus interioris* ; saját lelkén elemzi az akarat viselkedését ; tapasztalatból érti meg — mint

¹ *Civitas Dei* XIV. 6.

mondja maga — az Irás szavát : »a test a lélek ellen kíván s a lélek a test ellen.« A test élete logikanélküli. Zavaros vágyaival elhomályosítja az értelmet és útjában áll az Igazságnak. Ezért az Igazság birtokába csak a test mennél nagyobb megtagadásával juthatunk : konkluzió, melyet Ágoston épp oly végletekig levon mint Schopenhauer. De milyen lehetetlen ez a gyakorlatban : küzdeni, ahol az ellenség mi magunk vagyunk.

»Valamint ha nincs is ember, aki mindig aludni akarna, s az ébrenlét a közvélemény igazmondása szerint többet ér mint az alvás, de azért az ember gyakran ugyan-csak késedelmes az alvás megszakításában, különösen ha nehéz kábultság fekszi meg a testet, s szívesen folytatja az alvást, pedig már magának sem tetszik, s a fölkelés ideje is elérkezett, éppen úgy én is biztos voltam ugyan abban, hogy okosabb volna átpartolnom szeretetedhez, mint enged-nem szenvedélyemnek : de még amazi beláttam és helyeseltem, ez érzéseimnek kedvezett és bilincsekben tartott.«

»Tizenkét hosszú esztendőmet elpocsékoltam, mióta tizenkilencéves koromban Cicero Hortensiusának olvasása a bölcsesség szeretetére gerjesztett ; azóta folyton halogattam lemondani a világ élvezeteiről s a bölcsesség kutatásában serénykedni« — »kértem ugyan tőled tisztaságot, de ilyen formában : adj nekem tisztaságot és önmegtartóztatást, de — még ne ! Mert féltem, hogy hamar meg találsz hallgatni s hamar kigyógyítasz testi beteges vágyakozásaimból pedig nem annyira kiirtásukat kívántam, mint inkább kielégítésüket.« »Testem készségesen engedelmeskedett lelkem leggyöngébb akaratának is, mikor egyik-másik tagot intése szerint mozdítani kellett, — lelkem ellenben nem engedelmeskedett a saját nagy akarásának, amely magában az akarásban lelte volna végrehajtását is.«

»Mik tartóztattak? Értéktelen csecsebecsék, pávásokodó hiábavalóságok : régi barátnőim. Rángatták testemet mint a köpenyt, s fülembé sugdosták : Igazán elküldesz minket? Attól a perctől fogva egy és más soha többé nem

lesz szabad neked! — Micsoda piszkot sugdostak! Micsoda szégyenletes dolgokat! De megrögzött szokásom mind azt hajtogatta: azt hiszed, hogy kibírod ezek nélkül?»

»Úgy éreztem, igen boldogtalan leszek asszonyi ölelések híján.«

»Nem ellenmondás tehát az, hogy a lélek akar is meg nem is; nem ellenmondás, hanem beteges állapot, aményiben a lélek nem áll egészen talpra, mert a megismert igazság ugyan emelgeti, gonosz szokásai azonban lefele húzzák. Ezért van bennünk kétféle akarat . . .«

De mélyen érzi Ágoston e kétféle akarat szoros egységét is: hogy e két küzdő fél soha külön nem választható: »egyik sem egész, hanem ami az egyikből hiányzik, megvan a másikban«. Érzi, hogy ez a két akarat, mindkettő egyformán *mi magunk* vagyunk: »test magam is, lármáztam a test ellen!« kiált föl. Az akarat gyengeségének a problémája ezen a ponton a jó és rossz dualizmusának problémájává szélesül; s e probléma az ágostoni rendszer gyökerében rejlik. Mert ha minden az Igazság, és a külső világ csak ez örök Igazságnak (bármily tökéletlen) tükrözése, megjelenése — alkalmas arra, hogy belőle az örök Igazságra következtessünk — : akkor hogy lehet ez a külső világ mégis *rossz*? hogy küzdhet az Igazság ellen? hogy állhat avval ellentétben? hogy csábíthatja akaratunkat ellene? És ha ez az akarat egyetlen hordozója és eszköze az Értelemnek, alapténye a belső világnak, melyben ez az Igazság mintegy önmagát megélni képes: akkor hogyan lehet ugyanaz ellensége és akadálya?

Más szóval, egyszerű vallási kifejezéssel: ha mindent az Isten teremtett, a saját céljaira, — ő, a végtelen Jó — mi magyarázhatja mégis a Rossznak a létét a világban? Van-e vitálisabb kérdés a Vallásra?

A probléma nehézségei eleinte arra bírták Ágostont, hogy kitérjen előle, tagadni próbálja a két akarat, a két elv (igazság és világ, jó és rossz, logikum és tény) belső, mély egységét, s ahelyett hogy kiegyenlítené, inkább gyökeresen vigye keresztül dualizmusukat. Ez vitte egy időre a mani-

chaeizmusba.¹ Ez a Perzsiából származó vallás vagy filozófia a régi Zarathustra tanításának modern és keresztény fölhígítása volt. A világot egyenlő részben tartotta Isten és ördög művének : ebből magyarázta a Jó és Rossz örökös küzdelmét. A manichaeizmus végső konkluzióiban — bár azokat maga kifejezetten soha le nem vonta — sajtáságos erkölcsi fölfogáshoz tendált. Mert ha bennünk magunkban is az indulatoknak egy része — pl. a test indulatai — az ördögtől, más része az Istentől származik, akkor az Istentől származóknak semmi köze az ördögtől származókhhoz. Azok emezek létében és működésében teljesen ártatlanok : az ember joggal tekintheti a saját indulatai és cselekedetei egy részét idegennek és megtagadhatja értük a felelősséget. Az ilyen elv bizonyos erkölcsi kvietizmusnak és lazaságnak nyit hátsó kaput ; nagy és profán népszerűségének titka is ez volt tán. Talán Ágostont is, testi indulatainak oly gyötrődő rabját, kecsegtethette eleinte az a lelkiismereti megnyugvás, amit ily tan ígért ; de az ő mindent *egészen* és alkuvás nélkül kívánó, félmegoldásokban meg nem csituló természetétől semmi sem állhatott távolabb, mint az erkölcsi kvietizmus. Így éppen ami e tan főcsábjának látszhatott először, az tette azt elégtelenné számára : el kellett vállalnia önmagáért a teljes és egységes felelősséget, éreznie kellett önmagában, hogy a két küzdő elem egyazon forrásból származik, sőt alapjában egy és ugyanaz, hogy Jó és Rossz és minden Erő, egyformán az Isten teremtménye.

Igen, mert minden ami létezik, csak az Igazság erejénél fogva létezhetik, csak annyiban, amennyiben (nem időbeli, hanem időtlen — logikai — eredeténél fogva) szálak fűzik a végső Igazsághoz, amelyet Istennek is nevezünk. A logikum pedig (= aminek szükségessége, helyessége belátható)

¹ Egyáltalán Ágoston filozófiai fejlődésében rendkívül sok és különböző stádiumon ment keresztül : és gondolkodása (műveiben) nem zárt és mozdulatlan rendszerként, hanem egész fejlődő élményszerűségében jelenik meg : talán ezért találunk annyi ellentétet kiegyenlítve nála. A fentebbi vázlat nagyjában a *Vallomásokban* foglalt stádium képe akar lenni: »*Quis adhuc sim ecce in ipso tempore confessionum mearum?*«

a *par excellence* jó : az egyetlen, amiben megnyugodni lehet. Ha tehát minden csak logikai helyességénél fogva létezik : akkor minden jó, akkor jó a világ. Ez az egészséges optimizmus élesen elválasztja a szent filozófust Schopenhauer-től, akivel pedig alapvetésében (az akaratról, mint a világ alaptényéről, annak örökös nyugtalanságáról és gyengeségéről ; megtagadásáról is : az aszketizmusról) egészen egyezik. Visszhangja később a Leibniz híres *Theodicaeája*, — melynek, mint mindjárt jegyzetben utalni fogunk rá, egész gondolatmenete augustinusi — csakhogy Leibniz indokolása, mert Istennek nagyon is antropomorfikusan fölfogott tulajdonságaiból indul ki — sokkal naivabb.

»Mindен, ami van, jó« — mondja Ágoston — »s az a rossz, aminek eredetét annyira kerestem, nem valami különálló lényeg : mert ha az volna, jónak kellene lennie.« A rossz eszerint tulajdonképpen nem lét csak hiány. Oka nem lehet *causa efficiens* (mert ilyen, végelemzésben, csak Isten : az Igazság), csupán *causa deficiens* : nem az Isten cselekvésében, hanem tartózkodásában rejlő. S mint oka, úgy célja, eredménye sem rossz, legalább nem Istenre, az *egész* igazságra : »réa nézve szó sem lehet akármiféle (ellenséges) rosszról«. Azért ami magában és rész szerint rossznak vagy hiánynak látszik is : a világ egészében bizonyonnyal szükséges és jó : mint ahogy egy szép testet is az a tagja is, mely különvéve kevésbé szép, sokkal szebbé teheti s »az olyan test, amely csupa szép tagból áll, szépség dolgában igen magasan áll bármelyik tagja fölött : mert szépségét éppen a tagok tökéletes egymáshoz illeszkedése adja« (ami, mellel, a modern esztétika egyik alaptétele).

Mi teheti tehát a rosszat egészében (harmóniájában és végeredményében) jóvá? A rossz emberi fogalom, csak az emberre nézve létezik : végső igazolásának az emberi világ harmóniájában kell rejtenie. Erkölcsi és fizikai rossznak titkos viszonyban kell tehát állani : ez a viszony a bűn és büntetés harmóniája. Sőt erkölcsi és fizikai rossz kell hogy egy és ugyanaz legyen, bűn és büntetés csak két oldala egy és ugyanazon dolognak. A bűnös akarat nyugtalanság és kín : cselekvés és szenvedés, bűn és bűnhődés egyszerre.

Dupliciter appellatur malum : unum quod homo facit, alterum quod patitur ; quod facit peccatum est, quod patitur poena.

És itt Ágoston filozófiájának másik tengelye : az akarat szabadságának problémája. Ha minden rossz a világon bűn és bűnhődés, akkor minden rossz tulajdonképpen akarat-beli : mert bűn és bűnhődés csak ott képzelhető, hol rossz akarat van. De hisz nincsen kétféle akarat, hanem csak egy és egyeredetű : s ez az eredet jó, mert Istentől van. Az emberi szenvedélyek sem rosszak : »olyan vadállatok, hogy csak meg kell fékezni gyilkos rakoncátlanságukat s akkor nemcsak jók lesznek, hanem szívesen el is szegődnek az észhez szolgálattételre«. De mégis *meg kell őket fékezni* : tehát maguktól a rosszra hajlandók ; önmagukban, jó eredetük dacára romlottak. És ki fékezheti, ki kényszerítheti őket a jó útra, ha nem maga az igazság ereje — *gratia irresistibilis*? Szükséges is, hogy romlottságuk által rosszra determináltak, más oldalról az Igazság (kegyelem) által a jóra *kényszeríthetők* legyenek : mert az egész világnak az Igazság nagy logikai harmóniájába kellvén foglalhatónak lenni, szükséges, hogy minden abban — jó és rossz — pontosan előre determinált legyen.¹

Itt tapinthatunk Ágoston rendszerének mély és benső kettősségére : amiért Windelband oly elliptikus rendszerhez hasonlítja, mely két középpont körüli mozgás szerint áll elő, s kettőssége gyakran az ellenmondásé. Egyrészt szüksége van az akarat szabadságára, hogy a rossz létét és harmóniáját magyarázza : másrészt éppen e szükségelt harmónia szükségessé teszi az igazságnak abszolút és minden részében előre látható kauzalitását, egy isteni kauzalitást, amit a teológiában az isteni előretudás tana szimbolizál. Szabadság és kauzalitás pedig meg nem férnek. Ez az ellentét objektív és logikai képe ; van egy primérből, szubjektív nézőpont. Mert Ágoston az a filozófus, akinek filozófiája

¹ A Szabadság és Kegyelem tana Leibniz *Theodicae*ájának tulajdonképpeni tárgya. Ez a könyv — kiidulva a Rossz létének problémájából — a maga egészében Szent Ágoston két művének (*De Libero Arbitrio* : és *De Gratia et de Natura*) gondolatmenetét követi s összes megoldásait átveszi.

leginkább a saját egyéniségén alapul, aki leginkább a személyiséget, sőt az egyéni akaratot teszi a világ első rúgójává! — de másrésről senki sem érezhette jobban és gyötöröbben az akaratnak romlottságát és determináltságát, szükségét, hogy az Igazság mintegy élénk jöjjön; s kényszerítő erejét, ha egyszer élénk jött. (Ezért lesz filozófiája a megtérés filozófiája: s ezért oly elválaszthatatlan életétől; ezért legfontosabb edénye és dokumentuma a vallomások könyve.)

A két tengely, amely körül e filozófia forog, tehát a Szabadság és Kegyelem tana, az abszolút Felelősségé és az abszolút Kauzalitásé. A kiegyenlítés, melyet ez ellentétekre a filozóf talál, nagyon hasonlít a Kantéhoz: a *Voluntas Intelligibilis!*

Az emberi akarat *a priori* szabad. Ez a szabadság időtlen, generikus és minden létező emberi tényt megelőző: az időbeli világba, az események láncába beállítva az akarat immár teljesen determinált. A teológia naív nyelvén mondva: csupán Ádám, az első ember, volt szabad: az ő bűnével szabad akaratunkat elvesztettük: bűnben születtünk és a rosszra vagyunk determinálva. Ezt persze nem szabad ily szó szerint érteni: maga Ágoston tiltakozik a lehangosabban a naív, időbeli felfogás ellen: Ádám nála épp oly időtlen, *a priori* fogalom, mint pl. a teremtés: s jelenti az *a priori* embert, az idő és tények előttit. Szabadság és választás valóban csak az Időtlenben, a *Ding an sich*-ben, a Teremtés-előttiben, mintegy a valóság fogalmi csiráiban képzelhető: az egész *megjelent* világ e teremtéselőtti és nem időben történt választások szerint immár önmagában és kihagyás nélkül determinált.

Mindannyian hát bűnben és bűnre születtünk egy *a priori* bűn miatt; vagy hogy így fejezzük ki: ösatyánk bűnéért. Ekként fájdalomra: mert fizikai és erkölcsi Rossz egyek. És nem is lennénk képesek a Jóra s így boldogságra sem, ha az Igazság mintegy előnkbe nem jönne, s világosságával nem kényszerítene megigazulásra. Ez az Eredeti Bűn és Kényszerítő Kegyelem tana, Ágoston leg-sajátosabb és legtöbbet vitatott és egyúttal legnagyobb

hatású dogmája. Ez az a sötét tan, ami miatt Charles Lamb egy kis essayjében a »minden anyáktól gyűlölt szentnek« nevezte : mert »ártatlan kis gyermekeket bűnre és kínra ítél«. A bátor és kegyetlen gondolkodó itt valóban gondolatának legsötétebb konzekvenciáit vonja le : de mi láttuk, hogy ez a gondolat nem a hideg és elvont észből fakadt, hanem a gondolkodó legszemélyesebb és legegységesebb élményeiből : és ez adja meg minden kegyetlensége mellett is melegségét és erejét. És hogy mennyire kelléke és ereje a vallási és filozófiai gondolkodásnak, hogy ilyen egészen személyes élményben mentül melegebben gyökerezzen : az is mutatja, hogy éppen e legszemélyesebb tana lett Ágostonnak a legáltalánosabb : az Egyháznak alapvető dogmája, s az emberi gondolkodás egyik csomópontja immár majd két évezrede. A lapos felvilágosodás monstruózusnak találja : de Leibniz a maga teljességében rekonstruálja és Schopenhauer e tanban látja az egész kereszténység legmélyebb gondolatát. Ma több a közünk hozzá mint valaha. Ma az egész emberiség rémes élménye lett Ágoston életének és filozófiájának centrális élménye : a *video meliora*, a »jót helyeslem, a rosszat követem«. Az akarat romlott : az egész világ ártatlanul vétkezik és szenved. Így születünk : ama tan *igaz*. Monstruózus ; de monstrum a világ. *Credo quia absurdum*. Csak egy pelagiánus (egy nyárspolgár) gondolhatja, hogy a világ mind oly laposan okos, igazságos?«¹

E tan azonban szorosán összefügg egy másikkal, mely a vallási gondolkodás történetében szintén a legnagyobb szerepre volt hivatva : a predesztináció tanával.² Ha nem saját akaratunk eszközli a megigazulást, hanem a kényszerítő Kegyelem, akkor minthogy nem mindannyian igazulunk meg, ez a Kegyelem kétségkívül kiválasztást eszközöl és pedig nem saját érdemünk szerint : hisz saját akaratunk-

¹ Ágoston a manichaeusok ellen védi a szabad akaratot, a pelagiánusok ellen támadja.

² Bizonyos, hogy Ágoston a reformáció legnagyobb kérdéseit (a szabad vizsgálat és praedestinatio kérdéseit) mintegy megsejtette ; bár nagy túlzás őt azért »református szentnek« nevezni. Távol áll ő a kálvinizmus ridegségeitől.

nál fogva mindannyian egyformán érdemetlenek vagyunk. Kegyetlen, sőt igazságtalan tan : de ha arra gondolunk, hogy a Kegyelem az Igazság, s a megigazulásban van valami rokon a zsenivel, a fölvilágosodással : be kell látnunk, hogy a Kegyetelmet nem képzelhetjük egyenletesebben elosztva amannál.

A világ tehát, amint megjelenik, kegyetlen és gépszerű okozati láncolata a logika nélkül *adott* tényeknek, s igazságosságot éppoly kevésbé találhatunk benne, mint szabadságot, ami az igazságosság feltétele. Szabadság, logika és igazságosság (láttuk szoros összefüggésüket) nem az időben és térben adott világ tulajdonságai, hanem az időtlen, mögötte levő és láncába nem foglalt Akaraté, amelynek megjelenése : s nem a világ időrendjében található, hanem azon kívül, annak mintegy oka és célja gyanánt. Ez az Akarat az Igazság hatalmas szava, a Logos :

»az ő mivolta időben nem változik, s akarata nem választható külön ugyanazon mivoltából. Eppen azért nincs is benne tárgyak szerint változó akarás, hanem egyszerre, együtt és mindig akar mindent, amit akar — új és új akarás nélkül, időrendi egymásután nélkül . . .«

Az Igazság, a Világ végső Logikája, nem foglaltatik benne a megjelent világban már csak azért sem, mert hisz ő *az elsődleges*: az egész megjelent világ csak az ő Lényéből, az ő Igazságából folyó következmény ; naivan mondva : az ő alkotása. Itt sarkallik Ágoston teremtés-elmélete. A Teremtés nem időben, nem is időbeli egymásutánban végbemenő folyamat lehetett, hanem az időtlen és változatlan Igazság időtlen és változhatatlan ténye, folyománya.

Először is az idő (és tér) lényegével kell tisztába jönnünk : és Ágoston az Idő-probléma bámulatosan mély analízisének szenteli műve tizenegyedik könyvét, míg az evvel összefüggő teremtéselméletnek a két utolsót. Meg kell gondolni, hogy a tiszta igazság (a fogalom) idő és tér nélküli : még a tér és idő fogalmai is, a matematikai és geometriai fogalmak is.

»Láttam oly művészi vékony vonalat, mint a pókháló szála, de a kiterjedés fogalma nem ilyen, mert nem azonos ama képekkel, amelyeket a látás érzékével felfogok: tudja ezt mindenki, aki anélkül hogy testre csak gondolna is, a kiterjedést fogalmilag ismeri. Mennyiségeket testünk minden egyes érzékével érezhetünk: de a számfogalom, amivel számlálás közben az értelem dolgozik, egészen másvalami, nem képe a megszámlált mennyiségnek, s éppen ezért saját külön módja szerint létezik. Aki nem járatos e téren, talán kineveti fejtegetéseimet; — én meg őt sajnálom — azért mert nevet.«

Ehhez képest kétféle örökkévalóság is van, az egyik az időnek és térnek végtelensége, idő- és térbeli végtelenség: a másik éppen az időtlenség, a térben kívül állás. Az egyik a teremtett, megjelent világ végtelensége, a másik az Igazság világa, az egek ege; amelyről már szoltunk. Mikor azt mondjuk: az Isten végtelen, nem szabad úgy érteni, mintha Ő betöltené az egész teret; ahogy a naív teológia mondja: mindenütt jelen van.

»Téged is, életem élete, végtelen térségeken végignyúló nagy valaminek tartottalak. Azt gondoltam, átjárod a világ-mindenség tömegét, s minden irányban kiterjedsz a végtelenbe . . . Nem tudtam másképp, ez meg hamis volt.«

Az Isten, az Igazság nem végtelen a térben, mert egyáltalán nem térbeli valami. De épp oly kevésbé időbeli; ezért

»Nincsenek-e telisteli ósdi nézetekkel, akik azt feszegetik: mit művelt Isten mielőtt a világot teremtette? Ha semmit, — mondják — ha nem működött semmijéle irányban, miért nem maradt azután is örökké munka nélkül.¹ Ha Istenben új mozzanat, új akarat keletkezhetett, hogy alkosson valamit, amit azelőtt sohasem cselekedett: — igaz-e

¹ A természettudomány nyelvén szólva: ez a kérdés az első mozgás okát kutatja — miután mozgásnak csak egy másik mozgás lehet az oka.

immár örökkévalósága, amelyben új, azelőtt ismeretlen akarat kelhetett? . . . Ó, isteni Bölcsesség, ó, emberi értelmek világossága, mennyire nem értenek téged, akik így okoskodnak! . . . Örök dolgokat jészegetnek s értelmük hiábavaló munkát végez, mert még együtt röpül e mulandó világnak multba, jövőbe rohanásával!«

A Teremtés elve tehát, a teremtő Ige, nem időbeli, hanem logikai : *Logos*. »Örök annak kimondása s örök benne a mindenség kimondása. Benne nem végződik a mondott szó, s nem követi másik, hogy teljes legyen a mondat, mert örök módon minden együtt van benne : — egyébként idő és változás szegné halhatatlan örökkévalóságát.«

Igy hát a teremtés sem időben történt : s a teremtő ige nem lehetett valami időben elhangzó parancs. A teremtés, vagyis az összefüggés az örök (logikai) Igazság (a másvilág, az egek ege) és a tények megjelent láncolata között, maga nem e tények láncolatába beilleszthető tény : sem helye, sem ideje, sem oka : ezek a kategóriák reá kicsinyesek :

»De hogyan teremtesz te? Hogyan teremtetted, Istenem, az eget és földet? Világos ugyanis, hogy nem égen vagy földön teremtetted az eget és földet, nem is levegőben vagy vízben; hisz ezek is odatartoznak az éghez és földhöz; nem a világegyetemben alkottad a mindenséget: hiszen mielőtt elkezdte létezését, nem volt hely, ahol teremthetél volna . . .

De amint a helynek, úgy az »időknek is alkotómestere« az Igazság, s így az alkotás maga időben sem történhetett. Azt sem lehet mondani, hogy előbb volt mint a világ, mert ez már időbeli meghatározást jelentene ; az ő elsősége pedig nem időbeli. Azt sem mondhatjuk, hogy nagyobb mint a világ : mert a nagyság is térbeli kategória. Hanem oly elsőség az övé, mint a »hangé az ének fölött« : a hang nem kezdődik előbb mint az ének, mennyiségben sem több az éneknél : »az elsőbség eredetbeli, mert nem az éneket kell beigazítani, hogy hang legyen, hanem a hangot, hogy ének legyen«. De az Igazság nem változik és múlik a tényekkel, mint a hang az ének modulációival : örök és ugyanaz marad.

mint a kétszer kettő négy akkor is, ha minden elmúl a világon : olyan a világ tényeivel szemben, mint az ég a felhőkkel : »a felhők rohannak, az ég megmarad «

»Előbb« vagy »később« nincs a Teremtésben. Az Isten mindent egyszerre teremtett — a biblia hét napja csupán logikai sorrend-különbségekre vonatkozik, a hang és ének sorrendkülönbségéhez hasonlókra. — Eszerint az Isten nem a dolgokat teremtette külön-külön, hanem megadta a világ fejlődési erejét és irányát egyszerismindenkorra. E pont az, ahol Ágoston rendszere az evolucionista felfogásnak nyit kaput : amiért, mint fordítónk megjegyzi, őt is az evolucionista filozófusok közé sorolják.

E ponton világlík át a teremtés nagy egysége és lelki-sége is : minthogy egyetlen — helyesebben a szám kategóriájával nem bíró — és nem anyagi Dolognak — az Igazságnak — teremtése. A teremtés egy szempontból tények láncolata, melyek emlékezetben összegyűjthetők, másból igazságok összefüggése, melyek értelemben átláthatók, harmadik szempontból irányok összessége, melyeknek eredője egy akarat célját képezheti. Ez a nagy Emlékezet, Értelem és Akarat maga a Teremtő háromegysége : a Szentháromság. De ez az egy-háromság a Teremtőből benyúlik mélyen a világba : s az egész világ e három szellemi valóság egysége : Lét (tények az emlékezetben), Tudat (igazságok az értelemben) és Akarat (irányok a cselekvésben). Lét, tudat és akarat (*esse, nosse, velle*) ez a mi életünk három-egy alapténye is.

E nagy alapegység ellenére Ágoston rendszere mégis dualisztikus. Hisz két világ van nála : az egyik az Igazság időtlen világa, az egek ege ; a másik a tények teremtett világa. A két világ azonban nem marad mereven külön : az Igazság az ember tudatában behatol a tények közé, s e behatolás a Kegyelem. Minden jó filozófia egységében van valami a körszerűségből s ezért nehéz ismétlések nélkül beszélni róla : itt újra el kellene mondanunk, amit a bűn és kegyelem, a világosság és sötétség viszonyáról az emberi életben beszél a *doctor gratiae*. A Kegyelem nem e világé, épp oly kevésbé, mint maga a Lét sem : »amint nem volt érdeme abban, hogy ezt a megvilágosításra váró életet kapta,

éppen úgy — jóllehet immár létezett — magát a megvilágosítást sem tudta kiérdemelni«. Hanem amint a Létet az Igazság erejéből és annak megjelentetésére kapta, úgy a Kegyelemet is, amely nem egyéb, mint egy formáló és harmoniát fejlesztő erő a világban.

Igy az emberi történetet úgy lehet felfogni, mint a Kegyelem munkájának történetét, s ha visszaemlékezünk arra, amit a jó és rossz, a természet és kegyelem örök küzdelméről mondtunk, úgy is mint egy harcnak történetét, a két ország között : Természet és Kegyelem országai között. Ezt a nagy munkát kísérti meg Ágoston legerjedelmesebb könyvében : a *Civitas Deiben*. Mikor a barbárok betörték Rómába, Alarik pusztításai idején, az elfogult, konzervatív szellemű rómaiak az újtókat, a keresztényeket vádolták meg minden szerencsétlenségek okozóinak : hisz soha a kereszténység előtt nem érték Rómát ily csapások. (Örök vád ; a mi történetünkben ismétlődött, a török hódítás korában, a reformáció ellen.) Ágoston ekkor érezte szükségét, hogy egy nagy könyvben megmutassa a felvilágosodás szerepét a népek életében : amely sohasem lehet átok, hanem mindig áldás. Ez a Kegyelem szerepe, Isten Országának, az Igazságnak, lassú harca az Ember természete, a Természet Országának intelligenciátlansága ellen.

Itt érezzük meg azt is, hogy mi lehet Ágoston *nekünk*, a jelennek, az Életnek is. | Mennyire szükségünk van az Intelligencia Szentjére, ma, mikor minden Intelligenciát és Logikát valósággal lábbal tipor a világ ; ma, az antiintellektuális rendszerek és az antiintellektuális élet : a Háború korában. Az intelligenciára, mint szenvedélyerőre : ma, mikor minden szenvedélyerő az Okosság ellen van. | A kényyszerítő Kegyelemre, a Megvilágosodásra : Isten Országára ! A fordító mondja a *Vallomások* bevezetésében, hogy Ágoston könyve (éppen bensősége folytán) mindig aktuális ; csak a neveket kellene áthelyettesíteni : manichaeusok, pelagiánusok ma is vannak. Filozófiai és vallási problémáink ma is ugyanazok : s az igaz lélek istenésége ma sem változott. Úton a mindig nagyobb megigazulás felé Ágoston könyve régi és örök »Isteni Igazságra vezérlő Kalauz«.

KANT ÉS AZ ÖRÖK BÉKE

1918.

Egy kiadóvállalat nemrég felszólított Kant könyvecskéjének : az *Örök Békének*, lefordítására.

Eleinte nem akartam vállalni. Én nem vagyok jogász. Nem vagyok jártas, hála Istennek, a politikában ; a tudományos etikában, sajnos, szintén csak kevéssé. Kant műve pedig ezekbe vág. S rendkívül nehéz mű. S formai — irodalmi — érdeke semmi sincs.

Mégis elfogadtam a megbízást. Mert az az érzésem, hogy a mai időkben senkinek sincs joga, semmiféle okból, semmi ürügy alatt, kitérni a legterhesebb feladat elől sem, — amelyre csak egyáltalán képes, — ha avval a békegondolatnak csak a legcsekélyebb szolgálatot is teheti.

Ezt a feladatot pedig ilyennek gondolom.

Kétségtelen, hogy Kant könyvét nagyon kevesen fogják olvasni : mert nemcsak intelligenciát, hanem némi filozófikus észdedzettséget is megkíván. De meggyőződésem, hogy a béke nagy gondolata nem tehet addig komoly haladást, míg éppen az *intelligencia* vele szemben a szkepszist le nem vetkőzi. Ez, sajnos, ma még nincsen így. És hogy így legyen, ehhez ez a kis könyv, nemcsak szerzőjének nagy tekintélyével, hanem okfejtésének meggyőző komolyságával is, hozzájárulhat.

Maga a Kant nevének varázsa fontos itt. Mert a meggyőződés dolgaiban az érzelmi mozzanatok nem lényegtelenekek ; s ilyen a presztizs is. S egy oly jogos presztizs, amilyen a Kanté, ügyünket hatalmasan támogathatja. Amiben ez a nagy és kiválóan józan gondolkodó egész komolyságával hinni tudott : az mégsem lehet csupa utópia és naivság. »Azoknak« — mondja egy egykorú kritikus — »akik ilyen triviális kifogásokat emelnek, meg kellene gondolniok, hogy Kant legalább is oly okos ember volt, mint ők — és mégis megírta ezt a könyvet.«

*

Munkám célja tehát nem annyira filozófiai vagy filológiai, mint inkább agitatív.

Ez a cél határozta meg a fordításban követett elveket is.

A helyes fordítást mindig úgy képzeltem, hogy az az írónak minden stílusbeli és gondolkodásbeli sajátságát visszaadja. Kant fordítása tehát kellene hogy híven kövesse a nagy filozófus hosszadalmas, a végletekig bonyolított, csúrt-csavart mondatszerkezeteit : bármennyire rossz stílus volna ez a magyarban, bármennyire rossz stílus már a németben is. Ezek nélkül Kant szinte nem Kant többé.

Sőt nemcsak filológikus, hanem filozófiai szempontból is kívánatos a mondatszerkezetek pontos követése. A gondolat más reliefet kap az alárendelések sokszorosán összefonódó hálója közt : rejtett és bonyolult összefüggései jobban kiemelkednek a fő-, mellék- és közbevetett mondatok ezerféle viszonyában, mint egymás mellé állított, egyforma értékű tételekben. S aztán a stíl ráveti visszfényét a gondolatra : a gondolat színe is más lesz, ha a stíl színe más.

Mindezt nagyon jól tudom. S először ezek szerint az elvek szerint is fordítottam le az *Örök Békét*.

De aztán beláttam, hogy evvel nem érném el célomat. Kant valóban rossz stilista. Ügyetlen, sőt hanyag. Könyve szükségtelenül, és a benne kifejezett gondolatokhoz képest aránytalanul nehéz és homályos. Mondataiba úgy belebonyolódik, hogy azok kibogozása az olvasónak nagyobb fáradságot okoz, mint maguknak a gondolatoknak a meg-

értése. Kevesen vennék maguknak ezt a fáradságot a szakembereken kívül : azok pedig úgyis az eredetiben olvassák el Kantot.

Én a szélesebb intelligenciára óhajtottam hatni. Nekem nem is Kant volt a fontos, hanem a békegondolat, amit Kant kifejez. Elhatároztam tehát, hogy ezt a gondolatot világosabb és egyszerűbb nyelvre fordítom le, hogy mintegy szerzője stílusának terhelő körülményei nélkül önmagában hasson.¹ E célból fölapróztam a hosszú mondatokat, szétzedtem a gondolatot, molekuláira, hogy azok külön észrevehetők és átgondolhatók legyenek, és aztán maguktól olvadjanak össze az olvasóban. Mintha egy régi modorú képet valaki pointillista stílusban másolna . . . Micsoda munka volt ! s a végén nem sikerült. A rossz stílus megmaradt rossz stílus ; a hosszú mondatok minden szétदारabolás után is hosszúak. De hisz nem irodalomról van itt szó ; a gondolat a fontos. Ha azt kissé érthetőbbé tette ez a munkám : jó és nem sajnálom.

*

Persze azért így sem lesz ez valami könnyű könyv. Maguk a gondolatok sem könnyűek mindig. Pedig ha a stílusban, céлом érdekében, a legnagyobb szabadságot is vettem magamnak : ugyanezen cél érdekében kötelességemmé tettem a *gondolatokhoz* a lehető legpontosabban ragaszkodni. Az olvasó nyugodt lehet, hogy semmit sem tulajdonítok Kantnak, amit nem ő gondolt, és Kant gondolatát teljesen és csonkítás nélkül előadom, még ha az nem is egyezik az enyémmel, vagy avval, amit én ma hangoztatni szükségesnek tartok.

A fődologban úgyis megegyezik. Ez a fődolog : *az erkölcs érvényességének gondolata a politikában.*

¹ Bár itt is igyekeztem arra, hogy valami kanti íze a stílusnak azért mégis maradjon ; nem cselekedtem pl. úgy, mint az a német »reformpedagógus«, aki ezt a könyvet úgy adta ki, hogy minden idegen szót eltüntetett belőle és némettel helyettesített, — inkább feláldozva helyenkint az értelem pontosságát és a kifejezés hangulatát — a purizmus kedvéért.

Kant, mint minden művében, itt is kitünő kritikus. Találó és kíméletlen kézzel tapint reá a politika gyakorlatban levő elveinek belső ellenmondásaira, s a nagy bűnökre és veszélyekre, melyekbe az ily elvek szerinti politika a világot dönti. Gúnyja és logikája nem kevésbé merész és véglegesen destruktív itt, mint a metafizika terén.

És mégis, meg tudja mutatni minde rettenetességék és erkölcstelenségek közt az erkölcsi fogalom kikerülhetetlenségét és valóságos kényszerét. Mert olyan ez, mint a logika kényszere, mely minden tévedések közepette is fennáll, hogy a tévedéseket előbb-utóbb mégis tarthatatlanokká tegye és az igazság felé visszavezessen. Így teszi tarthatatlanná az erkölcsi fogalom kikerülhetetlensége, nyílt megtagadásának lehetetlensége a jelenlegi politika elveit. Belső ellenmondásba dőlnek azok, mely lassankint alapjukat és lehetőségüket ássa alá. Természetes aztán, hogy az ily politika végső konzekvenciája olyan destrukció, mely az elleneséges értékekkel együtt megsemmisíti egyúttal mindazt, ami *neki magának* célja és alapja. A saját célját teszi tönkre, végeredményében, az ily politika.

Országos Széchenyi Könyvtár *

Ebből a kelepceből a logikus kivezető volna : az erkölcs uralmának a politikára való kiterjeszkedése. Vagyis : ha a bennünk levő erkölcs, mely az államokban és kormányokban szervezetet teremtett magának az *egyesek* viszonyainak szabályozására : most továbbfejlődve, megalkotná a szervezetet az államok egymáshoz és népükhöz való viszonyainak szabályozására is.

Csakugyan ez az analógia — a természeti állapotból a törvényes állapotba lépés analógiája — az, amelyet Kant a probléma megvilágítására fölhasznál, — s ez az analógia az, melyet nem lehet eléggé szemük elé tartani azoknak, akik az örök béke gondolatát, mint lehetetlen utópiát, le szokták mosolyogni. A természeti állapotból a törvényesbe való átlépés az egyesekre nézve tagadhatatlanul megtörtént ; és akkor mért ne történhetnék meg ugyanez az államokra

nézve is? Sőt minden logika mellett szól, hogy ennek, a megtett első lépés után, az erkölcsi öntudat mindenesetre nagyobb fejlettsége korában, és a tűrhető élet érdekében való szükségességnek legalább is ugyanolyan erejű nyomása alatt, még sokkal könnyebb lehetősége legyen, mint az első lépésnek volt.

Igy mutatja meg Kant a békegondolat logikai szükségessége után annak *logikai* lehetőségét is. De hátra van még a *gyakorlati* lehetőségnek, sőt szükségességnek kimutatása.

Ekkor a probléma így áll fel: »Az emberiség vak erőit, ösztöneit és érdekeit lehet-e egymással úgy ellensúlyozni, hogy összhatásukban mégis az erkölcs elvei szerint történő folyamat képét adják?«

Minthogy ezek a vak erők és érdekek egymással sokszorosán ellentétesek, könnyű belátni, hogy az ellensúlyozás feladata nem megoldhatatlan. Sőt bizonyos, hogy a történelemben minden jó politikának tulajdonképpen műve ennek az ellensúlyozásnak legalább részleges megvalósítása volt, ha csak kis területen és megközelítőleg is. Így pl. egyik fő eszméje volt ez a mi Széchenyinknek; amit Arany híres Széchenyi-ódájában ekként fejezett ki:

Országos Széchenyi Könyvtár
*Szellem s anyag, honszeretet s önérdék
 Mily biztosan lejt a közjó felé!*

*

Kant azonban nem elégszik meg avval, hogy ennek a megoldásnak gyakorlati *lehetőségét* kimutassa: ki akarja mutatni annak gyakorlati *szükségességét* is. Ki akarja mutatni, hogy az emberi erők és érdekek önmaguktól is e felé az ellensúlyozódás felé tendálnak, hogy a természet vak mechanizmusa a mi tudatos hozzájárulásunk nélkül is előbb-utóbb létrehozza ezt az eredményt, noha sokkal lassabban és nagy kellemetlenségek, fájdalmas leckék árán (Mint ahogy már létrehozott valami hasonlót az egyes államokban a törvényes állapot keletkezésekor. Micsoda? Pusztán az érdekek lejtése.)

Ezen a ponton a feladat történetfilozófiai feladattá válik.

Van-e az emberiség fejlődésének valami iránya, amelyben megnyugodhatunk, van-e valami haladás, valami evolúció a történelemben — vagy pedig csak vak erők irányalan játéka az egész?

Kant belátja, hogy erre a kérdésre két, különböző és egyformán szükséges felelet létezik. Mert más az elméleti és más a gyakorlati ész — és mindenkinek mást kell felelnie.

Ez az a pont, ahol az örök békéről szóló kis könyvecske a filozófus nagy rendszerével összefügg.

Az elméleti észnek gondosan ki kell zárni minden vonatkozást az akarathoz. A gyakorlati szinthezis épen az akarat törvényeinek a világra való vonatkoztatásában áll. Amint az elméleti világnézetnek nem szabad ellentétben lenni a logika törvényeivel: épúgy nem szabad ellentétben lenni a gyakorlati világnézetnek az akarat törvényeivel, amelyek mellett az emberi cselekvésnek konzisztens, mindenkire érvényes elvei egyedül lehetségesek. Más szóval a gyakorlati világnézetnek nem szabad ellentétben lenni a következő maximával, melynek szükségessége éppoly a *priori* belátható, mint a logikai axiómáké:

»Cselekedj mindig úgy, hogy cselekvésed elve általános, mindenkire érvényes törvénné lehessen!« — Más szóval: Cselekedj erkölcsösen!

Könnyen elgondolható ezekután, miben fog különbözni a gyakorlati világnézet felelete kérdésünkre az elméletiétől.

Az elmélet nem láthat a világban egyebet mint okok és hatások láncolatát. Megbocsáthatatlan vakmerőség volna tőle, ezen a láncolaton túlugrani akarni, s magának az egész láncolatnak *céljáról* vagy akár csak *irányáról* is beszélni — ami már egy láncolaton kívüli indításra vagy nézőpontra utal. Valósággal annyi lenne ez, mint egy transzcendens *gondviselést* feltételezni, ami az ész számára *per definitionem* örökre megismerhetetlen. A történelmi rendeltetésnek ily fogalmazása az elmélet számára ahhoz a metafizikához tartozik, melyet Kant maga, egy másik könyvében, »szellemlátók álma«-ként gúnyolt ki.

Egészen másként áll a dolog a gyakorlati világnézet szempontjából.

Konzisztens és erkölcsös emberi cselekvés és élet csak úgy képzelhető, ha nem állunk a »minden mindegy« világnézetének alapján — ha valahogy ösztönösen mégis *érezünk* legalább valami célt vagy értelmet az emberiség fejlődésében, vagy akár az egyesek életfolyásának elrendezésében is. És csakugyan ez az érzés mindig megvolt implicite minden egészséges erkölcsű cselekvőben, még akkor is, ha elméletileg egészen más meggyőződéseket hirdetett; csak elfogulatlan önmegfigyelés kell hozzá, hogy magunkban is felfedezzük felébredését mindannyiszor, mikor életünknek valamely erkölcsileg (= gyakorlatilag) jelentős válaszútján állunk. Föl nem ébredése már a *moral insanity*-hez tartozik.

Ez tehát a gyakorlati észnek egy *dogmája*, amely, mint Kant mondja, a maga hatáskörében jól megalapozott, bár az elméletre nézve semmi értéke sincs.

Hogyan ellenkezhetik így az elmélet világnézete a gyakorlatéval?

Tulajdonképen nem is ellenkezik. Mert hisz olyan dolgokról van itt szó, amelyeket az elmélet *nem is tudhat*. Az elmélet tehát csak bevallja teljes tudatlanságát ott, ahol a gyakorlat mégis kényszerül, ha egészséges konzisztenciáját meg akarja tartani, bizonyos ösztönös hitet *posztulálni*. A gyakorlat azt, ami a természeténél fogva mindig tökéletlen elméletből hiányzik, a maga céljaira és felelőségére ösztönösen és öntudatlanul kiegészíti — amivel még nem követ el túlhágást, hacsak nem akarja hitét az elméletre is rátukmálni.

*

Két (gyakorlati) fogalmat kell itt különösen kiemelnünk, amelyeknek az örök béke szempontjából a legnagyobb fontosságuk van: a *hit* és a *köteleltség* fogalmát. Ennek a két fogalomnak férfias és lelkes előtérbe állítása talán a legszükségesebb és legmegszívlelendőbb lecke, amit Kant e könyvében a mai nemzedéknek adott.

Egyszerű nyelvre lefordítva ugyanaz, amit Kant itt a filozófia nyelvén elmond, talán így hangzanék :

Azt, hogy a békegondolat utópisztikus és kivihetetlen, az emberi ész matematikai bizonyossággal belátni nem képes. Mert láttuk, hogy ily ítélet — mely a fejlődés *irányára* vonatkozik — ránézve transzcendens. Mindaddig pedig, amíg ez teljes matematikai pontossággal bebizonyítva nincs — ahogyan sohasem lehet — : bármennyire nem hinnénk is az örök béke megvalósulásában, kényszerülünk annak (legalább halvány vagy távoli) *lehetőségét* megengedni. Addig azonban, amíg ez a lehetőség — bármily kicsike is különben — fennáll: alig megbocsátható bünt követ el az emberiség ellen, aki ezt a lehetőséget kételyek kifejezése és hangoztatása által gyengíti. És aki ezt átgondolva, mégis cinizmusának és tapasztalati fölényének fitogtatására, a kételkedő pózában megmarad: azt joggal lehet erkölcstelen embernek és mindannyiunk ellenségének tekinteni.

Mert a békegondolat megvalósulásának legnagyobb akadályja az, hogy mindeddig az emberiség tömege nem *hisz* benne eléggé. Valóban: a hit itt már cselekedet! A peszszimizmus, mint Kant mondja, »maga hozza létre a bajt, melyet megjövendöl«.

A második a kötelesség fogalma. Ezen a fogalmon alapul Kant egész erkölcsi gondolkodása: ebben ő teljesen német. Ami egyszer kötelesség, az nem lehet khiméra! sőt az egész gyakorlati életben a kötelesség az egyetlen szilárd pont, amelyhez a többi mérhető. Láttuk, hogy a kötelesség *a priori* belátható törvényen nyugoszik: s ez minden jognak és erkölcsnek forrása.

Ha pedig ez így áll, akkor elég a következő tételt bizonyítani:

»A természet mechanizmusát minden tehetségünk szerint úgy irányítani, ahogy az a békegondolat megvalósulását legjobban és leghamarabb elősegítheti: *kötelesség*«:

és rögtön erejét veszti az az ellenvetés, mely szerint a békegondolat a jogéletben gyenge érvényű gondolat. A kötelesség mindennél erősebb érvényű. »Nem az a kérdés itt többé«, — mondja Kant egy másik művében — »vajjon az

örök béke lehetséges-e (mint gondoljuk) — vagy nem lehetséges. Úgy *kell* cselekednünk, mintha lehetséges volna. És még ha egész theoretikus fejtegetésünk csupa csalódás volna, akkor sem lehetne csalódás a maxima: *Tégy meg mindent ezért a nagy célért* — mert ez kötelesség!

*

Hogy pedig ez valóban kötelesség, sőt mindennél előbbrevaló kötelesség: az az emberi jogokra való utalással könnyen bizonyítható. Érdekes, hogy ennek bizonyítására Kant az embereknek nem annyira az élethez és a boldogsághoz, mint inkább a szabadsághoz és függetlenséghez való jogát használja fel. Ez megfelel egyrészt az erkölcsi gondolkodó nagy szigorúságának, mely az életet és boldogságot semmibe veszi ott, ahol a kötelességről van szó. De másrészt kitűnő kitérés egy kínálkozó ellenvetés elől, melyet sokszor szoktak hangoztatni, bár ritkán őszintén.

Ez az ellenvetés az, hogy: nem az élet vagy boldogság a legnagyobb érték az ember számára.

Meglehet, hogy ez igaz. De hogyan képzelhetünk olyan értéket, amely *az élet nélkül is* jelentene valamit az ember számára? Annak aki nem él, semmi sem jelent semmit e világból. Emberi értékeket nem lehet máshol elképzelni, mint az emberi életben. Ha elég a kincses-szekrény, veleég minden kincs. Lehet, hogy az élet nem a legnagyobb érték önmagában: de hordozója, *sine qua non*-ja minden értéknek. Ez a lehetőség, ez a tér, ez a szabadság az értékek számára: ehhez tehát az embernek feltétlen joga van, nem mint a legnagyobb értékhez, hanem mint a fő lehetőséghez és egyetlen szabadsághoz az értékek felé.

Ez nem annyit jelent, hogy az ember ne áldozza fel életét, mindenét egy magasabb célért. De ez az áldozat csak akkor méltó az emberhez, hogyha teljesen önként történik: különben nem áldozat, hanem veszteség és nyilvánvaló megsértése az ember jogának. Mert az embernek első és szinte definíciószerű joga az, hogy embernek tekintsék s ez nyilván e függetlenséget feltételezi: máskülönben,

Kant szavaival, »puszta eszközökként használatnak és elhasználatnak«.

Eszerint állandó hadsereg tartása már alapelvében jogtalan valami.

S ha egyrészt így az embernek feltétlen joga van mindazon szabadságra és lehetőségekre, amelyeket csak az élet és a béke adhat : másrészt *háborúra való jogot* nem lehet elképzelni. Ez nyilván ellenmondás volna : jog a jogtalanságra, jog arra, hogy a jog megkerülésével, puszta erőszakkal intézzünk el valami jogi kérdést. A háború azonban a jogot nem dönti el ; s a két fél közül egyik sem mondhatja, hogy ellenfelének nincs igaza ; mert ez már jogi döntést föltételez.

*

A háború tehát egy jogi képtelenség, úgy az egyén, mint az államok szempontjából. Megszüntetésére minden lehető megtenni erkölcsi kötelesség.

Megjegyezzük azonban itt zárójel között Kant gondolkodásának nagy elfogulatlanságát. Az ő jogfogalma nem tisztán eszköz az egyén erkölcsi védelmére a közösség követelése ellen : sőt ellenkezőleg, Kant inkább az állam szempontjából indul ki és összeütközés esetén az állam pártjára áll. Az egyéneknek ugyanis époly kevésbé engedi meg, hogy önmaguk vegyenek maguknak igazságot államuk vagy kormányuk túlkapásaival szemben, mint ahogy az államoknak nem engedi az önbíráskodást más államok fölött, melyeknek hatalma sérti őket.

Más szóval : a forradalmat épúgy elítéli, mint a háborút.

Ezzel szemben természetes kötelessége az államnak, — mely a valóságban mindig tökéletlen — *önként* bölcs és határozott reformok által állandóan haladni az ideális köztársaság felé, hogy népének valódi reprezentációjává váljon és így a forradalomnak minden lehetséges okát is eltávolítsa.

Ha azonban minden forradalmi indítás s a néptől jövő nyomás erre nézve jogtalan : mi adhat a reprezentáció képviselőinek állandó indítékot és irányt a folytonos javí-

táshoz? Mert hiszen világos, hogy ötölük maguktól, akiket a meglevő hatalom őrzése és kezelése elsősorban konzervatív tevékenységre utal, ez az indítás és ötlet nem várható.

Kant feleletének lényege mai nyelven: megadhatja a sajtó. Megadhatják a jogtudósok és filozófusok könyvei.

Nyilvánvaló, hogy az indítás csak kívülről jöhet, s ha kívülről, csak a nyilvános szó vehikulumán. Ezért ennek a vehikulumnak szabadságát biztosítani az állam legmélyebben fekvő kötelességeinek egyike. Tulajdonképpen úgy tűnik fel, mintha e nyilvános szavak legilletékesebbjeit, a tudomány és filozófia szavait, az államnak tanácsába kellene vonnia. De a tudósok és filozófusok nem ülhetnek az állam kormányán, mert evvel a tudomány elfogulatlansága volna veszélyeztetve.

Ezekkel szemben tehát semmi egyéb kötelessége nincs az államnak, mint hogy szavukat meghallgassa. Nem kell és nem is lehet törvénné tenni azt, hogy helyes tanácsukat el is fogadja. Nehéz eldönteni, hogy mi helyes: de eldönti maga az élet és az idő. Mert az igazság — hacsak egyszer nyilvánosan kimondani engedik — automatikusan érvényesül.

A sajtószabadság tehát a forradalmat — e jogonkívüli eszközt — teljesen nélkülözhetővé teszi.

(De hogy áll a dolog ott, ahol nincs sajtószabadság?)

*

Kant fogalmazásában a sajtószabadság kötelező volta az örök béke titkos cikke. Kant egész műve ugyanis formájában nem egyéb, mint egy filozófikus törvénytervezet: összeállítása, indokolásaikkal együtt, azoknak a törvényeknek és hallgatóságos megállapodásoknak, amelyek nélkül az örök béke el nem képzelhető.

És pedig: vannak először is *előzetes cikkek*. Ezek teljességgel negatív természetűek és az örök béke előfeltételeit foglalják magukban: kiirtását mindannak, ami a mai szervezetekben annak akadálya. Ezt követik a *definitív cikkek*, amelyek már magát az örök békét alapozzák meg.

Mindezek, amennyiben törvényerővel bírnak, szigorúan nyilvánosak. Kant azonban számol hallgatólagos megállapodások hasznosságával is ott, ahol az államok bizonyos vállalt kötelezettségeknek nyilvános bevallását méltóságukon alulinak ítélnék.

Egyáltalában a filozófus az egész könyvön keresztül pontosan szem előtt tartja a lehetőségeket az emberi természet önzéseinek és hiúságainak ismerete alapján. Nem elégszik meg a kötelességeknek akadémikus kijelölésével, hanem kijelöli *engedélyező törvényeiben* a lehető és szükséges engedmények határait is, melyek a cél elérését még nem semmisítenék meg, hanem könnyítésükkel inkább biztosítanak.

Tulajdonképen egy ilyen engedmény — a tényeknek tett engedmény — határozza meg Kant felfogásában a békegondolat megvalósításának *formáját*.

Az államoktól az absztrakt erkölcs alapján meg lehetne kívánni, hogy — épúgy mint az egyes emberek tették valaha — feladják törvénytelen szabadságukat és maguk fölé döntő és bíraskodó szerveket állítsanak. De Kant jól látja, hogy ez végeredményében a földkerekség összes népeinek egyetlen államba való tömörülését jelenti, amelynek központi hatalma mellett a jelenlegi államkeretek hamarosan kisebb-nagyobb önkormányzatokká sülyednének alá.

Mindaddig, amíg a mai nemzetiségi ideológiák fennállnak, csakugyan nehezen képzelhető, hogy a nemzetek képviselői államaik különállásának illetően feladásába belemenjenek. Kant a leghatározottabban rosszalja ezt: de a ténnyel számol. Ezért a megoldás formájául nem is az államoknak egy ilyen központi szervek által történő egyé-olvasztását, hanem azoknak szabad szövetkezését: a föderalizmust ajánlja.

*

Ezt a kompromisszumos megoldást nem gondoljuk kielégítőnek. Mellőzhetetlennek hisszük a baj pszichológiai gyökereit megszüntetni; s nem látjuk be, mért volna ez

lehetetlen? Hisz tudjuk, hogy az ideológiák maguk is halandók, s ha egyszer a gondolat szabadon ragyoghat reájuk, lassan, de biztosan eloszlanak. Ki él ma már a vallásháborúk ideológiájában?

Meg kell azonban gondolni, hogy a feladat, melyet Kant itt maga elé tűzött, csak ennyi volt: Megmutatni a békegondolat megvalósulásának lehetőségét és módját a *mai* szellemi és erkölcsi feltételek mellett, tehát a *jelenlegi* ideológia keretein belül.

Ezért ennek az ideológiának bírátába Kant nem is bocsátkozik, habár egyáltalában nem csinál titkot belőle, hogy azt a legsúlyosabban elítéli.

Különben is Kant ebben a művében úgy jelenik meg, mint az emberiség fölényes tanítómestere. Hibáinkat megrója és megérti egyszerre; s egy magasabb ész és erkölcsiség szempontjából ajánl reájuk gyógyító eszközöket. Nemes humanitás lengi át minden gondolatát: és mégis egy *a priori* logika és morál mértékével mérve is oly szigorúak azok, mint hogyha emberi tekintetekhez semmi közük se lenne.

Az ember, *manapság*, sírni és dühöngeni szeretne, mikor ezekről a témákról kerül szó. S elavultnak és talán természetellenesnek találjuk Kant modorát, hogy száraz formulák és triviálisnak látszó levezetések alá takarja ezeket a nagyon is eleven tartalmú kérdéseket.

Mégis ezek a formulák és levezetések oly szigorúságot adnak, melynek, épen ennyi érzés háttérében, megvan a maga súlya, szépsége és hatása. Az érzésekkel szemben fölényes maradhat a hitetlen intelligencia. Az igazság személytelen hangja előtt meg kell hajolnia.

Az emberszeretet ijedten és túlordítva, elhallgat. De a Jogot nem lehet túlordítani: sem a Logikát megfélemlíteni.

Itt pedig, mondja Kant, nem filantrópiáról van szó. Jogról van szó, kötelességekről és lehetőségekről — s a Logika beszél.

MAGYAR KÖLTŐ KILENC SZÁZTIZENKILENCBEN.

(Vita és vallomás.)

1919. aug.—szept.

*Neked egyfelé győzni kellett —
Nekem harcolni kétfelé.*

Babits Mihály Ady Endréhez
A *Recitativ* c. kötetből.

I. VITA.

A Kisfaludy-Társaság elhatározta, hogy meg fogja vizsgálni tagjainak politikai viselkedését. A Petőfi-Társaság követte a példát.

Van-e joguk a Társaságoknak erre az ítélkezésre? Semmi esetre sincs. Az író méltán mondhatja :

— Nem úgy alkudtunk. Mikor engem magatok közé választottatok : elfogadtam, mint egy kitüntetést, mint irodalmi működésemnek ingyen jutalmát. Ha tudtam volna, hogy ez a tagság politikai kötelezettségekkel jár, hogy evvel ti most már jogot formálhattok magatoknak arra, hogy az én véleményeim és nyilatkozataim fölött a ti politikai meggyőződésetek szempontjából hivatalos formákban ítélkezzetek, hogy fölöttem tetszés szerint vésztörvény-

székeket tarthassatok, hogy engem, mint egy kaszinóból, kigolyózzatok magatok közül, más szóval, ha tudtam volna, hogy én evvel most már, becsületvesztés terhe alatt, mindörökre a ti többségetek politikai ideáljainak vagy babonáinak támogatójává kötöttem le magam :

akkor fölháborodással tiltakoztam volna az írói szabadságnak ily megbéklyózása ellen ! Végre is — nem így mondta-e már Kant is? — az írói szabadság egyetlen lehetősége forradalomnélküli haladásnak a Jobb felé ; hiszen a Jobbnak majdnem mindig a többség öröklött meggyőződései, babonái állnak az útjában ; ahol az írói szabadság nincsen biztosítva, ott a Jobbnak még csak eszméje sem kezdheti meg hódító körútját. Legalább az író így kell, hogy érezze — hacsak nem érzi magát teljesen feleslegesnek e világban. Hacsak nem henye *Unterhaltungsliteraturt* csinál...

Az ellenmondás joga : ez az, amihez az igazi író ma époly ösztönszerűen ragaszkodik, mint hajdan a próféta. Olyan bálványt mertem döntögetni, akit a ti többségetek imád? De nem imádtak-e egész népek hamis isteneket? Ha nem lennének próféták, akik a többség istenei ellen mernek szólni : sohasem jutnánk az igaz valláshoz. Istennel küzdeni hivatott a költő ; s gyakran kötelessége a szentségtörés . . .

Mit felelhetnek a Társaságok erre?

Azt felelhetik :

— A mi rendeltetésünk nem pusztán irodalmi. A mi rendeltetésünk nemzeti is. Te, író, aki protestálsz, nagyon jól tudtad ezt, mikor hívásunkat elfogadtad. Mi a *nemzeti irodalom* őrhelyei vagyunk.

Mi az irodalmat mint a nemzetnek egyik életműködését képviseljük.

Amikor tagjainknak soraiba léptél, kötelezted magadat, hogy ennek a *nemzeti irodalomnak* öre leszesz. Két dolog ellen nem szabad vétened :

az irodalom ellen,
és a nemzet ellen !

Jogunk van ezt számonkérni tőled.

... Igy felelhetnének a Társaságok, s ez az érvelés látszólag teljesen igazolná azt, ha tagjaik politikai viselkedését megvizsgálják. Mert nemzetellenes viselkedés csak nemzetellenes érzületből jöhet: abból viszont nem jöhet *nemzeti irodalom*.

De mi az a nemzetellenes érzület?

Ez a szó: *nemzet*, maga kétértelmű. Mi az a nemzet? Néhány milliónyi horda abból a fajtából, mely a teremtés koronájává teremtette magát? Nem: több ennél a nemzet! És ha skolasztikus szigorúsággal akarunk definiálni: nemcsak *quidditas*, hanem *qualitas* is. Aki ennek a néhány millió embernek mind csupa jót akar, békét, boldogságot: azért még mindig lehet nemzetellenes. Mert ami a nemzetet nemzetté teszi: az a lelkekben van. Egy szín, egy hangulat... aki ezt a színt halaványítani, ezt a hangulatot irtani akarja: az nemzetellenes!

Egy szín: egy színnel több az Emberiség nagy színskálájában. (Milyen szegény volna az egyszínű Emberiség!) Egy közös hangulat, közös emlékekből, öröklött és átélt közösségekből összeszöve. Testileg talán nem vagyunk rokonok: lelki közösség az. Egy nyelv, mely gondolkozásunkat hasonlóvá tette; ugyanazon mesék, melyeket hallottunk a gyerekszobában; ugyanazon történet, melyet tanultunk az iskolában; ugyanazon könyvek, melyeket olvastunk; hasonló városok, amelyekben éltünk; hasonló tájak, melyeket láttunk. És ugyanazon csapások, miket átszenvedtünk, ugyanazon áldatlan körülmények, amik közt tengődünk! Az egész mult, jelenig gazdagodva, úgy, amint lelkünkben fölgyülemlt. Közös lelki ősök. A nemzet az a lelkek közt, ami a faj a testi leszármazásban. S amint a faj ereje a testi mult ereje: ismeretlen ősök hajlamai, betegségei és energiái: úgy képviseli a nemzet a *lelki* multat, a lelki ősöket.

Nemzet : a kultúra.

Aki így érti meg a nemzet fogalmát : annak szabad *nemzeti irodalomról* beszélni. Az irodalom a lélek borának edénye, s minden borvidék talajának sajátos zamata, naphevének íze megőrződik drága hordóiban. Igaz : az európai kultúra egységes ; s az irodalom tudósa talán szívesebben fogja tagolni áramlatok, iskolák, mint nemzetek szerint : időben, mint térben. A botanikust az alany jobban érdekli talán a talajnál. A költő azért próféta nemzetében, mert más, mint nemzete ; s a múzsa, ez a szent vendég, idegen leányként jön mindenüvé, és úgy is fogadják. A próféta, mondom, azért próféta, mert nem hasonló máshoz ;

de azért is, mert mást hasonlónvá tud tenni magához ! — Hugo Victor *esprit germanique* volt, Ady nemzetietlen ; az irodalom nemzetietlen, mikor megszületik, mint a Kazinczy mozgalma. *De nemzeti lesz később !* — mint a ma idegen és vendég gondolat holnap emlék és lelkünknek része lesz — s talán az egész lelkünk ilyenből szövődik. Az irodalom a nemzet lelkének része lesz,

mivel a nemzet adoptálja. Mivel a nemzet az idegen alany új fejlődésében régi talajának új lehetőségére ismer rá — ami, ha különbözik is minden eddigi-övéből, különbözik minden másétől is — amit végre is érdemes magáé-
nak vallani, lefoglalni . . . Amivel érdemes meggazdagítani önmagát — éppen azért, mert új — s mert az ő talajának íze benne mégis, mert az ő talajából tudott nőni mégis . . . Amivel, ha meggazdagodik, még jobban fog különbözni másétől — mert komplikáltabb lesz — s jobban : hasonlítani önmagához — önmagának kiteljesedéséhez — mert eggyel több lehetőségét valósítja meg . . .

Igy lesz az irodalom nemzetivé, így nő belőle a nemzeti lélek.

Mire ügyeljen akkor a Társaság, ha a *nemzeti irodalmat* őrzi? Mi az a *nemzetellenes érzület*, melyet megítélhet tagjaiban? Nyilvánvaló, hogy nem politikai érzület, — hanem valami sokkal mélyebb annál. Lehet valaki a legtökéletese-

sebb nemzetköziség híve politikában — mint a modern irodalmak legnagyobbjai közül Dantétól Romain Rollandig annyian — s oly olasz mégis, mint Dante, oly tősgyökeresen orosz, mint Tolsztoj. Ki merné tagadni, hogy Dante a legnemzetibb költő volt, bár világbirodalomról álmodott idegen császár alatt, bár hazája ellenségként száműzte, s egy akkori Kisfaludy-Társaság bizonytalannal megfosztotta volna tagságától? Tolsztoj azt mondta :

»Szembeszökő hogy a hazafiság mint érzés, rossz és ártalmas érzés, mint doktrína pedig ostoba doktrína . . .«
 »Ezt az eszmét, ezt a ma már esztelen és haszontalan eszmét csak azok hirdethetik, akiknek érdekeit biztosítja . . .«
 »A népek megértették, hogy a testvériség jobban biztosítja érdekeiket, mint a hazafiasság, és ez az emberi érdekekkel merőben ellentétes idea mégis él az emberekben : még mindig nem akad, aki tövestül kitépné a lelkekből . . .« »Bárha megértenének, hogy nem a haza gyermekei, hanem Isten gyermekei vagytok . . .«

Aki így írhatott : politikai érzésében minden volt csak nem hazafias. S ugyanez a Tolsztoj mégis legfőbb dicsősége, megkerülhetetlen alkotója az orosz »nemzeti« kultúrának : s egy nagy irodalomnak éppen *nemzetiségéből* hiányzanék valami fontos, ha ő hiányzanék.¹ S egy orosz Kisfaludy-Társaság nagyon szégyenletes ostobaságot követne el, ha Tolsztojt mint »nemzetietlent« kigolyózná.

Irodalmi fórum ítélete alá nemzetiség vagy nemzetietlenség csak annyiban tartozik, amennyiben nem politikai, hanem kulturális. Amennyiben a műveknek nem *tartalmában* jelentkezik, nem a mondanivalóban.

¹ Annyira így van ez, hogy Merezkovszki Tolsztojt, minden nagysága mellett is, éppen mint az orosz irodalomnak egyoldalú nemzeti irányba való terelőjét, s a Puskin által kezdeményezett nyugati szellemtől való eltávolítóját támadja. Mindenki előtt világos Tolsztoj erős nemzeti iránya, ha pl. Turgenyev európaiságával hasonlíja össze.

Hanem a formában.

A forma a léleknek sokkal mélyebb rétegeit tükrözi, mint a tartalom. Ahol a forma nemzetietlen: ott az író lelkének nincs köze a nemzethez; s veszély az ily író a nemzet igazi léte ellen, mely kulturális lét. De itt is: jól vigyázz, ítélkező! Az első látszat mindig a különbséget hangsúlyozza: Hugo »germán szellem«, Ady »idegen« volt, amikor érkezett. Jósnak kell lenned, ha helyesen ítélkezni akarsz, a jövőendő nemzetét kell látnod; tudó szemekkel nézned (mint a kémikus) a savra, mely sisteregve és harcosan cseppen az ellenséges oldatba: hogy egy perc múlva, a harc végeztével, kiválaszthatatlan veggyé egyesüljön vele.

Ez az ítélkezés csak a legtisztább és legfínomabb irodalmi kritikáé lehet — s talán csak hosszabb idők feladata. Nem egy »társaságé«, nem egy politikailag ingerült koré, egy vésztörvényszéké. De a vésztörvényszék nem is ezt célozza. Hisz ez a legnagyobb következetlenség is lenne a Társaságtól: valakit, akinek megválasztásával nyilván tanuságot tettek róla, hogy meggyőződésük szerint a nemzeti kultúra gyermeke — s majdan új ágainak törzse lehet — egynéhány hónap vagy év múlva megbélyegezni mint nemzetietlent. Hozzá még csak nem is az író újabb művei alapján: hisz az utolsó, kritikus idő éppen az elnyomott sajtó némaságának ideje volt. De még ha új művek alapján is volna: levethetné-e az író a nemzeti kultúrát, mint egy kabátot? Az irodalmi leszármazást éppoly kevésbé lehet megmásítani, mint a testi leszármazást. A Társaság önnön tévedését ismerné be, ha az író, akit előbb nemzetiként magába fogadott, most nemzetietlennek ítélné.

Mondom, nem is kulturális ítélkezés itt ez. De hát micsoda ítélkezés akkor? Ez a Társaság a *vélemények* fölött ítélkezik? Elítélné Tolsztojt, aki hazafiatlan véleményei dacára a legnagyobb *nemzeti* író marad mindig? Elítélné Shelleyt, tiszta kommunista és atheista elveiért, a Godwin tanainak hirdetéséért versben és prózában? Tagadná a szellem jogát, hogy új világrend, új erkölcs, tökéletesebb társadalom felé lendüljön ki? A *politikai tartalom* fölött ítélkezik? Elítélné

Vörösmartyt, mivel megírta a rettenetes sorokat a militarisztikus *haza* ellen :

Neve : szolgálj és ne láss bért ;
 Neve : adj pénzt és ne tudd mért ;
 Neve : halj meg más javáért ;
 Neve szégyen, neve átok :
 Ezzé lett magyar hazátok !

Nem a nemzet lényege, lelke, kultúrája fölött örködne akkor a Társaság, hanem a szavak fölött, a *frázisok fölött* ! És jaj annak, aki így örködik ! Mert a szavaknak sajátságos a természetük : amíg élnek, erősebbek a dolgoknál maguknál ; de a szavak ereje halandó. Mily rettenetes, égő erejű szavak választottak el egykor egymástól — a magyar irodalomban is — katolikust és protestánt ! És micsoda ítélezések folytak ezeknek a szavaknak nevében ! És ezek a szavak ma szelídek, mint a lombok zúgása szélcsendes időben ! Nem is tudjuk ki volt protestáns, ki volt katolikus?¹ Fontos az, hogy Balassa milyen vallású volt? (Egy azonkori írókból álló társaság előtt semmi sem lett volna fontosabb. Éppen úgy, mint ahogy ma nem fontosabb semmi, mint hogy nemzeti-e vagy »nemzetietlen«?)

Szavak, szavak, szavak !

Ezekből a szavakból áll az, amit »világnézetnek« neveznek. S ezekkel a szavakkal szemben áll az a mindnyájunknak kedves eleven valóság, aminek a neve : nemzeti kultúra. Íróról, akinek lelke — éppen a Társaság ítélete szerint, mert hisz azért választotta tagjává — e nemzeti kultúrának új nedveket tudott adni : aligha állítható, hogy e nemzeti kultúrának ellensége volna, — bármily politikai nézetei vannak is különben. Egyikük talán azt hiszi, vagy azt hitte pillanatig, hogy az emberiség minden nemzetének

¹ Emlékszem egy *Katholikus Költők* c. verses anthológiára, amelyben, mint egy bírálója kiderítette, tévedésből tíznél több régi protestáns költő szerepelt.

szabad kultúrája a nemzetközi állam keretein belül fejlődhetik ki akadálytalanabban, mint a folyton versengő kis nemzeti államokban, melyek egymást — és egymás kultúráját is — folyton elnyomni törekednek, s világháborúk felidézésével a közös emberi kultúrát is veszélyeztetik. Ezek nagy szellemek által vitatott kérdések, és még sokáig — talán örökké vitathatók lesznek. De akárhogy oldjuk meg ezeket, a végső célunk mindannyiunknak egy marad: a lehető legnagyobb békében és boldogságban a lehető leggazdagabb, tehát legsokszínűbb, legsokszorosabban nemzeti kultúra . . . Miért üldözzük hát egymást — akik mind e jövőbeérő kultúra építői vagyunk — múlt »világnézetekért«, politikáért, elfogultságokért, szavakért? . . .

De erre megint felelhetnek a Társaságok.

Ekként felelhetnek :

— Szavak — azt mondjátok — : de olyan esztendőket élünk, amikor a szavak: cselekedetek. Aki szavakat mondott ki ezekben az esztendőben, az felelős azokért az eseményekért, amelyeket szavaival előkészített vagy elősegített. Kísértetes idők voltak ezek ! Minden szó mintha varázsszó lett volna : oly ijesztő pontossággal követte őket sötét öccsük az Esemény, vádolva a kontár bűvészinásokat. Nem hasonlított az bátyjaihoz ! A Szó nyájas volt és fényes szemű ; az Esemény vak és erőszakos. A Szó kiröpítette a kalitkából az eszméket : de már ott lesett rettenetes öccse és vasbotokkal verte le a gyenge szárnyasokat. A Szó értelmesen hangzott és meggyőzőtt : de az Esemény ész nélkül hadonászott, s nem nézte, hová üt? És a »nemzeti kultúra« virágos mezőin gázolt végig ez a rettenetes familia ! Irtózatos pusztulást hoztak minden magyarságra ; nagyobb, mint a tatár, nagyobb, mint Mohács, nagyobb, mint a világháború ! Ne feledjétek el, hogy a *Szó szaladt elül!* A Szó volt a kvártélycsináló ebben a végzetteljes hadjáratban !

Lehet-e a nemzeti irodalom őrei között megtűrni azt, aki ezt a vészhozó előhadat rászabadította a nemzetre? Nem

ártatlan szavak voltak ezek ! Nemzetgyilkos szavak voltak. Lehet, hogy az urak, akik mondták, dalolták, írták és szavalták őket, az egész Emberiség legnagyobb javát álmodták és benne nemzetük javát is. A tény azonban mégis az, hogy siettették velük, sőt egyenesen előidézték nemzetük bukását. Végkép eljátszották így jogukat arra, hogy a Nemzet szellemi életének kitüntetett vezetői közt szerepeljenek. Ahol a legnagyobb dolgok vannak szóban : ott a könnyelműség is bűn.

Nehezen tud erre felelni az író.

Minden szó úgy hat szívébe, mint a kés. Nem ezek voltak-e a szemrehányások, melyeket maga is tett volt magának a véres Terror sok lázas éjjelén? Kinek fájt úgy nemzete bukása, mint neki? Mennél nagyobb volt az illuziója : melylyel naív gyermekként hitt és lelkesedett : annál tragikusabb lett a csalódás ! Elképzelte talán nemzetét, a nemzetek első sorában küzdve szent küzdelmet egy új világért, szabadon !... Most önnönmagától megcsalva látja és kifosztva, az átszenvedett legaljasabb rabság bélyegével : Európa koldusát, utolsót minden nép közt, vértől és szégyentől veresen . . . És ó ! azok a szemrehányások ! Hogy éppen az ő legdicsőbb álma lett eszköze a gaznak ; hogy minden jó szándéka bűnre vált ; hogy megcsalták, behálózták, legszentebb érzéseit aljas érdekek ürügyévé tették ; igen, az önvád ez . . . haj, nehéz neki védekeznie ! Igen : az önvád ez, melyet valami megmagyarázhatatlan végzet folytán éppen a jóra legbuzgóbbaknak kell mindig érezniök e megátkozott országban, hol a legjobb szándék is szerencsétlenségek oka lesz ; a Széchenyi döblingi önvádja. Igen, az önvád ez ; és gaz volna, hogyha nem érezné, s hogyha nem vallaná be férfiasan.

Egy pillanatra megroskad az önvád súlyától ; bátorságát, biztosságát veszti : ó, csak az ostobák biztosak, csak a lelkiismeretlenek nem érznek kételyt !

De aztán végignéz támadóin.

És egyszerre visszanyeri önbizalmát. Kik azok, akik így beszélnek vele? Nem ő-e mégis a legjobb itt? Tévútra vihetik-e az eszmék azt, akinek nincsenek eszméi? a lelkesedés, akiben nem ég lelkesedés? Elcserélné-e ő kínzó bűntudatát, szent hiszékenységét, naiv megcsaltságát — avval az erénnyel, mely voltakép közöny? avval az okossággal, mely csak önző számítás? avval a fölényvel, mely csak az ideáltalanság cinizmusa? Elcserélné-e bátor szavainak keserű utóízét — a feddhetetlenségért, amely gyávaság volt ; szentségtörő multját a kegyeletért, amely babona?

Emelt homlokkal állhat ő akárki előtt ; oka van fájdalomra, gyászra — ó jaj, kinek van méltóbb oka rá? — de *szégyenkezésre nincs oka!* Nincsen takarni valója semmi sem ! (s ez több, mint amit támadói közül sokan elmondhatnak). Nem kell megtagadnia egyetlen szavát sem ; egy sem volt közöttük, amit önzés sugott volna, vagy hitvány hiúság ; valamennyi bátor volt és igaz. Nyugodtan áll meg régi szavainak derék hadserege előtt, bár a Gyanú, Vád és Irigység ferde és szennyes tükrei egy másik hadsereget vetítenek eléje, mely az övének borzasztó torzképe, s melytől egy pillanatra maga is visszariadt ; most megáll nyugodtan, fölveti a szemét :

— Mivel vádoltok ti engem? Mi ellen kell nekem védekeznem? Van-e közületek, aki, csak álmában is, arra gondolna, hogy nemzetem kárát kívánva írtam bár egy szót is? Amit ellenem vethettek, az legfeljebb annyi, hogy rossz politikus voltam és nem láttam előre, ami következett. De hát köteleztem én magam arra, hogy jó politikus leszek? De hát egyáltalán politikus voltam én? Költő voltam, és egy kötelességem volt : lelkem igazát mondani : *s azt tettem!* Akkor érhetne vád, ha nem azt tettem volna. Semmi mást tőlem számonkérni nem lehet !

Igaz, meglehet, rossz politikus voltam. Talán oly szavak is jöttek ki ajkamon, melyek a sötét sors végzetes eszközévé váltak. De mért álltok meg az én szavaimnál? Nem voltak-e más szavak is, *hazafias szavak*, melyek a legvére-

sebb és legszerencsétlenebb háborút zúdítták a nemzetre? *Mért nem kértétek ezeket is számon?* Mikor a háború a végéhez közeledett — és egészen bizonyossá vált, hogy azok, akik ezt a háborút hangulatilag előkészítették, táplálták, dicsérték, tudva vagy tudatlan a legborzasztóbb katasztrófának lettek az okai —

mért nem állítottatok vésztörvényt a háborús költők ellen?

Nem az ő háborús, »nemzeti« szavaik kezdték-e a nagy Vészt? S ezeknek még csak annyi igazolásuk sem lehet, hogy a mindenekfölött álló emberi Igazság és a végső Testvériség szavai lettek volna. Ezek nyilván a politika szavai voltak. Egyetlen igazolásuk a siker. Egyetlen mentségük, ha a nemzetnek hoznak hatalmat és előnyt. S mit hoztak? Végeredményben még a forradalmat is ezek hozták. Ne feledjétek el, hogy a kommunizmus is a vesztett háború gyermeke volt.

A forradalomnak óriási mentsége a háború. De mi a háború mentsége? Mi lehet azoknak mentsége, akik a nemzet szent szavait a tömeggyilkosság eszközévé alacsonyították?

Ha az ő politikájuk eredményét számonkértétek volna : jogotok lehetne számonkérni most az én politikámat is. Igy nincsen jogotok. Azt mondjátok, rossz politikus voltam : nem láttam előre, hogy a forradalom vérbe és szennybe fül. De ők — akik a háborút dalolták — előre látták-e a vereséget? Nem ígérték-e győzelmet végletekig? S ha én bűnös voltam : az ő bűnük volt atyja az enyémnek.

Ha tehát mindnyájunk szavai vészhozóak voltak : nem szégyenlem s nem bánom, hogy nem a nemzet *sacro egoismo*-jának szavait mondtam ki, hanem a nemzetek közötti Béke s a nemzeteken fölülálló Igazság szavait kerestem. Igaz, a legbékésebb, legjámborabb szavak bárányokból farkasokká váltak, s mint a megveszett nyáj tiportak végig a termő földeken : a pásztorok riadtan bámultak utánuk. De mi jupon teszi felelőssé egyik pásztor a másikat? Mi jupon vontok kérdőre ti engem? A ti nyájatok talán kevesebb

termést pusztított el? A föld, amelyen átgázoltak, talán kevésbé volt enyém, mint tiétek?

Nem tartozom nektek felelettel. Nem felelek nektek.

II. VALLOMÁS.

... Így beszél az író ; de nincsen megnyugodva szívében. És rögtön, amint kimondta az utolsó szavát, és büszkén megtagadta a feleletet a Társaságoknak : önként odaáll egy másik ítélőszék elé, és vallani kezd annak és föltartatatlanul ömlenek szavai, szent megkönnyebbedéssel, sűrűn, mint a könnyek. Mert megtalálta igazi Bíróját, megtalálta régi gyónószékét ; és szívvel, szóval, igaz töredelemmel kezd meggyónni annak, akinek régtől fogva elkötelezte meggyónni minden érzését, minden gondolatát — akinek joga van számonkérni tőle azt is, ami lelke legtitkosabb rejtekén van — a közönségnek :

a nemzetnek !

Vajjon mosakodik a rágalmazók, az ordítók előtt? Az ostobáknak vall, ennek a léha csöcseléknek? Megalázkodik a kultúrátlanokkal? ... —

Mit törődik velük? Avagy ők *a nemzet?* (Él-e a nemzet ott, ahol nem él emlék és kultúra?) Ő *a nemzetnek* vall : annak az ötnek, hogyha öt van, akiben elég erős volt az Emlékek lángja, hogy nem borította el a nagy Zivatar ! — akiben él még az Arany, az Ady magyarsága ! Annak az ötnek, hogyha öt van, kettőnek, ha kettő, önmagának, ha már csak maga van ! De a nyílt nagy gyónószékbe térdel, onnan kiáltja gyónását ; talán éppen szavainak gyenge lehellete kell, hogy fellobbantsa a rejtett lángokat, elkapja őket, s vigye a Jövőbe ...

Ó milyen rég volt az utolsó gyónása e gyónószék előtt ! Némaságra volt ítélve hónapokig ; torkába fojtották a szót azok, akik hallgatását, nevét önnön cégérükül tudták kiszögezni. A Tömegek Diktatúrája dúlt. Fojtó, iszonyatos

csönd az egész országon : siralomház csöndje. S a költő egymagában, félreértve az egész országtól, a hallgatás szívemésztő szégyenében, míg nemzetét marcangolták : önmagát tépdeste. Érezte a félreértést és ki nem magyarázzkodhatott ; érezte a bélyeget homlokán és le nem téphette. S míg a tompa, baljós csönd fülledt körülötte, ő megkezdte lelkében harcát a szavakkal, — az ő saját régi szavaival.

Halljad ezt a harcot, neked jogod van számonkérni ezt is, egyedül illetékes idegen, Közönség ! Mert te vagy együtt mégis a Jelen és Jövő : minden Multak és emlékek nagy rezultánsa : Nemzet ! Mindannyiunknak nagy Bírója te vagy, te, akinek a végén mindig igazad van ! Vallok tehát néked a magam nevében.

Egy sokat szenvedett költő nevében.

És vallom, hogy emésztő, szomorú harcot viseltem a saját régi szavaimmal és minden szavakkal. Ah, már a vallomás feszíti lelkemet, mint bűnbánó remetében, ég bennem a hónapokig visszatartott gyónás ! . . . Minden nagy-szerű és szent szavakat megtagadtam én ; először a »nemzet« szent szavait, mert ölés és elnyomás eszközei lettek ; azután az »emberközösség« szent szavait is, mert ölés és elnyomás eszközei lettek ezek is ! És így elérkeztem a Végső Kétség kopár szigetére. Egy fakó és szomorú virágom van emlékül erről a kopár szigetről, egy kövirózsa, egy kopár, sivatag énekem, amelyet akkor nem olvasott nyomtatva senkisé, mert akkor ez, szegény, veszedelmes, »ellenforradalmi« ének volt — az egyetlen énekem a kopár Diktatúra énektelen idejéből :

Ének a »Szavak Megtagadásának« korából.

Szittál-e lassú mérgeket, illatok átkait?
jaj, rosszabb, aki kába szók mérgéből tudva szítt,
melyektől elzsibbad az ész, és megőrül a Tett —
ó kárhozott, kiben a Szó először született

az ábrándokbahurkoló, álomharanghuzó,
 biborszinű, tömjénszagú, trombitahangu szó.
Haza . . . Szabadság . . . hallod ezt? ó ember! messze fuss,
 mert ellenséged aki szól, zsarnok és háborús:
 mert minden édenek neve vad poklokat büvöl
 s Kasszandra átkát gúnyosan *visszárul* veri föl.
Hazánk, harsan, s már durva harc dúlja a drága tájt,
 s új tusa borzadt oka lesz, haki *békét* kiált.
Eszmét neveznek — és a föld bitókkal fölfakad;
jövőt — és viszik halni már a gyöngye fiukat;
népjavát — s a nép új nyomort lát, újabb szenvedést;
emberközösség: pompa-szó — de kerüld mint a kést;
szabadság: ez még csábosabb — de vigyázz, ki ne mondd,
 mert súlyosabb bilincsbe fogsz botolni majd, bolond!
 Ó varázs van a szavakon, hogy a Teljesedés
 fordítva értse mind, s legyen elátkozott vetés,
 hol a konkolyt arassa az, ki a buzát veti,
 s szíve melegjén ölyvtojást költson a gerle ki.
 Ember azért, ha jót akarsz, tanácsom megfogadd
 és köpd ki fogaid közül a véres szavakat, —
 sőt hogyha érzed, hogy a szó, ez álnok gyütővény,
 ártatlan is, csirázni kezd lelkednek mezején,
 égesd föl inkább a mezőt és legyen kételyed
 tikkadt és izzó, mint a láng száraz mező felett.

Országos Széchényi Könyvtár

Igy tépődtem,

körülöttem egy ország nagy csöndje, s egy-egy fojtott *jaj*
 ért el a csöndből hozzámig. Üldöztek mindent, amit szeret-
 tem. Az én népemet tépték, pusztították, a Béke és Test-
 vériség szavainak nevében amik az én szavaim is voltak,
 amiket bátran hirdettem a Harc és Embertelenség esztendei
 alatt — ugyanazon szavak nevében amiket népem véres
 pusztulásának látványa adott az ajkamra! Mily különös,
 suta, ellenszenves értelmet nyertek azok egyszerre. Az
 Emberi Egység szószólója eszköz és cégér lett a pártzsarnok-
 ság használatára; a szent Árkániumok készítője méreg-
 keverők szállítójának érezhette magát, s a minden
 nemzetek barátja saját nemzetének is ellenségéül. Ne
 vedd zokon, Nemzet vagy Közönség, magamról be-
 szélek,

Babits Mihályról,

egész személyesen : mert visszafojthatatlanul lírikus vagyok ; és egyéni bánat tép, egyéni emlékek fojtogatnak, egyéni tiltakozás robban ki belőlem. Én egy napig sem voltam nyugodt igazán. Elöttem még a legelső este ; fájó fejjel jöttem haza egy lelkes tömegeből, mely szinte-szinte engem is szuggerált ; vér nem folyt ezen a napon és minden szebb volt annál, amit vártam. Én mégis vért láttam és nagy aggodalom szorított el.

— Hát megint háború ! — mondtam barátomnak, aki velem jött. — Megint halni fognak ártatlan emberek ügyért, mely talán nem ügyük ; és mennyi nyomor és mennyi baj még a várt Béke helyett ! — De barátom a világforradalomról álmodott s én szégyeltem magam lelkesége mellett : hisz, ha az Emberiség legnagyobb ügyeiről van szó, mi akkor egy nemzet ! Kétségbeesett szívvel iparkodtam magamban találni a hibát ; és örömmé hazudni azt, ami kínzó gyötrelmem volt.

— A nemzet meghalt, — mondtam s kiáltottam — a nemzet mint politikum meghalt ; meg kellett halnia, mert bűnös volt, gyilkos volt — és elkecserevedve, mint az Arany egyszeri parasztja, még segítettem verni a szörnyű jégesőnek. — Feledjük el a Nemzet szavait, — mondtam — a gyilkos szavakat, amik szétválasztottak és vad harcba vittek egymás ellen ; — tanuljuk meg az Emberiség szavait — *a nemzet* csak kultúrában éljen ezután — ott is vigyázzunk : kardok köszörűjévé ne legyen Apollo szent köve !

... Ó nemzetem, mikor leginkább ellened szóltam is, a Te hangod beszélt belőlem akkor is, a Te eleven lelkiismereted ! Nem Te voltál-e az, aki betellve a háborúval, s meggyülölve az öldöklést, megtagadtad bevérzett régi szavaidat, s a Béke és Testvériség nagy kapcsoló szavait kerested szent hiszékenységgel — amire azt mondták ostobák s hitványok, hogy »meggyengült benned a nemzeti érzés«? És — milyen egy volt csillagunk nemzetem ! a Te hiszékenységedet is kihasználták — eszköz lettél Te is — míg szennyezve és szégyenben álltál, úgy mint szegény

költőd. S mit hoztak a Béke és Testvériség szavai? Új és undok kis háborút és szennyes rabságot és más iszonyokat, amiket tudni nem, csak sejteni lehetett itt a nagy csönd alól. Egy-egy lövés, éjszaka, az utcán . . . És megutáltuk ezeket a szavakat is, és elérkeztünk a Végső Kétség szigetére . . .

És ekkor történt, ó szegény nemzetem, hogy én is benned, és Te bennem

visszatértünk lélekben a régi szavakhoz.

A Te régi szavaidhoz, nemzet! Istenem, talán azért, mert tilos volt! S mert téptek akik téptek, s csak káromlás hallatszott rólad mindenfelől. Ó káromoltalak egykor én is téged! káromoltalak hatalmadban és gögödben! gyilkosnak neveztelek háborúdban! szemedre hánytam sok titkos bűnödöt! és nagyítottam őket, mint a lelkiismeret! — *nekem ahhoz is jogom volt!* mert *én és te egyek vagyunk!* s talán az a sejt vagyok épp a Te agyadban, ahol a lelkiismeret lakozik. De *ezek* — akiknek te csak eszköz voltál! . . . Én káromoltalak, mikor *az* volt tilos, káromoltalak a Szabadság nevében — de ha *ők* gyaláznak — s még *ők* megtiltják *nekem*, hogy magyar legyek: akkor annál mélyebben, annál erősebben, annál dacosabban érzem, hogy mindennek dacára mégis

magyar vagyok!

Igy éreztem már utolsó havában annak a némaságnak ami akkor kényszerű volt: írni nem lehetett, s már nyilvánosan beszélni sem; mégis kirobbant az elfojtott érzés, belőlem is, mint másból, itt is, ott is, az ajkak veszélyes szelepein! Kész voltam akkor nyílt vallomást tenni a te régi szavaid mellett ó nemzetem! érett egy új s mégis régi hitvallásra.

De ma, barátaim, ma, amikor mindenki a nemzet szavait ordítja és az boldog, aki félnappal előbb kezdte ordítani, — t. i. mihelyest szabad lett és veszélytelen —

mi inkább csak maradjunk hazaárulók! Vagyunk egy páran és nem akárcik; tömörülhetünk (kollektív korunk szellemében) s megalakíthatjuk

a magyar hazaárulók szövetségét.

Hazám ma mikor vér és szenny temet,
nevedet, melyről tudni sem akartam,
mert gyilkos szó lett: fölcsókolná ajkam,
mint tönkrement dús elhányt kincseket

a sárból; — ám köröttem bőgi karban
a csőcselék, s azé ma bús neved
ki gyilkos karddá köszörülte hajdan
s gazoknak könnyű prédául kitett:

és bitangoknak, kik besárvolt eszmék
rongyával nevedet is beszennyezték —
ó jaj, hazám, sorsunk de összevág

szennyezve, sirva! — s hogy megjött a holnap,
amelyet vártunk: lábukkal tipornak
a gazok után most az ostobák!

Jobb volna menni már Tászmániába,

— (ahova, hallom, gyarmatosokat toboroznak) mert itt, nem igen van többé szükség ránk. Csak költők vagyunk, (és hazaárulók; de árulásunkat nem fizették pénzzel, ingyen árultuk a hazát). Amit tettünk, a Szellemmel tettük, nyelvvel és kultúrával — s aki oly intelligens, hogy érti, amit tettünk, vagy oly jóhiszemű, hogy el is ismeri: az már bizonyos maga is hazaáruló egy kicsit. — Majd könyveinkből élünk, míg el nem fogy, — azaz antikvárnak eladogatott könyvtárunk árából — valahogy majd csak megélünk mindenkép. Bár különös jó élet aligha lesz. Mennyivel jobb volna menni csakugyan Tászmániába, — szabad földre, mely csak munkát kíván és nem frázisokat — ahol kevés az ember, sok a *wattle tree*: — nincs magyar, nincs zsidó; — és a Déli Kereszt ragyog a vad égen —

sorsod csillaga, négy arany pecsét!

De egyelőre itthon pecsétetes a sorsod, szegény magyar költő — s ha valakinek, neked szól az *itt élned, halnod kell!* Hazája rabja a költő! Ki van, akinek oly erős kötelék lenne minden emlék, a mult, mint neki, a Lélek emberének? Mert mi más a lélek anyaga, mint az emlék, a Mult? És mi más a nyelv maga, az ő művészetének anyaga, mint az emlék, a Mult? S van-e mesterség, melyet lehetetlenebb lenne megtagadni, mint ez a művészet? Mint elvarázsolt énekes, olyan ő: nem hagyhatja abba az éneket. Nem mehet el innen, míg az marad, aki; míg szívet nem cserél, és újjá nem születik.

Mit fog hát csinálni? Jobbra megy vagy balra? Mert jobbról-balról harsog a fülébe:

— Itt nem lehet pártatlan maradni. Velünk vagy ellenünk: most színt kell vallani! — Bármit csinálsz: minden politika! — És gazember az, aki színt nem vall; s ki egyedül marad, összetörik a két malomkö között. — Mit tegyen a költő? Folytassa tovább a hazaárulást? Legyen — már higgadt évekkel s természettől félnék, konzervatív temperamentummal, — legyen meggyőződése ellenére — az örök, kényszerű, kergetett forradalmár — egy vén forradalmár: önmaga előtt nevetséges!? Legyen vádaknak örök céltáblája, falu rossza és ország cégére, szakítva mindavval, ami kedves neki, amihez közel áll, amivel mélyebben egy, lélekben, mint bárki, — üldözve, gúnyolva rokonaitól, fajtájától — édes anyjának, testvéreinek kitagadottja, természetes szövetségese mindennek, ami idegen, ami bontó és ékverő? S ezt az után a nagy Tanulság után, amit a Forradalom adott: önvádjai után, szívbéli nagy töredelme után — újrakezdeni mindent, ami multjában átkos volt, támogatni akarva-nemakarva politikát, melynek érzése ellenmond, csinálni megint forradalmat?

Van, igaz, értelem, amelyben a költő forradalmár mindig! De más értelemben meg minden valódi költő konzervatív. Újat hoz a költő; de csak úgy hozhat igazában újat, ha legteljesebben megélt minden régít, ha minden régi élte benne magát újjá. A kezdet sokkal egyszerűbb, hogyszem új lehessen; új az, amiben minden mult benne van s még

valamivel több. Így valósul meg a költőben a bergsoni *durée*, mint minden elevenben ; a fa nedvei is (bár a legfelső, friss ágacska fog épülni belőlük, a lombkorona csúcsán) keresztül kell, hogy szivároгjanak talajon, törzsön, gyökereken : és mindenünnen hoznak valamit. Csupa régiből nő az az új ág is. A költő nem a feledés embere : az Emlék és a Multak embere ő : mert csupa emlékből s multból nő a Lélek, amelyben ő épít. A költő voltaképpen az Élményeihez Hű Ember : aki az élmény fölött nem tér napirendre, mint a józan észember ; akiben inkább az élmény megmarad, tovább él, még ha haszontalan, még hogyha terhes is . . . S teste, lelke multján, messze gyermekévein keresztül, fájának titkos mélyeibe ér le az Emlékezete, mint a gyökér a talajba ; ő az, akiben nem alusznak az Ősök ; egy egész genealógiát hord magában, egy nagyszerű palingenezist !

A költő konzervatív !

Sohasem érezte ezt annyira, mint akkor, mikor a Forradalom igéi testet öltöttek és megteremtettek egy világot, mely minden volt, csak nem az ő világa. Az ő világa a korállóké, mely épül csöndesen a vad habok közt, ág ágra, míg hegyé lesz, szigetté, földrésszé. És most a vulkán jött . . . A költőben megrendült a sziget, lelkének szigete, mely annyi ősök lelkeiből épült — nem, nem változás az, nem is elvtagadás, mikor ő azt kiáltja, hogy konzervatív ! Inkább felébredés, felismerése igaz hajlamának, valóságos rendeltetésének, kincseihez-kapás a veszély idején. Mindig ezeket a kincseket őrizte . . . Konzervatív : őrző. Mindig az volt.

Már származása arra jelölte ki. (Magáról beszél e sorok szomorú rovója : legyen ő a példa !) Atyjai és anyjának atyjai ama diákos nemességből jöttek, mely Horatiust olvasta szülleinek lugasai alatt. Könyvtárt öröklött a nagyapjáról, polcán Plutarchos mellett Kazinczy állt. És ifjúságát Arany táplálta, a hagyományok leghívebb költője. Papok nevelték. Katolicizmusa Dantéhoz vezette,

a kultúra gyökereinek keresése a görögséghez. Mégis forradalmárnak látszott az ostobák szemében, akiknek sem annyi műveltségük nem volt, hogy gyökereit látni képesek, sem annyi jóhiszeműségük, hogy tehetségét túrni hajlandók lettek volna. Rásütötték a bélyeget és az rajt is maradt. Büszkén viselte ezt a bélyeget ; mint az ellentétes vádakát is ; mert nem illett ő a skatulyába, s változatos és kétes színekben állt a világ előtt ... Ő nem politizált. Minde küzdelmek kicsinyeknek és léháknak tün-tek fel előtte az egyetlen, szent, eleven Kultúrához képest, melynek munkása volt.

De jött a háború. Lehetett-e tüzet nem kiáltani, mikor minden égett : mikor éppen ez a százados szent munka volt veszélyben. A Rontó angyal jött : mit kellett tenni az őrző-
nek? A kultúrátlanok apotheózist csináltak a Rombolás-
nak ; a hagyomány szent szavai a Pusztítás szinonimái és
izgatói lettek : helyes őrzés volt ez? Nem vöröslött-e a hori-
zonton a vereség vére és a forradalom? »Kösd ki a hajót !«
— kiáltott a költő. Hogyha elsüllyed, vele süllyed minden:
nemzet, hagyomány, kultúra ! Ki törődik a mi kincseink-
kel? Egy volt a bizonyos : az az irány, mely a háborút
akarta, védte, nyújtotta, Magyarországra nézve

destruktív irány

volt, nemcsak szavakkal, hanem tettekben destruktív. Aki ebben az irányban vitte a hajót, — bármily lobogó-
val — nem volt igazi őrző : konzervatív. Nem a lobogó
tesz azzá.

— Kösd ki a hajót ! — kiáltott a költő. — Békét !
— kiáltott. Nem tehetett mást — *éppen azért*, mert keresz-
tény volt és szerette nemzetét. Politika? Nem politizált ő !
Konzervatív volt és nem változott ; s mikor a legelkesere-
dettebb verseit mondta a háború ellen : ugyanakkor ez a
»forradalmár« talán Szent Ágostonról írt tanulmányt s min-
denesetre nem úgy csinált irodalmat, mint azok a forradal-
márok akik »futuristák« voltak : megtagadták a hagyo-
mányt s újra akarták kezdeni a kultúrát ! Minden értéket

megóvni kívánt ő; s minden erőszakot gyűlölt. Izgatott ezért a háború ellen: nem izgatott a forradalom *mellett!* Mikor azonban *jött* a forradalom, vértelen s virágosan s elvitte a háborút mint egy napsugár a havat . . . —

Quid multa? Iszonyatos *torrens* lett az elolvadt hóból; és a tavasz pusztítóbb a télnél. Ekkor ráeszmélt igazi-magára s borzadva nézett körül: kik ezek? s mi történt? Evangéliumot hirdettek; s Apokalipszis jött . . . Itt voltak újra: a népek Kivetettjei; a kultúra Blazirtjai; a rajongó és okoskodó zsidók. *Tabula rasát* akartak csinálni . . . s egy új, ezeresztendős középkortól féltünk. Új civilizációt ordítottak; s már romboltak mindent, amit a háború meghagyott. És mink — mint a beteg: fölriad a lidércnyomásból, átfordul a másik oldalára: és kezdődik egy új, szörnyebb lidércnyomás . . .

Azt hittem, nincs rosszabb a háborúnál. Van. Mert ez a mai háborús rend mégis csak *rend* valahogy; valami auktoritás mégis csak van itt, valami eredménye a százados kultúrának, a jognak egy eszméje, amelyre támaszkodni lehet, tovább építeni! De ha ezt is megtagadjuk; ha azt mondjuk: »a jog burzsoá fogalom«; ha a forradalom egyetlen törvényét emeljük e fölé — azaz az önkény egyetlen törvényét —: az már a káosz: teljes lerombolás, újrakezdése az épületnek, melyet kerek kétezer esztendő kellett: építeni! Lehet-e még egyszer fölépíteni? S érdemes-e? ahol az utód minden pillanatban mást gondolhat s ledöntheti. Tudjátok-e, mi az: mindent elülről kezdeni? Milyen felelősség: kockáztatni, amit annyi különb nemzedék alkotott? Mert a mienk ideges, kimerült: bár csak azt óvna meg, amit ősei hagytak rá! A kultúra ereje: a múlté. Van-e gondolkodás, hol nincs emlékezet? Tudomány, mely mindig elementumon kezd? Mi volna a művészet, ha formáiba gazdagságot és tartalmat, irodalom, ha szavaiba színt és hangulatot nem öntöttek volna a századok? Újíts: de ne rombolj! Darabokból áll-e a kultúra, hogy tördelni lehet büntetlenül? Várd, míg lehull a fölös, mint a pálma lehullatja kiélt ágait! A szavak szele leviszi, ami igazán kiélt ág; azért mondta Kant, hogy a szabad szó nélkülözhetővé teszi a forradalmat.

És ki bízson a Szó erejében, a szellem csákányának nemes és lassú munkájában, hogyha nem a költő? Ki hirdesse a

konzervativizmus tanulságát :

hogy nem a nyers, romboló erőszak, hanem csak ez a nemes, lassú munka, viheti tovább, újba, a világot!? Ki félhet jobban a Rombolástól — mely a Forradalomban elvév lett — ha nem ő, aki a Kultúra csúcsán áll? Nem ő bukik-e legborzasztóbbat, ha összeomlik az épület? S ő legyen mégis a Forradalmár, a Bontók eszköze : ellensége mindennek, amit szeret — mindennek, ami lételeme?

De jaj, barátaim, hát az ostobákhoz álljunk, az ordítókhoz és a törtetőkhöz, ezekhez a nemzetfoglalókhoz? Be kell hát állnunk a kicsinyes piacba, amelyet utálunk ; ott hagyjuk őrtornyunkat és leszálljunk az utcai harcba? Az-e a hű ör, aki leszáll, harcol, lármáz — és magukra hagyja a kincseket? A felületen vagyunk hát, hogy a szél hányhasson s parthoz csapkodhasson? — s nem a tó szívében? Hagyjatok engemet ! Politika? Én csak a nemzettel törődöm, mely a lelkekben van ; s azt fogom tudni erősíteni és gazdagítani, a magam módján, politika nélkül ! Dobverőnek született a költő, belső harcok kis Tyrtajosának? Ezeké vagyok vagy azoké? Mindenkié vagyok ! És senkié ! »Magamból csinálók pártot magamnak« — mondta Dante.

Nem szégyellem és nem bánom, hogy lázadtam gyilkos szavak ellen ; büszke vagyok, hogy egy napig sem kiáltottam őket ! Sárral dobtok, kitagadtok, száműztök derékségeimért? Jól van, Dantét is száműzték. Magyar vagyok és úr mint akárki. Sárral dobhattok ; de én magam nem fekszem a sárba. Túrtem én már töletek többet máskor is ! Hányszor éreztem, hogy nekem szól a Dante jóslata :

»... A gonosz nép háladatlan alja

Mert jó léssz, hozzád rossz fog lenni majdan :

S ez érthető is ; mert érhet-e édes

Füge fanyar kökénnyel egy bokorban?

Vak népség (róluk régi közbeszéd ez)

Irigy és gőgös, fösvény, kapzsi fajta,
 Vigyázz magadra, hogy velük ne vétkezz !
 Számadra nagy hírt tart a Sorsnak marka,
 S még mind a két párt éhes lesz nevedre,
 Hanem a fűtől messze marad ajka.
 E barmok
 Hányjanak almot magukból maguknak,
 És ne tiporják azt a szent füvet le,
 Mely trágyájukon még fakadni tudhat
 A régi, jó magvakból . . .«

Hagyjatok engemet !

Nem látjátok, hogy bennem még él valami abból, ami valóban élő és nemcsak szó a nemzetben : a lélekből, az összegyűlt és öröklött lélek kincseiből, a kultúrából? Nem látjátok, hogy fia vagyok azoknak, akikben ez a lélek régen élt és gazdagodott? Bolondok! Hiszen a nemzet bennem van. Mit ér üldözőntök, akiben nincsen, ha meg nem óvjátok azt, akiben megvan? Nem örült lenne-e a szőlősgazda, aki úgy akarna a rossz termésen segíteni, hogy szétvagdosza az üresen maradt hordókat? És vad dühében szétvagdos egynéhány olyant is, mely legjobb hegye nedűivel tellve.

De mit törődöm a magam sorsával? Egy kincssel több vagy kevesebb ebben a kifosztott országban — mindegy az ! Egy fájó ideg e megdermedt testben ! Minek fájjon tovább? Egy égve felejtett lámpa a homályban ! Minek égjen tovább? A test megdermed, a homály beborul. Nem ismerte senki és nem fog fájni senkinek.

»Azért forgassa kerekét a Végzet,
 Mint a paraszt forgatja a kapát !«

Epilógus : Egy vers.

Gunnyasztva múzsám, szárnya tollpíhéi
 borús szobámban szerte úsztanak,
 s örök baját fájának únva, régi
 szavakba hangol új panaszt :

hogy annyi erő kárbaveszni látszik,
 elköltve annyi kincs és annyi szív ;
 hogy valami mindég hiányzik,
 miként dalunkba félig rím a rím ;

hogy ég tüzünk, és nincs szem aki nézze ;
 hogy lévén, nem vagyunk ;
 hogy jajt kiáltunk, s senki sem vesz észre,
 s nem is siratva, nyomtalan halunk ;

hogy aki szánja véres, bús kinunkat,
 kerek világon nincs rokon ;
 futunk, s eb rágja roskadó inunkat ;
 ledőlünk árokpartokon,

és hagynak ott rohadni,
 magunkban, mint a holt ebet,
 hátuk mögött, temetlenül maradni,
 s nem sejtik, bennünk mennyit vesztenek,

s nem sejtik, mennyi szív és mennyi kincs,
 erőnek kincse, félrerúgva durván,
 hiába vártunk benned, túrt bilincs,
 hiába lázadtunk —

(nem birom tovább !)

ÚJ KLASSZICIZMUS FELÉ.

(*Mai író töprengése valami oltárnál.*)

1925.

»A művészet különös kompromisszum idő és örökkévalóság között. Még inkább az az irodalom, mely formájában egyúttal *beszéd* is ; nemcsak alkot, hanem mond is valamit ; s mint minden beszédnek, kérdések és válaszok közé kell iktatódnia.

Soha kínosabb probléma nem volt az irodalom aktualitása, mint épp manapság : mikor a Kor szinte évenként váltja képét és hangulatát, s mire az író lelkében feldolgozódtak s formát öntöttek volna korszerű mondanivalói : már el is avultak.

Az írónak választania kell idő és örökkévalóság, korszerű mondanivalók és örök emberi közt : a kompromisszum mindinkább lehetetlen.

De ha a korszerűt választja, nincs-e már elveszve? mert lemond az *alkotásról* a *beszéd* kedvéért : ezáltal újságíróvá lesz, s önkényt adja fel igényeit a Korral szemben, mely úgy sem igen hajlandó azokat elismerni.

A háború legiszonyúbb kiábrándulása talán a szellemi kultúra értékébe vetett hit megingása volt ; mert csakugyan mit ért egész híres szellemi kultúránk a véres esztelenségek előtt?

Az író gyenge embernek bizonyult, akinek minden kultúrája csak arra volt jó, hogy a legellentétebb esztelenségeket igazolni tudja.

Szellemi kultúrájánál kedvesebbé vált a testi kultúra : mely legalább a testi élet rugalmasságát, erejét, intenzitását biztosítja.

Az író megszűnt a Kor emberi ideálja lenni : helyébe a boxbajnok lépett.

Csakugyan választanunk kell : vagy egyszerű csatlósai és heroldjai leszünk a Kor csúcsait taposó boxbajnoknak, elismerve a Szellem gyöngeségét és inferioritását ;

vagy büszke daccal fordítva hátat a Kornak, alkotásokba menekülünk, melyeknek igazsága mélyebb, mint a Kor változó igazságai.

De nem magunkat csaljuk-e csak evvel? S mit ér az ily állandóság, mely túl van az életen? Az élet mégis csak a Korokban él.

Mit ér a beszéd, mely nem felel semmire? és amire nem felel semmi?

+ Kell, hogy nem-felelésünk is felelet legyen, és választ hívjon ki.

Dehát hideg művészkedés attitűdjével felelünk a Kor kezdődő barbárságaira? Ez az út vezethet a szellemi kultúra méltóságában és fontosságában való hithez vissza?

Nem jutunk-e rajta inkább még mélyebben a zsákutcába, melyből már rég vergődve akarunk menekülni?

Rajzolni a világot és benyomásait, húsosan-életesen, híven-csúnyán, ahogy van és hozzátétel nélkül : ez volt soká az író egyetlen ambíciója. Miért érzik ezt az irodalmat ma mind többen és többen az egész világon fölöslegesnek, korlátozottnak, zsákutcának? Mert az eszközt tette céljává, s üres művészet lett, mondanivaló nélkül.

Eleinte volt mondanivalója. Eleinte léte maga mondanivaló volt : a természet előtti áhítat és alázat kifejezése. Moráltalansága maga morál volt : nem szabni emberi normáinkat az Isten világra. A bátorság morálja : szembenézni az igazsággal, bármilyen sivár is ; az őszinteségé : nem szépíteni magunkat semmiben ; a szabadságé, mely

semmit sem érez tilosnak vagy méltatlannak abból, amit Isten megteremtett.

Ma már — nem szenzáció a szabadság, ahol minden szabad. S az őszinteség önmagát vesztí el, ha öncéllá lesz : aki azért őszinte, hogy őszinte legyen, az könnyen *túlmegy* az őszinteségen, hogy *őszintébbnek lássék*. S bús kiábrándulások csüggedettjeinek, több bátorság kell már, a jót meglátni és feltárni a világban, mint a rosszat.

S talán éppen itt nyílik rés az új mondanivaló számára. Programmok, iskolák, kik vergődve keresték az utat »a naturalizmus börtönéből«, nem vették észre ezt. Programmokkal, logikai műveletekkel nem lehet meglegelni a kiszabadulást : aki félretesz minden programot, annak az magától adódik.

Miután fölfedeztük a világ sötétebb oldalát : most újra fölfedezni hozzá az *egész világot*, s maga teljességében, elhanyagolt lelkiségével, s már-már elfeledett fényességeivel együtt : mi más ez, mint út az *új klasszicizmus* felé?

Nem megtagadása a naturalizmusnak, hanem felhasználása és kiegészítése : visszatéréssel az örök Művészet folyton megcsorbuló és ismét kitellő természetes teljességéhez.

De egyúttal mondanivaló is : nem üres művészkedés többé : alkotás és beszéd egyszerre : új és modern mondanivaló, a korból s a kornak. Új mondanivaló, mert fölfedezés ; és modern, *először*, mert a lelkiség fölfedezése.

Ha igaz, hogy a modern mondanivalónak a Kor világnézetéből kell fakadni : bizonyára semmi sem fakad inkább abból, mint a lelkiség mai fölfedezése. A naturalizmus a mechanikus világnézet irodalma volt : s a mechanikus világnézet kora mindenképpen lejárt. Ma már mindenki bergsonista, akaratlanul és öntudatlanul is ; az élet senki előtt sem puszta fizika már ; s a lélektanban a végső következményeket a freudisták vonták le, kik még az idegbetegségeket is lelki okokra vezetik vissza, s lelki gyógy-móddal orvosolják.

Nem alkalmazkodik-e ehhez a modern regény is? A naturalisták *fiziológiai regénye* után a *lelki regény* foglalja el a tért.

Nem ugyan a sematikus és analizáló *pszichológiai regény*, a Bourget-féle. A lelkiiségnek modern felfogása kizárja a sematizálást és az analizist.

A lelkiiséget a maga elemezhetetlenségében, oszthatatlan feszültségében és mélységében látni, s nem többé testi és téri analógiák szerint : oly feladat, melyet a filozófia talán hiába tűz a tudomány elébe ; de a költészetnek meg kell tudnia oldani.

S képzelhető-e jobb felelet a Boxbajnoknak, mint felmutatni az Élet mélyén rejlő és működő letagadhatatlan lelki elvet, szuggerálni annak erejét és szabadságát?

Modern mondanivaló ez, *másodszor*, mert nemcsak a Korból jött, a Kor világnézetéből szűrődve : hanem a Kornak szól, fontos biztatással, választ hozva neki s választ várva tőle.

A lelkiiség szabadságot jelent, s a szabadság tudata csak ugyan fontos biztatás ; fölcillantani az Élet minden kényszerűségeinek mélyén eltemetett, fojtott, feledett szabadságot és felelősséget : igazi korszerű misszió. Teljesítése visszaadhatja a Szellemi Kultúra presztizsét.

Az Élet teljes és nem egyoldalú — klasszikus és nem naturalista — ábrázolása betöltheti ezt.

A szabadság csíráiban feltárni a Jó lehetőségét : nem hazug orvosság és nem romantika. Épp ellenkezőleg : a naturalizmus pesszimista romantikájának megtagadása kell ma ehhez.

Klasszicizmus : az inga visszatérése a kilengések után. Nem új kilengés ellenkező irányban : nem reakció. Klasszicizmus, túl már minden modernségen ; túl a Jónak és Rossznak tudásán.

Hinni és hitet adni : nem naivság. Ellenkezőleg : felelet az a gyötrött kor naív csüggedésére, mely már nem hisz a szabadságban, a Szellem hatalmában, a Jó lehetőségében ; mint a gyerek előtt, ki megütötte magát, sötétbe borul a világ.

(Holott csak tovább kellene látni ! csak egy kicsit gondolkodni kéne ! hogy megnőtt a Szellem, mióta állatok voltunk ! mi mindent alkotott ! mégis csak társadalmat ! a

régi vadság helyett ! noha még ez is vad : de nem bolondság-e azt gondolni, hogy a Szellem megáll itt? amíg hisz önmagában, meg nem áll !)

Elfogulatlan átérzése az Életnek lehetetlen, hogy ezt a Hitet ne erősítse ! Elfogulatlan és teljes művészet ! Nem tendencia s nem idealizálás : mert mit ér a Jó hite a Rossz tudása nélkül? De klasszicizmus : azaz teljesség ! nyisd ki szemeidet, s tekints tennen mélyeidbe, világ ! merd látni, mily rossz vagy, s merd megérezni, milyen jó vagy !

Ez a Művészet ! Klasszikus művészet ! teljes, elfogulatlan, a Kor érzelmeivel és irányaival nem törődő alkotások : s mégis azok, amelyekre szüksége van a Kornak : amelyek erősítik az Életet !»

Igy töpreng az író, valami Oltár előtt : az istennő biztonnyal neveti.

Évek golyói gurulnak lábainál, s néha megcsillannak aranya visszfényében.

Valahogyan csak lesz ; addig is : hadd legyen szép az oltár !

ÉLET ÉS IRODALOM

(Három kis cikk a Kor és a Költészet viszonyáról.)

1927.

I. A VERS JÖVENDŐJE.

I.

R. C. Trevelyan : Thamyris, or Is There A Future For Poetry? — London, 1927.

Régen olvastam valamit akkora érdeklődéssel, mint mostanában ezt a páríves angol könyvecskét. Abból az izgatón korszerű essay-sorozatból való, amelyben többek közt a Bertrand Russel híres *Icarusa* megjelent, a »Tudomány jövőjéről« és a filozóf Schiller *Tantalusa*, az »Ember jövőjéről«. A legjobb mai szemek kutatják itt a Jövendő fátyolos arcát, az emberi kultúra teljes területén végig, egész a Divat jövőjéig, sőt magának a Jövendőmondásnak jövőjéig.

A Költészet jövője nemkevésbé fátyolos, mint akármi másé. A Vers, a Poézis igazi teste és vehikuluma, napjainkban fölbomlási tüneteket mutat. A kis brit elmélkedés a mythikus Thamyris árnyékát idézi, akit Apollo azért sujtott vaksággal s zavarral, mert földi hangjait versenynek eresztette a szent Múzsák égi kórusában. Ez talán a mai poézis tragikumuma is, mely az Élet és Próza nagyönis földi hangjával mert beelegyedni a szent Tradíciókból táplálkozó magas ének koncertjébe. Az eredmény : az a vakság és zavar, amit

a mai európai Költészet látszik örökölhagyni az utánunk jövő generációknak. Talán minden költő küzd ma a Verssel vagy a Vers ellen ; minden mai költőben küzd a Vers : — kétes kimenetelű, mythikus küzdelem !

A régi mythoszban a földi hangok győztek : Thamyris gyermekei örökölték apjuk merész és versengő énekeskedvét és nem örökölték a vakságát . . . Így lesz-e vajjon most is s az új Élet darabos prózája szárnyra kap-e majd s fölére valaha a Muzsák régi egének magasságaiba? Vagy a Vers e lassú fölbomlása a Költészet haldoklását jelenti már? Talán a Poézis, mint egy színes és pántlikás gyermekruha, nem illik már a mai fölcseperedett és megjőzanodott szellemünkre ; s jön már az idő, hogy a Vers is, mint a régi mythológiák, az emberiség gyermekkorának egy szép és nosztalgikus emléke lesz . . .

Noha tán még a mythológia sem halt meg egészen. Legalább erre vall az, hogy íme most is platonikus módon mythoszt idézünk s szó sincs róla, hogy az emberi szellem problémáinak absztrakt szemléletével megelégednénk.

2.

Különös véletlenből ugyanezt a mythoszt idéztem én, immár majd húsz éve, egy régi versemben, aminek a címe is *Thamyris*, s amiben magam szóltam a regebeli dalnok ajakával. Aki húsz éve hordozza magában Thamyrist, annak nem lehet közömbös ez a kis könyv : noha szerzője kísérletet sem tesz a probléma megoldására. Csak körülutazza azt, praktikus angol utazóként, aki nem éri be általános hangulatok lejegyzésével, hanem részletekbe megy és szinte technikai tanulságokat keres. A bámulatos angol verskultúra gazdagon szolgál ilyenekkel ; mi itt most csak pár töredékes gondolatot akarunk lejegyezni, inkább memento és notesz jegyzet gyanánt, amikre jó gondolni a magyar íróknak is.

1. Azoknak, akik a magyar irodalom teljes és turáni autonómiájáról ábrándoznak, meggondolnivalót adhatna maga az a tény, hogy a magyar vers problémái és betegségei ennyire párhuzamosak az angoléival.

Az európai irodalom egy és oszthatatlan : étaggjai, úgy mint válságai, mindenütt ugyanazok. Csak ép hogy a Vers válsága s problémái az angol lélekben mélyebb visszhangot költenek, mint máshol : lévén az angol léleknek a Vers nagyobb, mélyebb és máig is elevenebb élménye, mint bármely más nemzet lelkének Európában.

2. Az a folyamat, amelyben a Versírás megszűnt nagy, eleven, szociális művészet lenni s mindjobban elvesztette régi fontosságát az emberiség lelkiéletében, azonos avval a folyamattal, amelyben a Vers mindjobban különvált a Zenétől : azaz a valódi Énekből, az énekelt versből lassanként skandált vers, recitált vers s végre már csak könyvből olvasott vers lett, a hangos versből néma. Ennek a fejlődésnek pedig utolsó állomása a modern *szabad vers*, mely a Zenével már az utolsó kapcsolatot is felmondja. Így észleljük itt azt a különös tünetet, hogy a Költészet, mennél jobban leszáll szárnyaló magasságaiból, mennél inkább akar az Élet, a Nép, a Próza nyelvén szólni, annál távolabb jut attól, amit szociális és eleven művészetnek nevezhetünk ; annál inkább egy kis céhnek hatástalan játéka lesz.

3. Főlszabadulni a *metrum* kényszere alól, nem jelent okvetlen gazdagodást. Ellenkezőleg : gazdagságot ad maga a kényszer, éppen azáltal, hogy a szabadság hangsúlyozását megengedi. A kényszerek közt minden kis szabadság kihangsúlyozódik. Ahol kényszer van, ott lázadni lehet ; s épen a vers apró lázadásai, az ú. n. *hibák* azok, amik a verset kifejezővé és széppé teszik. Hiszen a jó vers nem a hibátlan hanem, az ahol a hibák is a költő céljait szolgálják. A metrum ott jut igazi szerephez, ahol nem tartják be : mert kényszerít bizonyos szótagokat nyujtva, másokat szaporán, ismét másokat különös hangsúllyal vagy különös könnyedséggel ejteni s ekként a halott betűnek is még mindig az élőszó melegét és elevenességét tudja kölcsönözni : míg a szabadvers végkép betű és irodalom.

4. Tiszta babona hát, hogy a forma kötetlen vagy tradíciótlan volta közelebb a meleg élőhanghoz. Az angol író nagy éleslátással leplezi le az ilyen modern babonáit az irodalomnak, amik között első helyen áll az *eredetiség babonája*.

Régi nagy költők ezt a babonát nem ismerték. Nem oly ritka eset, amire az angol könyvecske több példát hoz : hogy a leg-szebb verseket elődjeik metrikai invencióinak modelljeire formálták. A költők szinte egymás vállaira álltak, egymás ihletét folytatták és kiegészítették, mint különös kertészek, hogy egyre gazdagabb s újszínűbb virágok szülessenek. Míg a mai költő először is *tabula rasát* iparkodik csinálni s mindent mindig elülről kezdeni. Amiből végre is csak szimplex, szegényes s egymáshoz többé-kevésbé mégis hasonló dolgok jöhetnek ki : sohase gazdag, de nem is »kollektív« művészet.

5. Másik közkeletű babonája mai költészetünknek a retorikától való irtózás. Aki azt hiszi, hogy a meleg és eleven szó a mindennapi beszéddel jelent egyet, aki elvileg lemond a dikció emelkedettségéről, az a költészet szárnyait nyírja meg. Mit ér a madár, ha a földön marad? Arra a csiga is jó. Bizonyos, hogy a retorika iránti ellenszenv a hamis és elcsé-pelt retorika elleni jogos reakcióból született meg : s ez igazat látszik adni az eredetiség babonájának. Dehát más a sas és más a papírsárkány. Sasnak nem hányjuk szemére, ha úgy röpül, mint más sasok. De a rossz vers igazi papírmadár ; akár köti földhöz a Próza zsinegje, akár nem. Minden szél játéka az, s mennél magasabbra száll, annál jobban zörög.

II. INDISKRÉCIÓ AZ IRODALOMBAN.

I.

Ignotus írt egy cikket — neovojtinát — a *Teremtő Indiszkrecióról*, Ez a cikk szinte követeli az írók hozzászólását ; s ki szólhat hozzá több és fájdalmasabb joggal, mint én? Így mondhatnám : ki szólhat személyesebb joggal? noha a kérdés egyáltalán nem személyi kérdés ; vagy inkább : igenis személyi, de mennél személyibb, mennél fájóbban, élesebben az, annál mélyebb, általánosabb érdekű mindenkire nézve, aki emberek közt él és az Emberről ír. Ignotus ugyanis többek közt célzást tesz arra a furcsa és kedvetlen ügyre is, mely *Timár Virgil Fia* című regényemmel kapcsolatban támadt közöttünk : ahol az egyik szereplőben némelyek magának Ignotusnak alakját vélték fölismerni. Mondom, személyi és mégsem személyi ügy : merthisz igazában minden regényírónak ügye ez, s magának a regényírásnak ügye. Ignotus cikkében ép az Irodalom személyi vonatkozásai mélyültek mintegy irodalomfilozófiai problémává — az író és környezete, a Valóság és Költészet viszonyának valóban vojtinai problémájává — s Ignotus e ponton az Irodalom és Élet szembenállásának nem kevésbé vitális helyére tapintott rá, mint hajdan ama régibb Vojtina.

Mert hogy a Költő hogyan áll meg az Időben, s micsoda tragikumhoz, földi érzéseinek, legszebb barátságainak s leg-hívebb ragaszkodásainak mily szomorú föláldezésaira vezet-

het már maga az, hogy egyszerre él a saját korában és egy nagyobb s időközön felülálló létben is : az ha nem is immanens problémája az Irodalomnak, mégis a leglényegbevágóbbak egyike. S mindjárt hangoztatni kell itt, hogy nem a pamflet-írókra s kulcsregények szerzőire gondolunk, akik mindkét lábbal korukban gyökereznek, céljaik is a Kor kicsi céljai, hatásuk is természetesen korszerű és személyes hatás, melyet előre ki kellett számítaniok s melyért nincs joguk utólag panaszkodni. A magasabb irodalom azonban nem ily korszerű és személyes hatásokat céloz ; nagyobb céljai vannak, s a korra és személyeire igazában nem is lehet tekintettel máskép, mint korlátlanul fölhasználva azt eszköz és anyag gyanánt. A pamfletíró portrékat fest s kötelessége találóan festeni azokat ; az igazi Regény azonban nem pamflet, sem nem történetírás vagy életrajz ; hacsaknem oly életrajz, mely *teremt* az életet, amelyet lerajzol : mint ama Teremtő, ki megformálta Ádám agyagszobrát, s evvel már megalkotta magát Ádámot is — s Akiből minden művész, még a legkisebb is, érez magában egy parányt. Ám a művész, még a legnagyobb is, nem a semmiből teremt, mint Amaz, s örökkévalóságnak szánt alakjait az Idő gyermekeiről mintázza — innen egy vonást, onnan egy színt, amonnan egy formát — válogatva és összerakva, s minden mozdulat külön ellesve : mintahogy az örök Venusok és faunok minden vonása s minden póza egy-egy hajdan eleven modell vonása s póza volt, noha ama szegény modell bizonytalán nem lehetett Venus vagy Pán. De egyikben megvolt talán a felséges szépség egy eleme, másikban a boldog állati féktelenség valamely csökevénye : amit a művész fölhasználhatott, továbbfejleszthetett, magasabb céljai szellemében. Milyen szomorú, ha e magasabb célok előtt a modellekre való mindig kicsinyes (mert korhoz és személyhez kötött) tekintet feszélyezi a művészt, mint egy Böcklint, ki prüd neje miatt nem jut modellhez !

S ilyen Böcklin minden regényíró, abban a nagy családban, mely kiterjed legközelebbi hozzátartozóira, barátaira és ismerőseire, egész nemzetére, egész korára — ép azokra is, akikhez legjobban ragaszkodik, akiket talán legtöbbre becsül ! Mert céljai túl vannak az Időn, folyton, fájdalmasan ütközik

össze az Idővel : holott ő is ember, s emberileg mégis csak az Idő gyermekei vannak legközelebb szívéhez. De ő nem lehet tekintettel az emberi szempontokra ; nem, még a személyi igazság és portréhűség kicsi szempontjára sem, mely a pamflet-írónak legfőbb, legkegyetlenebb imperativusa. A Regény művészet magasabb Igazság köti, neki még sokkal kegyetlenebb imperativusai vannak ; szinte emberietlen szempontjai. Minő tragikum ! Ez emberi világ, a személyi és véletlen Valóság, mind akit ismer és szeret, és még önmaga is, csupán eszköz neki, anyag, amellyel szuverénül bánik ! Rágalmazó-e hát ő ? monomániás sértegetője környezetének ? egy érdeknélküli, és annál-rosszabb, Aretino ? egy tragikus, mazochista hazudozó ? Nem, nem ! hisz mondja, hisz kiáltja, hisz kétségbeesetten sikoltja : »Nem rólatok van szó ! barátom, kedvesem, anyám, testvérem, higyjétek, hogy nem rólatok akartam beszélni ! hisz tudom, ki tudná ha én nem, hogy e rajzon csak egy-egy szín, egy-egy vonás az, ami rátok emlékeztet ! amit nem tudtam volna e modell nélkül kiegészíteni, s ami kellett, kellett az alkotáshoz, amit *kényszerültem* megalkotni, mintegy *magasabb parancsra* ! Ez az alkotás túl van rajtatok, s minden földi és személyi valóságon.« — Hiába ! *semper aliquid haeret*. S mit segít, hogy kegyetlenségem magamat is éri, hogy hősi, kínos, önfeláldozó meztelenségben állok modellt enmagamnak is, oly szoborhoz talán, mellyel hogy azonosíthatna valaki, még a gondolat is megborzaszt ! — Ezt most írom, mikor egy új regényt fejeztem be, melynek hőiséhez sokban modellt álltam ! Valami tövis mindig marad, kedves Ignótus — de ha tudnád, mennyi tövis van énbennem !

2.

Nem tudom, újat mondok-e, ha ideírom azt, amit én a regényíró indiskréciójáról szólva gyakorlatilag a kérdés tengelyének tartok : hogy az indiskréciót nem a regényírónak kellene megtiltani, hanem a kritikusnak ! A regényíró más síkon mozog, a Költészet síkján ; távol az egyéni és kicsi valóságok, az esetleges élet síkjától. Mindazt, amit a Regény-

ben mond, egy láthatatlan, de széttörhetetlen keret emeli ki az aktuális valóságok világából : annak, amint egyszer formát öltött, többé az aktuális valósággal semmi vonatkozása : époly kevésbé, mint a képnek a fallal ; noha tartását és helyét a faltól kapja. A kereten belül külön tér mélyül és külön idő foly.

A kritikus azonban már azáltal, hogy egy valóságban megjelent művet kritizál, az aktuális valóságba kapcsolódik. A kritikus ítél ; azaz diskurál és cselekszik. Nem : időtlen művek alkotója, hanem a Kor beszélő és cselekvő embere, s így kötelezi mindaz a diszkréció, mindaz a tekintet, ami az aktuális életben minden beszélőt és cselekvőt kötelez. A kritikus nem élvezzi a Költészet területenkívüliségét ; minden szava aktuális hatású — s minden szava, mely a művészi alkotás helyett a magánéletet érinti : nem egyéb, mint pletyka.

Valóban semmi baj sem volna, s minden vita és rekrimináció fölöslegessé válnék, ha a kritika hajlandó volna megmaradni egyedül jogosult esztétikai szempontjainál s azt látni a műben, ami : azaz alkotást ; nem pedig naplót, vallomást, vagy — pletykát, ahogyan ma divat. Igazi művésznek még a naplója is alkotás (*Dichtung und Wahrheit*) — nemhogy alkotásai naplók volnának. A kritikus jogkörébe csak az tartozik, ami a műben *alkotás*. E mögött ami van — az anyag melyből az író alkotott, a mű viszonya az emberhez, az emberekhez, az »aktuális valósághoz« : lehet egy későbbi életírás, történetírás tárgya : a kortárs minden célzása ilyenmire csak *indiszkreáció*.

Indiszkreáció, rosszhiszemű és veszedelmes ! Kell-e a műkritikusnak a modellre gondolni, mikor az aktképről mond ítéletet? Nem rosszhiszeműség lenne-e úgy beszélni a művészről, mintha képének főcélja — a modell levetkőztetése volna? Már pedig az irodalom kritikusai és olvasói igen gyakran így beszélnek az íróról. Ezért van az, hogy az író sokszor szinte fél közzéadni művét — e sorok írója például éppen ama *Timár Virgil Fiát* — mely még a kommún alatt készült — két évig rejtette fiókjában. E halasztás nem óvta meg attól, hogy egyes kritikusok ne lássanak a műben aktuális politikai

állásfoglalást, vagy élő emberek portréit s személyes indis-
kréciókat.

Ki hát az indiskrét? Az író? Nem százszor inkább a kritikus-e — amiben benne van az olvasó is, minden rossz-
hiszemű harmadik személy, ki az író és modelljei viszonyát
firtatja? Ebben az esetben — mint a szerelem dolgaiban —
az igazi bűnös és szemérmetlen — a néző. S a regény indis-
kréciójának kérdését nem a regényírók, hanem a kritikusok
elleni cenzurával kellene megoldani. Ha kevesebb volna az
indiskrét kritikus, mindjárt kevesebb lenne a kulcsregény és
pamfletregény is — az oly regényíró, aki végre is minden
magasabb cél nélkül hajlandó azt adni, amit keresnek benne
s szinte várnak tőle. A modern, indiskrét kritika, mely a
műben nem alkotást, hanem dokumentumot lát, így lesz
agent provocateur és kerítő.

Igazi *provocateur* és kerítő azonban maga ez a kor,
melyben élünk. E mai világ szelleme, mely mind kevésbbé
tűri a művészetet és alkotást, s csak a harcot, az »életet«,
a pillanatot hajlandó becsülni. Voltaképp nem is irodalmi
jelenség. Ől van itt szó. Az olvasó, ki az irodalomban is
csak »életet« keres, s az író, aki írásait fegyvernek szánja
személyes csatáiban: mindketten és mindinkább e foko-
zatosan barbárrá váló, harcra és piacra esküvő kor édes
gyermekai s tünete.

III. A SZINPAD VÁLSÁGA.

Micsoda tanulmány kellene, gondolataimat csak megközelítően is legombolyítani e kemény kérdés körül! Mennyi mindennel függ ez össze! Engem ez a »válság« inkább szellemi, irodalmi oldaláról érdekel; nem is hiszem, hogy igazi okát a színháznak valami üzleti válságában vagy babonájában lehetne megtalálni. Hisz üzletileg a színház — lokális és aktuális zavarokon kívül — egészen jól állja a mozi félelmes konkurrenciáját, s állni is fogja mindig, mert a mozgókép mégsem egyéb képnél, s alig jöhet oly kor, hogy az emberi szem és lélek ne szomjazná a közvetlen, hús-és-vér emberábrázolás látványának gyönyörűségét. Az a »válság« pedig, amiről beszélünk, nem lokális és aktuális; s nem is csupán a magyar dráma válsága (mert igazi magyar dráma csakugyan alig van); és nem is éppen háborúutáni jelenség. Hanem:

1. A modern dráma, úgy, amint a kontinensen kifejtett, nem a Shakespeare-féle nép-drámának utóda, hanem inkább a francia »udvari drámáé«; a kontinentális színház eredetében felsőbb társadalmi rétegek s irodalmi körök szórakozása, ahol Shakespeare vagy Sophokles mindig csak irodalmi vágyak és keresések-idézte vendég lehetett; a modern drámának semmi köze sincs a régi dráma nagyszerű, kollektív szelleméhez. Így a modern dráma természetesen *társadalmi drámává* fejlődött, egy-egy társadalmi réteg vagy probléma drámájává: a helyett, hogy az *ember* drámája lett volna.

Ámde a kultúra és színház demokratizálódásával ez a dráma mind nagyobb tömegek elé kényszerült állani, s kapkodva kezdte keresni e nagyobb tömegekkel való kapcsolatot. Csakhogy korunk tömege valóban *ezerfejű*, a végletekig differenciált ; hol a közös érzés, amire a tömegben hatni lehet? a közös alap, melyen az író dominálhatja közönségének minden rétegét? Ilyen nagy, közös, vallásos érzések nem hatják át a mai tömegeket. Érzések helyett a logikumokhoz kellett fordulni ; ami annyit jelent, hogy a modern dráma kritikus és destruktív jelleget ölt : mert ha az érzés alkotó, a logika lényegében destruktív, kritizáló. Ez a Shaw-féle dráma ; ez a Pirandellóé, mely már magát a drámai forma elvét kritizálja és destruálja.

De ez a fejlődés szükségképen a dráma nívóbeli lesüllyedéséhez visz. Az *ézés*, mennél egyszerűbb, mennél általánosabb, annál értékesebb és fenségesebb lehet ; nem így van a *logikumokkal*. A logikumokra alapított dráma, mennél nagyobb és műveletlenebb tömegek elé kerül, annál szimplábbá és laposabbá kénytelen válni, hogy megértésre leljen. Az egyszerű ézés megkapó ; a szimpla élc lapos. A legáltalánosabb emberi érzések örökűjak, mindig érdekesek ; de van-e unalmasabb az ismételt szellemességnél? Az oly dráma, melynek legfőbb elve a szellem és élc virtuóz játéka, könnyen az üres technika s az alacsony mulattatás játékvá fajul. S valóban ez történt a modern drámával, mikor a háború után újabb, s az eddiginél még alacsonyabb nívójú tömeg özönlött a színházakba.

2. Ez a folyamat tartalmi és pszichológikus leírása ; végig lehet azt kísérni a művészet modern fejlődésének szempontjából is. Nem kell hinni, hogy ma kevesebb drámai látású tehetség van, vagy például a tragikum ézése csökkent volna. Sőt inkább erősödött. A naturalizmus egy újfajta fátum-érzést hagyott örökbe, mely a cselekedetekben is fátumot lát (nemcsak azok következményeiben, mint a régi dráma). A naturalizmus ép e felfedezésével győzte le önmagát, titkos mélyekbe fordítva a figyelmet, a láthatóból a láthatatlanra, sőt tudattalanra. A cselekedetek nem magukért érdekelnek többé, hanem a tudattalanban rejlő gyökereikért, hol fátumuk

és tragikumuk lakik. A modern irodalom csodálatos mélyre ásott e sötét világba, melynek háttere nélkül ma minden ábrázolás már meztelennek és naivnak hat. De hogyan találhat helyet e mély, sokrétű és tudattalan világ a drámai formában, mely a látható és kimondott dolgok formája? A mai író legdrámaibb mondanivalója is oly természetű, hogy a szabadabb regényformában teljesebben mondható el. A modern lélekábrázolás szűk Prokrustes-ágyának érezte a drámát. Aki mégis ragaszkodott a drámai formához, mesterseges leegyszerűsítéshez és a láthatatlan dolgok erőltetett meg szemléletesítéséhez kellett fordulnia ; ami a szimbolizmus eredete pl. Ibsennél vagy Maeterlincknél.¹ De e mesterkéltn eljárással a vonalak elrajzolódtak s a színek, mintegy bengáli fényben, elváltoztak. Azóta a modern irodalom igazi nagy szellemei — s éppen azok, kiknek életlátásuk a legdrámaibb — mindinkább idegenkedni látszanak a drámai formától, s ehhez inkább csak azok folyamodtak, kiknek mondanivalója nem az életábrázolást kívánta eszközül, hanem magát a dialektikus élőszt ; mint az agitatív és logikai mondanivalók, amilyen a Shaw-ké és Pirandellóké. Ekként a modern dráma eltávolodik az élettől s a Költészettől, mely csak az Életben gyökerezhetik és a Színház, mely tömegeit végreis nem szolgálhatta ki tiszta dialektikus eszmékkal és paradoxonokkal, kényszerült a saját lábára állni és lehetőleg függetleníteni magát és hatását az irodalomtól, melynek azelőtt alázasat szolgálja volt.

3. A műfajok halandók, s bizonyos, hogy amit mi röviden *drámának* nevezünk, az sem egy, hanem több, egymásután következő külön műfaj : más a görög, a Shakespeareé, a Racine-é, a Dumasé, az Ibsené s így tovább. Értékben is, mint célban, különbözök. Ma azonban nem csupán egy, az eddigiéknél talán kevésbé értékes fajta dráma-variációnak előállításáról van szó : a mai színpadi mű, melynek egyetlen célja a siker, nem is tekinthető többé irodalmi műfajnak, mert nem irodalmi célok, szempontok és szükségessé-

¹ Ilyféle egyszerűsítéssel tesz kísérleteket a modern expresszionista dráma is.

ségek alakították ki. Kultúra s irodalom mind kevésbbé érdeklik korunkat: kábulatra vágyó barbár tömegek kora ez. A mai színháznak az író teljesítménye legfeljebb eszköz, melyet a saját céljai szerint felhasznál, de mely által semmiben sem érzi kötve magát. Ez a szellem testesült meg pl. Reinhardtban, aki nem habozott a világirodalom legnagyobb remekműveit pusztán anyagként kezelni, a színpadi hatás törvényei szerint szabadon idomítva. A színpad nem interpretálja többé a költői alkotásnak, s esze ágában sincs, annak intencióihoz alkalmazkodni. Ellenkezőleg: az írótól kíván feltétlen alkalmazkodást, a rendező fontosabb személy lévén az írónál, s minden színházi est oly kollektív munka eredménye, melynek sikerében az író teljesítménye csak nagyon alárendelt szerepet játszhatik. Az íróra nézve ilyen munkában (nyereséget remélve) részt venni: prostitúció.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

AZ IRÁSTUDÓK ÁRULÁSA.

1928.

I.

Az ember, ha nagyon nagy a mondanivalója, önkénytelenül szerény lesz. Különös lámpaláz fogja el, nem a közönség, hanem önnönmaga előtt ; önmagának közönségévé és színészévé válik, s örül, ha támaszkodhatik valamire, mint a színész a sűgóra. Ilyen támasza lámpalázamnak az a könyv, amit most magam elé teszek, mint a prédikátor a textusát ; az az író, akibe belefogózom, mintegy kísérőbe a meredély szélén. (Ez a meredély az, aminek partján már Tolsztoj megsédült ; mi maiak csak összefogózva merünk közel lépni : így lesz ez az írás — csak könyvismertetés.)

De ne gondolja senki, hogy azért választom ezt a formát, — ilyenmódon háttérbe húzódva — mintha azt, amit leírok, nem akarnám egészen vállalni : mintha át kívánnám hárítani a felelősséget a textusra, melynél pedig jóval többet mondok ; a kísérőre, akinél talán előbbre hajolok a szakadék fölött. Nem, ezt a föltevést mindenkép távol akarom tartani magamtól ; és ezért hadd hivatkozzam már itt egy régi írásomra, amit még 1917-ben, a hábcru idejében írtam, s ami *Gondolat és Írás* című könyvemben is olvasható. *A veszedelmes Világnézet* : így kereszteltem el akkor ezt a régi cikket. Ebben

már ugyanarról van szó, amiről most akarok beszélni : s az idegen író textusa helyett vehettem volna textust magamtól is, jóval régibbet, mint az idegené.

Kényes textus : dehát minden nagy téma egyúttal kényes is. És én úgy érzem, seholse lehetne ma szabadabban beszélni erre a textusra, mint Magyarországon. Értve nem a fizikai szabadságot, hanem a Szellem függetlenségét. Az Igazság mindenütt mellékes ma és sok helytt ellenség : egyedül Magyarország liheg, eped, kiált Igazságért ; ő az a nemzetek közt, melynek legmerészebb álma sem haladja túl a legminimálisabb Igazságot. Ha valahol otthont remélhet még a földön az Igazság régi elve : itt van az. E szerencsétlen és megalázott nemzet — a harci erő védtelen áldozata — szellemi tekintetben szerencsésebb, mint a büszke hatalmasok : szabadon nézhet szembe a Gondolattal, melytől az Erő fél, s egyszerre szeretheti hazáját és az Igazságot.

2

Soha talán irodalom és filozófia oly félve nem kerülgették »a Kor centrális problémáit«, mint ma. Holott sohse volt tikkadtabb a Szellem, elepedve egy Szó enyhületéért. Egy szóért, mely méltó az Ige nevére, amit a grammatika cselekvésszónak is mond? Óh nem, nem, az Isten őrizzen ! Cselekvés elég volt, több is az elégnél : legalább ahogy a *könyv és puská* szimbolumban értik — mert azt olvasom, hogy ez a *gondolat és cselekvés* jelképe. Cselekedtünk — vagdaltunk, lövöldöztünk — össze-vissza, jobbra és balra, mindenféle szavakat kiabálva a sötétben. Az a szó sohse hiányzott, amelyik »tettedet gyujt«.

De az, amelyik világosságot !

S rövidlátás a »szabad vélemények üldözését«, a »gondolat elnyomott voltát« okolni ezért a hiányért ! Még az sem magyarázza, hogy a probléma olyan természetű, amilyenél azt szokták mondani : »egy gyermek kíméletlenségére volna szükség«. Az emberi világ »elevenére tapintani« : ehhez bátorság kellett minden korban, s bátorságért és

kíméletlenségért ma sem megyünk a szomszédba. Korunk önző kor, de önzése a szenzációk önzése, és sohse volt annyi Herosztratesz, mint ma. Egész irodalmunk a kíméletlenség jegyében áll, mint egész életünk, kényszerűen, a bátorság jegyében.

S nem is hiányzik a bátorság a Kor gondolkodásából. Ám, ez inkább az igék és pártok bátorsága, mint a világosságé. Pacifisták gyakran tiszteletreméltó nyíltsággal bélyegezték meg a Ma világnézetét, mely a nyers erő és balga tények istenítése. De mindez a kritika egy tünt század »progresszív« eszméin alapul, amikre ma csak mosoly vagy sóhaj felel: nem éppen a felkavaróan aktuális problémák visszhangja. A Kor problémájára aligha az tapint, ki elmaradt vének módján csahol a Kor ellen, s csak oly bűnököt tud szemérehányolni, miket az büszkén vállal.

Olvastam oly könyveit is a pacifistáknak, amik kerülték ezt az elavult szentimentalizmust; ezek teljesen korszerűek és praktikus jellegűek voltak; de csak untattak vagy kedvetlenítettek. Csodálatos! Micsoda katasztrófákat éltünk át, s micsoda felhők csüggnék még fölöttünk! Azt hinné az ember, másra nem tudunk gondolni: megszállottakként járunk e felhők alatt, s izgat minden szó, mely róluk esik. De a helyett untat. Ez a reális alapokon nyugvó pacifizmus éppoly hidegen hagy, mint az érzelmi. Rossz üzlet a háború? Ha ma rossz, holnap jó lehet; s talán nem is okvetlen csak üzlet. A Kor problémája nem praktikus probléma; különben is a mai lélek ösztönszerű bizalmatlansággal van az ilyen praktikus és tudatos megoldások iránt. Soha kisebbnek nem éreztük magunkat a nagy történeti folyamatokkal szemben; apokaliptikus kíváncsisággal lessük a Századot, s borzongató találgatásokba bocsátkozunk: mi lehet még ebből? Ez a legtöbb, amit eddig még tudtunk vagy mertünk. Apokaliptikus korok talajából természetszerűleg fakadnak fel a történetfilozófiai spekulációk. Az Emberiség karakterváltozása, új embertípus megjelenése a földön, kultúrák élete és halála, Napnyugat alkonya: mind csupa kész Apokalipszis. S ily apokaliptikus jelek és jóslatok bizonytalannal alkalmasak megragadni a mai fantáziát.

De az Apokalipszis nem arra való, hogy szomjat oltson; inkább még szítja azt : azért előzik meg a Szentkönyvben is az Evangéliumok. Azok a régi Evangéliumok, amikhez Tolsztoj oly zavartan és görcsösen próbált visszanyúlni . . . Ma más evangéliumokat olvasunk, egészen különös evangéliumokat : s ezek mögött az új evangéliumok mögött leleselkedik a *Század kimondatlan problémája*.

3.

Julien Benda könyve, amelyhez itt gondolataimat fűzni kívánom, — s amelynek címe : *Az Írástudók árulása* — talán közel jutott ehhez a problémához ; mégpedig főképpen két fölfedezéssel.

Az egyik, hogy a probléma mindennek dacára erkölcsi jellegű.

Hisz annak éreztük elejétől fogva ; mégis már-már szinte kétségbeestünk illetően felállíthatósága felől. Hogyan lehessen erkölcsi problémát formulázni, ahol az erkölcs alapelvei váltak kétségessé? Matematikait sem formulázhatsz, ha kétség van a kétszerkettő körül. A világ azelőtt is a nyers erő útjain járt : de tudatában volt annak, hogy ez nem az erkölcs útja. Papjai és írástudói — noha maguk sem mindig éltek a szerint — állandóan és egyértelműleg hirdettek egy érdekeken és erőn felülálló s azoktól független erkölcsöt. A mi korunk írástudói távol vannak ettől az egyértelműségtől. A mai tudós tudja, hogy az erkölcsöt posztuláló ész másodlagos az ösztönökkel szemben ; s irodalmunk az ösztönök korlátlan és szabad kiélését hirdeti. Ehhez képest az ösztönök közül azok, melyek nem az egyéni önzés ösztönei, — a nemzeti és faji ösztönök — minden értékskála csúcsára kerültek a legtöbb mai gondolkodó tábláján ; míg az univerzális erkölcs elvei annyira vesztek presztizsükből, hogy legalább a nemzetek közti érintkezésben csak a tények és erő jogát ismerték el. Ismétlem, nem arról van szó, hogy e szerint cselekedtek : mindig e szerint cselekedtek. Arról van szó, hogy ezt is *vallották* : maguk a próféták és írástudók ezt vallották.

Ilyenformán mindenki érezte, hogy naivság a Kor rettenetességeinek problémáját, mint erkölcsi problémát fogalmazni. Innen ered, hogy szívesebben fogalmazták — még maguk a pacifisták is — praktikus-gazdasági vagy történet-filozófiai probléma gyanánt. De ezt valami rossz lelkiismerettel s mintegy nem őszintén tették, jól tudva magukban, hogy csak eltávolódnak vele attól a ponttól, ahol a »Kor elevenére« lehetne tapintani. Ez így csak keveseket érdekel, s már senkit sem ráz meg.

Julien Benda visszavitte a problémát az erkölcsi térre. És ezt második fölfedezésének segítségével tudta megcsinálni.

4.

Ez a második fölfedezés abból áll, hogy a Kor problémája: az írástudók problémája.

Ahol a gondolkodás, ott lakik a lelkiismeret is: nem a lábban vagy kézben, hanem a fejben. A nagy tömeg tétlen és vak, mint a test volna fej nélkül; megy, amerre viszik; neki nincsenek problémái, a fizikai megélhetés problémáján kívül. A Kor lelkét az írástudókban kell keresni. Ők mozgatják a »század lépteit«; hatalmuk egyre nagyobb e papiroskorban. A modern újságírás mindjobban fölmenti a tömeget a gondolkozástól, kész gondolatokat szállítva neki, hogy beteljesedjen a munkafelosztás, amely differenciáltabb szervezetekben mind tökéletesebb. Ami a gondolkodásra, ugyanaz vonatkozik az érzésre is, és a tömegek lelki életének minden más »kollektív funkciójára«: mindezekért egyre kizárólagosabban az írástudók felelősek.

Már most Julien Benda az írástudók szerepkörének betöltésében az utolsó évszázad folyamán nagy és mélyreható változást konstatál, melynek gyümölcsei most kezdenek megérni: — s ebben ragadja meg ő a század problémáját.

Az írástudók történeti szerepe nyilvánvaló. Ez az osztály, mely a papi kasztból fejlődött ki, nem materiális érdekeket szolgált. Egyáltalán nem érdekeket szolgált. Törté-

netünk bizonyos kisebb-nagyobb embercsoportok önző és véres harcaiból szövődik: de, akár a körülmények szerencsés találkozása folytán, ahogy Benda mondja, akár valamely fejlődéstani vagy teleológikus okból, kialakult a századok folyamán egy különös emberfajta, mely magasabb értékek letéteményesének érezte magát, túl a harcos csoport pusztá érdekein, azok fölött, azoktól független.

Ezek az értékek kezdetben isteni kinyilatkoztatások és parancsok voltak. S igaz, hogy az isten eleinte a nemzet istene vagy a törzsé: de mégsem a nemzet volt az isten fölött, hanem az isten a nemzet fölött. Az isten a papok és próféták szavaival kellemetlen dolgokat üzenhetett a nemzetnek: gyakran korholta és súlyos áldozatokra kötelezte. Bizonyos gyakran volt az isten szava is emberek eszköze; s a papság is sokszor állt különböző politikai csoportok szócsövének. De ezt sohasem vallotta be, és sohasem vallotta hivatásának. Ez visszaélés volt, és a hivatás elárulása.

S a társadalom akként fejlődött, hogy az írástudók kasztja, s az, amit hirdettek, mégjobban és mindinkább messzeszakadt a partikuláris érdekek közelségétől. A nemzeti és törzsi vallások helyét az univerzális Vallás foglalta el; majd az univerzális Tudomány. A nemzetek írástudói már nem csupán ösztönszerű és babonás félelemmel hirdettek egy földi harcokon felülálló metafizikai hatalmat, hanem teljes tudatossággal szakadtak külön belsejükben a földi érdekek szolgálatától, szemeiket az egy-Istenre függesztve, vagy az egy-igazságra. Papok és tudósok az elmúlt hosszú évszázadok alatt egyformán felháborodtak volna a gondolatra, hogy valamely földi közösség érdeke előbbrevaló lenne előttük Istennél, erkölcsnél vagy igazságnál, s még pláne, hogy Isten ígését vagy a tudomány törvényeit nemzetük vagy kasztjuk érdekei szerint formálnák. Azt hirdetni, hogy ezek az érdekek fölötte állanak a morálnak és igazságnak: nyilvánvaló képtelenség lett volna. A hitetlen materialista szemében éppúgy, mint a földöntúli Isten papja előtt, az Igazság független volt az emberi harcoktól; s az igazi írástudó gyakran halt inkább vértanuhalált, hogysem azt világi tekinteteknek rendelje alá.

5.

Julien Benda nem kíséri végig az írástudókat a történelem századain. Ő nem a tények embere ; sőt az, aminek leleplezését és megbélyegzését maga elé tűzte, éppen a Szellem leborulása a Tények előtt. Ehhez képest nem is a tényekből indul ki, inkább az Írástudó plátói eszméjéből. Az Írástudó a Szellem embere ; a Szellem pedig tudvalevőleg az, ami az *egyes* helyett az *általánosra* néz ; s ennél fogva mintegy felülemelkedik a tények és esetlegességek hálóján ; a Szellem összekötő és törvényadó principium ; a Szellem embere *túllát* ösztönein ; talán nem képes legyőzni őket, de képes kritizálni : azaz képes normákat alkotni, melyek függetlenek maguktól az ösztönöktől.

Tagadhatatlanul nagy dolog egy ilyen principium jelenléte a társadalomban ! Mondják, hogy a világ nem javul, s az embercsoportok ösztönei és harcai semmit sem veszítenek erkölcsnélküli kíméletlenségükből. Tömegeinkben nem vagyunk jobbak az állatoknál, s társadalmi és nemzeti életünk könnyen válik a vak ösztönök játékává. Mégis megkülönbözteti az emberi életet az állatokétól annak a principiumnak a jelenléte, mely, ahogy mondtam, legalább *túllát* az ösztönökön, s elméleti tekintélyével mégis csak hat és kapukat tár. Nélküle bizonytalannal nem volna képzelhető az egyéni *struggle for life* formáinak az a szelidülése, amely tényleg bekövetkezett. De még ha nem is hinnénk ebben a tényleges hatásban, lehetetlen tagadni, hogy míg a Szellem principiuma él az emberek között, addig nyílt kapu van, ígéret, út és lehetőség ; égő fény van, amely, ha kialszik — mint egy gyöngé lámpa, amit még el is fújtunk, miután részegségünkben úgyse vettük hasznát — az emberi világ, mintegy eldobva valami utolsó reménységet, úttalan tántorog bele egy kusza és végkép elborult erdőbe.

Ennek a principiumnak őrei voltak az írástudók.

És ezeket az öröket vádolja Julien Benda árulással ! A Szellem embereit vádolja, akik hűtlenné váltak a Szellemhez : a Vak Ösztönök dicsőítőit, harcok apostolait, az emberi Erkölcs és Közösség tagadóit, a Tények és Erő filozófusait.

Nem céлом, és alig vinne sokra, több vagy kevesebb példával szolgálni itt abból a töméntelenből, amivel Benda világítja és támogatja e vádat, felsorakoztatva a modern írástudók kasztjának egész ranglétráját; a nagy bölcselőtől, aki elméleteivel aláásva az Ész és Morál minden tekintélyét, magasabb morálként hirdeti az »akaratot a Hatalomhoz«, vagy a közösségbe való vak beleolvadást; a paptól, aki ő, nemzetközi vallását ifjú és harcos nemzeti szenvedélyek szolgálatába állítja vagy azoknak alárendeli, nemzetét többre tartva Istenénél; a szociológustól, aki csak nemzetek vagy osztályok morálját hajlandó elismerni, vagy a társadalom egész etikáját szellemi principiumok helyett az erőviszonyokra alapítja; a tudóstól, aki megveti az elméletet, minden tudását az »élet szolgálatába« állítja, nem azért tanul, hogy tudjon, hanem, hogy cselekedjen, s az igazság egyetlen kritériumául a hasznosat ismeri el; a kritikuson át, ki minden pártatlanságot képtelennek és embertelennek tartva büszkén vallja, hogy ilyesmire nem is törekszik; a művészig, ki nem hisz a szépségben, csupán a »cselekedetben«; az íróig, aki az élet mentül korlátlanabb kiélésére izgat; és az újságíróig, aki szintén csupán ezért az »életért« lelkesedve szimatolja és szítja a tömegek ösztöneit, s teszi még »vakabbá a vakot« — hogy Berzsenyi szavait mondjam rá.

Mindenütt ugyanaz a látvány; mindenütt, — »szellemi életünk egész terén«, ahogy mondani szokás, — elhagyták az írástudók földi harcok fölött álló magasságukat, s leszálltak a harcba, vagy, saját kifejezésük szerint, az »életbe«; leszálltak, nem személyükkel, hanem doktrinájukkal, ami eddig egyetlen bíró volt itt, az Ész levetette bírói palástját, a harc megvakul, nemsokára nincs bíró, csak harcos: az írástudó éppoly harcos lévén, mint a többiek.

Ez az, amiben korunk szelleme lényegileg különbözik elmúlt korok szellemétől. A példák itt igazán keveset számítanának, mert az egyes példákat vitatni lehetne, míg az általános változást talán — tudat alatt, és többé-kevésbé

nyomasztóan — mindenki érzi. Mégis, hogy minden félreértést elkerüljek, néhány pontot még külön kell megvilágítanom.

7.

Az első, hogy nem pártkérdésről van szó : az írástudók árulása független a pártoktól, és nem lehet vele csupán egyes túlsúlyra jutott pártokat vádolni, például a militarista vagy nacionalista gondolkodókat. Az »írástudók árulása« nem lehet valamely baloldali ellenpártok harci jelszava. Ez valóságos képtelenség volna, és nyilvánvaló logikai hiba. Aki arról panaszkodik, hogy az írástudók elárulva magas hivatásukat, leereszkedtek a világ harcaiba ; nem követheti el éppen panaszával maga is azt az árulást, amelyről panaszkodik, a legkülönösebb ellenmondás nélkül. (Ami nem jelenti, hogy logikátlan korunkban ez az ellenmondás ne volna valószínű és sokaktól várható. De akkor olyan ellenmondás lesz ez, ami a tételt csak megerősíti ; és elkövetője maga szolgáltat példát az »írástudók árulására«.)

Benda nem esik ebbe az ellenmondásba. Igaz ugyan, hogy kritikája inkább baloldali, s elsősorban a francia nacionalizmus teoretikusait éri — egy Barrést, egy Maurrast, akik az árulásnak összes konzekvenciáit levonták, s azt először avatták teljes tudatossággal mintegy elvvé és kötelességgé a bűvös sípjukat tömegekben követő fiatal francia »írástudók« előtt. De maga Benda figyelmeztet a modern szocializmus és szindikalizmus egyes elméleteire, melyek a szélsőbalon nem kevésbé súlyos árulást jelentenek a Szellem principiumával szemben, mint e nacionalista teóriák a szélsőjobbbon. Ezek az elméletek az »osztályönzésnek« és az »erő tudatának« alapjára helyezkedve megvetik az ú. n. »polgári morált«, annyiféle erkölcsöt ismernek, ahány társadalmi osztályt, s osztályuk érdekeit éppúgy fölébe helyezik minden igazságnak, mint némely nacionalisták nemzetük vagy fajuk érdekeit. Nem egy párt vagy csoport betegségről van szó : hanem egy kor betegségről.

Párthoz vagy csoporthoz tartozni, — szeretni azt és harcolni érdekében — ez maga még nem elárulása a Szellem

principiumának. A régi korok írástudói is pártokhoz tartoztak, s harcolták azok harcait, néha nagyon is szenvedélyesen. De óh szegény naiv »régi írástudó«! neki még eszeágába sem jutott, hogy ezt a szenvedélyt máshogy is lehessen indokolni, akárcsak önmaga előtt is, mint meggyőződésével és az igazsággal. Büszkén hangoztatta, — még ha nem úgy volt is — hogy egyetlen célja és mindenekfölött való ösztönzője az Igazság, s csak ennek felsőbbbségével képzelte igazolhatni ügye érdekeit. Vajjon ugyanígy beszél a modern »írástudó« is? Távolról sem. Ő arra büszke, hogy »egynek érzi magát csoportjával« — nemzetével, fajával, vagy a proletáriátussal — »annak érdekeit mindenek fölé helyezi«, nyíltan hangoztatja, hogy nem ismer erkölcsöt annak javán kívül s nem is kutatja, hogy igaza van-e? ha nincs, annál rosszabb az igazságra nézve. Ez az, amit Benda egészen új jelenségnek érez a Szellem birodalmában, és méltán.

8.

»A Szellem birodalmában« : ezt azért hangsúlyozom itt, mert evvel függ össze a második fontos megjegyezni való minden félreértés ellen ; és ez az, hogy nem az írástudók magánéletéről van szó. Arról van szó, *amit hirdetnek*. Az írástudó is ember, és emberi adottságai vannak. Nem magunk választjuk meg a közösséget, amelybe tartozunk : az adva van természetrajzilag és történelmileg. Szeretni ezt a közösséget csak oly természetes, mint magunkat szeretni ; s szeretni azt jobban, mint magunkat, jobban, mint életünket : oly kitágulása a létnek egy önzetlenebb lét felé, mely semmikép sem ellentétes a Szellem principiumával, s melyet az írástudók minden korban egyformán magasztaltak. De jobban szeretni, mint az Erkölcsöt és az Igazságot : ez a kérdés ! Az ember önmagát hibáival együtt szereti (ami még nem jelenti okvetlen, hogy nem akar e hibákon javítani). Hazáját is hibáival együtt szereti, s ebben még nincs oly nagy veszedelem. A veszedelem ott kezdődik, mikor hibákat, sőt bűnöket elvileg erényekké avat, azon egyetlen kritérium alapján,

hogy az ő hazájának hibái azok — s ilyenformán minden objektív erkölcs nyilvánvaló tagadását hirdeti — s teszi ezt nem naivul, hanem teljes tudatossággal, az írástudó felelős szószékéről.

Mily tragédia, ha az *igazi* írástudó tudja hibásnak vagy bűnösnek hazáját! Az erkölcsi felháborodásnak micsoda hangjai törnek ki belőle! Önkínzó haraggal fordul a bűnös anya ellen, dacolva annak vádjaival, kitagadásával, száműzésével... Szereti hazáját hibáiban is, de szó sincs róla, hogy *hibáival együtt* szeretné! Minden hibáját kétszer érzi, és szó sincs róla, hogy erényeknek látná! Gondoljunk a zsidó prófétákra, gondoljunk Dantére vagy Adyra! De még nagyobb tragédia volna, ha egynek érezné magát hazájával hibáiban is, ha magában is érezné azokat, s nem tudná gyűlölni, noha jól látná, hogy hibák, hogy bűnök! Mily tragikus szavakat adhatna ez a tragikus helyzet egy *igazi* írástudó ajakára! A modern írástudó számára nem tragikus az. Ő a legkényelmesebb megoldást választja: a bűnt, mihelyt az ő hazája bűne az, *egyszerűen kinevezi erénynek* — és akkor többé semmi baj!

Bűnös nemzetekről beszélni sohasem volt aktuálisabb, mint ma, amikor már a »jámbor tömeg« tudatába is átment a szomorú tétel, melyet az új írástudók oly kedvtelve hangoztatnak: hogy a nemzetek lépteit nem az Erkölcs kormányozza. A birodalmak növekedésével, s az erőviszonyok bonyolódásával a legcsekélyebb kérdés körül a politikai tények oly kusza hálózata szövődik, hogy a »jelenkori történelem« valószínűleg mindenki számára a veszélyes tények és erők kibogozhatatlan őserdeje. Mit csinálhat a magánember, vagy akár a politikus, ebben a tömkelegben? Nyilván aligha mást, mint amit a szegény vándor az őserdőben: bukdácsol, kerülgeti a fákat és bozótokat, óvja életét — vagy nemzete életét — ahogy tudja, megy hol jobbra, hol balra, merre lehet, s nem az elérhetetlen csillag után, mely a távolban előtte ég: mert ha azt követné, betörné homlokát. Az írástudó is ily szegény vándor, magánéletében: de ő egyszersmind kalauz. Neki is bukdácsolnia kell, s kerülgetni az akadályokat jobbra és balra: de ő egyszersmind vállalta azt a tisztet, hogy folyton szem előtt

tartja a Csillagot. Ő is tudja, hogy a Csillag elérhetetlen. De mégis csak a Csillag az, ami e földi utakon irányt jelez. Aki egyenesen feléje megy, betöri homlokát és elpusztul. De aki végkép elveszti szem elől, az eltéved és céltalan tömkelegbe fullad.

Az »áruló« írástudó tehát nem avval lesz árulóvá, ha lába nem megy egyenesen a Csillag felé, melyre ujja mutat. Az árulást akkor követi el, ha nem is mutat többé a csillagra. Léptei magánügyek; de szavaiért és útjelzéséért felelős a világnak, melynek kalauzává szegődött. Jól tudom, hogy irodalmunk — mely az Áruló Írástudók korának irodalma — semmit sem értékel annyira, mint az élet nyers őszinteségét, és semmit sem bélyegez meg jobban az írástudóban, mint azt az ürt, mely hirdetett ígéje s az élet közt »tátong«. Mégis ki kell mondanunk, hogy ez az ür kevésbé katasztrofális, mint a modern igehirdetők »életessége«: azaz szavaiknak őszinte alkalmazkodása az élethez. A háború bizonytalannal nem krisztusi dolog; s Krisztus papja, aki békéről és testvériségről szónokol, s közben megáldja a gyilkos fegyvereket, mindenkép szomorú és tragikus látvány. De mit tegyen a pap, aki mégis csak ember és hazafi; aki ebben a szörnyű életben él, és szereti hazáját? Százszorta demoralizálóbb az a pap, aki nem cselekedeteit, hanem ígéit alkalmazza a vad élethez, s Béke és Testvériség helyett a harcot hirdeti, többé-kevésbé tudatosan félreértve a Krisztus szavait: »Nem békét, hanem harcot hozni jöttem e világra« — mintha ezekben nem a Szellem harcáról volna szó. Amaz talán gyenge papja az Istennek, de még mindig az Isten papja. Emez a Sátán papja. Áruló pap, áruló »írástudó«.

9.

Összefügg ezekkel a harmadik megjegyezni való is: mert ha nem az írástudók magánéletéről van szó, nem esetleges meghajolásukról az Élet kényszerei előtt: magától értetlik, hogy *áruló* írástudó nem egyszerűen *megalkuvó* írástudót jelent. Az »írástudók árulása« nem külső nyomás alatt

jött létre, hanem magukból az írástudókból indult ki, gondolataiknak belső fejlődése kapcsán. Nem egy háborús kor hangulatának hatása az eszmék világára, hanem ellenkezőleg, egy béke felé törő, reményteljesen civilizálódó és szabadelvű korban önmaguktól kiérett eszmék szomorú visszahatása a korra; visszahatás, mely lehetővé tette, amit már senkise hitt volna: hogy a civilizált és fölvilágosodott Ember hajlandó lett ismét állatnak érezni magát, és természetesnek elfogadni a legvadabb barbárságokat és szörnyűségeket.

Bendát, mint már mondtam, nem érdeklik a történeti tények és előzmények. Őt csak a jelenlegi állapot foglalkoztatja, s annak viszonya az erkölcsi eszmékhez és törvényekhez. Ehhez képest nem tér ki az írástudók árulásának történeti csiráira, s arra a folyamatra, melynek kapcsán ez az árulás megérett és gyümölcsöket hozott: csupán annyit állapít meg, hogy ez a folyamat párhuzamos a modern anti-intellektualista és pragmatista világnézetek kialakulásával. Ez eléggé megvilágítja, hogy úgyszólván autochton és tisztán szellemi eredetű. Nem úgy történt, hogy az Ész meghódolt volna akármilyen tekintetek előtt, visszahátrálva mindenem fölülálló szabadságában és merészségében. Ellenkezőleg, az Ész, miután a XVII. és XVIII. századok folyamán kivívta autonómiáját minden hagyományos korlát gyámsága alól, csak önmagára hallgatva logikusan és tekintetek nélkül folytatta pártatlan bírói működését, s annyira ment tekintet-nélküliségében, hogy végül saját magát is kritika alá vonta: s ez a paradox cselekedete lett megindítója annak a pszichológiai folyamatnak, mely a XIX. század folyamán szinte az Ész masochizmusává fajult el, s végül is arra vezetett, hogy az Ember legnagyobb büszkesége, az állatoktól megkülönböztető Intelligencia, önmaga ásta alá saját tekintélyét.

Magamat ismétlem, mikor ezekről a dolgokról beszélek: mert már abban a régi cikkemben, amire írásom elején hivatkoztam, megpróbáltam ezt a folyamatot vázolni. Nincs is hozzátenni valóm ahhoz, amit ott megírtam. A *Tiszta Ész Kritikája* óta az emberi filozófia tevékenysége jóformán abban merül ki, hogy amint előbb kifejeztem, az Ész tekintélyét

aláássa. A nagy gondolkodók, akik kimutatták, hogy az ész csupán alárendelt eszköz, melyet az Akarat vagy Ösztön alkotott magának a létért való küzdelem céljaira, — késői mellékterméke a Fejlődésnek — eleinte még nem sejtették gondolataik következéseit. Ők távol voltak attól, hogy az Ész erkölcsét lerontsák és helyébe az ösztönökön alapuló erkölcsöt ültessék trónra. Részükről még az Ész elleni kritika is az Ész erkölcsének egy hőstette volt : az Ész hősie igazságszeretete önmaga ellen, önmaga rovására ! De a fejlődés, melyet elindítottak, már nem állhatott meg. Nietzsche az Akarat morálját hirdeti, Bergson az Ösztön ismeretnát. Mert mi más az intuición, mint az Ösztönnek a megismerés forrásává való avatása? Aztán megkezdődött az Igazság kritikája a pragmatistáknál. Az Ész kényszerült lemondani a döntőbíró szerepéről is (az Igazság dolgaiban) : mint egy tekintélyét vesztett király, kit végre is letesznek székéről. S közel vagyunk ahhoz, hogy az önzetlen Ész székét a tudományban is az önző Élet foglalja el. Ha az igazság egyetlen kritériuma a hasznossági elv — igazság az, amit föl tudunk használni —, akkor az igazság nem független többé az élettől és az érdektől. Az a kultúra pedig, ahol a megismerés főforrása az ösztön és egyedüli értékmérője a hasznosság, ahol a legmagasabb morál a falka harcában való önfeláldozás, s ahol még az ész is csak az ösztönélet izgatója vagy az Akarat szolgálja akar lenni : nem emberi, hanem állati kultúra.

10.

Jól tudom, hogy azok ellen, amiket leírtam, a legkülönbözőbb ellenvetéseket lehet emelni. Viták vihara és tiltakozások tengere fogadta a Benda könyvét is, mutatva, hogy mélyen vágott a Kor elevenébe, vagy legalább a Kor írástudóinak szívébe, melyből vér helyett tinta csordul. S a lehetséges ellenvetések köre talán még nagyobb az én soraimmal szemben. Benda dolgozata egészben véve a politikai morál körében marad. Ő csupán a Hatalom és Harc apostolainak, vagy a Tények és Történelem blazírtjainak kritikáját hívta

ki maga ellen. De amit én mondok, az visszahatással bír »a kultúra egész mezejére« s ellenérzést kelthet oly olvasóban is, ki egyébként politikailag legnagyobb ellensége a nemzetek és fajok *sacro egoismo*-jának és a történelmileg kiérett Tények áhítatos tiszteletének. Mert ez a — progresszív és »baloldali« világnézetű — olvasó ugyanakkor, többé-kevésbé nyíltan és tudatosan, barátja az ösztönélet modern fölszabadulásának, barátja annak a modern őszinteségnek, mely egész kultúránkat ennek az ösztönéletnek leplezetlen és nemcenzurázott kifejezésévé avatja, tagadója az Ember fölött álló és tőle független Erkölcnek — előtte az Ember állván mindenek fölött — s rendszerint megvetője az Élet harcain felül-emelkedő objektív és *l'art pour l'art* kultúrának: ő »életes« kultúrát szomjazik, az Élet és Cselekvés *aktivista* kultúráját.

Mindez csak még világosabbá teszi, hogy amit elmondunk, az nem valamely jobb- vagy baloldali »világnézet« megtámasztása s az ellentétes világnézet megtámadása. Korunk ú. n. »világnézetei« történeti termékek és különböző elveik egyáltalán nem a logikai összetartozóság alapján kerültek egymás mellé. Aki nem a véletlen és logikátlan tények, hanem a minden tényektől független Igazság nevében okoskodik, annak először is e »világnézetek« béklyóiból kell magát teljesen fölszabadítani. Az a készség és, hogy úgy mondjam, fegyelmesség, amivel a modern írástudók hajlandók a körülöttünk harcoló világnézetek egyikének katonáivá szegődni — jobbra vagy balra állni — s a választott világnézet elveinek véletlen és történelmileg lerakódott komplexumát — legalább főbb részeiben és egész összefüggésében kritika nélkül elfogadni: úgyis csak egy újabb és eklatáns példája az »írástudók árulásának«. Akinek az Igazság a fontos, egyenként vonja vizsgálat alá az elveket, s egyiket elfogadja, másikat elveti, a szerint, amint igaznak vagy hamisnak tetszenek előtte. De a modern írástudónak nem az Igazság a fontos, hanem a »világnézet«: vagyis a harc, a párt. A Kor azt kiáltja:

— Színt kell vallani egyik vagy másik világnézet mellett!

Ehhez képest az írástudó rá sem gondol arra, hogy a környezete által készen kínált világnézetet mintegy tételenkénti kritikának vesse alá. *En bloc* elfogadja, vagy — ha lázadó természet — elveti. A pacifista például — a Béke barátja — már szinte evvel a ténnyel implicite *progresszívnek* vallja magát: azaz elfogad ráadásul egy egész sereg olyan állásfoglalást és doktrinát, melyekhez legalább is gyakran semmi köze. Így rendszerint egyúttal szocialista: vagyis oly tan híve, mely tisztán az »erőt erő ellen« elvének s a tömegek harcok fegyelmzésének alapján állva, lényegében militarisztikus jellegű, sőt az ellentáborral-közös erkölcs tagadásában is egy a legvégletesebb szellemű militarizmussal. Mondják, a nem-szocialista gazdasági rendszer szükségszerű következménye és korrelátuma a háború. Nem tudom, igaz-e? de mindenesetre jellemző érv a modern írástudó szájában. A régi írástudó az igazsággal és erkölccsel érvelt; a mai a lehetőségekkel és gazdasági összefüggésekkel. Ez pedig semmiképp sem tartozik hatáskörébe. Ez a politikusok és közgazdák dolga: a praktikus tudomány és Cselekvés embereié. Nekik kell a Szükséges Rossznak ebben a tengerében, amit Életnek nevezünk, megtalálni a Legkisebb Rossz útját. Az igazi írástudó hivatása épp az, hogy e gazdasági és egyéb praktikus lehetőségekre és szükségszerűségekre nem tekintve, ébren tartsa e földön a tiszta erkölcs és logika tekintélyét és tudatát

E hivatás modern félreismerése okozta, hogy a világnézetekből pártok lettek: az Ezmék leszálltak az Élet harcaiba, s elfogadták a politika minden logikátlan és változó *junktimját*. Így lépett sok helyütt *junktimba* a katolicizmus — melynek már neve is egyetemes jellegére és eredetére utal — a legkevésbé egyetemes elvű, legpartikulárisabb nacionalizmussal. Világért sem mondom, hogy a katolicizmus — az Egyetemes Vallás — ellentétes a nacionalizmussal: de semmi esetre sem involválják egymást szükségszerűleg. Éppoly kevésbé szükségszerű a *junktim* a militarista világnézet s a kulturális és erkölcsi konzervativizmus között. A modern militarizmus homlokegyenest ellenkező erkölcsön alapul, mint hagyományos kultúránk: úgyhogy még talán

logikusabbnak tűnhetik föl a futurizmussal való szövetsége, amit a háborúalatti Itáliában volt alkalmunk látni.

II.

Az »írástudók árulásának«, ismétlem, semmi köze mind-ezekhez az *izmusokhoz*. Ezek a harcos Élet kényszerű pártjai és táborai: emberi alakulatok, akár a nemzetek és kasztok. És hogy mielőtt az ellenvetésekre felelnék, régi retorikusok szabványai szerint még egyszer összegezzem a három pontot, amivel tételemet megvilágítottam: ha az írástudók árulása vagy hűsége független a pártoktól, független az emberi magánügyektől, független a külső kényszerektől: bizonyos lehetnek ők hű katonái az Életnek és időleges alakulatainak, s mégis hű katonái egyúttal annak az időtlen és egyetemes tábornak is, melynek zászlajára az Igazság van írva, s mely nem ismer kisebb vezért az Istennél, ki maga az örök és mindenütt-egy Igazság. És aki azt kérdi: »hogyan lehetséges ily kétféle hűség?« — gondoljon a katolikusokra, kiknek vallását az imént említettem. Az igazi írástudók is ily katolikusok, elosztva a nemzetek között: s az ő katholicizmusuk sem ellentétes a nacionalizmussal; egyszerre szerethetik földi hazájukat és az Örök Rómát. S így felelek az első ellenvetésre, melyet a Szellem hazáárulásának e korszakában bizonyos nem a Logika ad az írástudók szájába, hanem a Kor vallása: a nacionalizmus, s a helyre és időre való tekintetek.

— Itt áll egy szerencsétlen ország, a hazád, kifosztva, megcsönkítva, vérezve »ezer sebből«. Szellemünk minden kincse, ami ész, erő, kitartás és erkölcs van itt szívekben és agyakban, mind nem sok még, hogy őt megmentjük és föl-emeljük. Egész szívekre és egész agyakra van szükség. S mindenki, aki szellemileg tehet itt valamit, a hon minden írástudója, a legnagyobbtól a legkisebbig, nem ismer dicsőbb célt, mint hogy magát e nagy munkára ráköltse. S akkor jössz te és korlátozni és bénítani akarsz valami »örök Rómával«, valami földöntúli Igazsággal, amire nagyobb és boldogabb nemzeteknek talán van idejük és erejük gondolni —

mi nem érünk rá arra ! Előttünk csak egy cél van és egy igazság : ennek a boldogtalan nemzetnek a java :

Ha ezt kivittük a mély süllyedésből,
Köszönjük, óh Sors, áldomásodat :
Ez jó multság, férfi-munka volt.

12.

Ez az ellenvetés ; s íme a felelet :

Senki sem kívánja az Igazság nevében a magyar írástudóktól, hogy ne szenteljék egész lelküket, minden erejüket hazájuk fölemelésének. Hiszen az Igazság maga sem kívánhat itt egyebet, mint fölemelését ennek a boldogtalan népnek, melynek oly fájdalmasan *igaza van*. Ahogy ennek az írásnak az elején írtam, a magyar szerencsétlenségében is szerencsés : »egyszerre szeretheti hazáját és az Igazságot«. A szerencsétlenségnek nemessége is van, amely kötelez. Nem igaz, hogy nagy és boldogabb nemzetek könnyebben hirdethetik az Igazságot ebben az igazság-nélkül maradt világban. A magyarnak könnyebb ! S a magyar írástudók hirdették azt híven, akkor is, mikor nehezebb volt : mikor nem hangzott hízalgően a nemzet füleiben, s fájdalmas önmeztagadás volt kimondani.

Nem a régi magyar írástudókra gondolok, akik megmondták az igazat nemzetük szemébe, vagy vallották az emberi Erkölc nagy és testvéri eszméit, oly korokban, mikor még Igazság és Emberség becsületben és fényben ragyogtak. Hanem gondolok a világháború korának magyar költőire, akik, legalább az igazán érdemesek egytől-egyig, bármennyire szerették is hazájukat, tudtak hívei maradni a Békének és az emberi közösségnek azokban az esztendőben, mikor Európa legnagyobb szellemei kevés kivétellel versenyt hangoztatták a »Gyűlölet igéit«, nyíltan meztagadva az emberi egységet és igazságot, s az *írástudók árulása* aratott és tort ült.

Ha van nemzet Európában, melynek legjava írástudói nem követték el ezt az árulást : a magyar az. Pacifisták

voltunk, és ma — hadd legyünk csak nacionalisták ! Magam is az vagyok. De ennek a nacionalizmusnak ugyanaz a lényege, ami a pacifizmusunké volt : az erőszak elvének tagadása. Mi kétszeres joggal tiltakozhatunk az Erőszak ellen, kik egy pillanatra sem ismertük el ezt az elvet, melyet ma már a Szellem emberei is hajlandók elismerni bús világ-részünkön, akik azelőtt oly egyértelműleg tagadták.

— De hát akkor mi közünk a dologhoz? mit érdekel bennünket az *írástudók árulása*? micsoda praktikus konzekvenciája lehet az egésznek? — Aki ezt a kérdést fölteszi, már ezáltal felel is rá : mert megmutatja, hogy mindaz, amit elmondtam, mi közöttünk is elevenbe vág. Mi közünk az egész világhoz kívülünk? mi közünk az Emberi Szellem problémájához? az Intelligencia detronizálásához? az Igazság egének elborulásához? mi közünk egyáltalán az Igazsághoz és Erkölcshöz, ha nincs közvetlen »praktikus következése« nemzetünkre? Ily kérdések csak annak a kornak a levegőjéből fakadhatnak, melyet már az *írástudók árulása* megmérgezett : és ezt a levegőt szívjuk mi is. Nagy és független szellemeink tudtak szüzek maradni ettől az árulástól ; a kisebbeket ellenállhatatlan megfertőzte a fertőzött levegő, — s tudattalan átszívárgásaiban nem maradt hatás nélkül a nagyokra sem.

Igy lopóztak a magyar szellemiség arcába is oly vonások, melyek annak a régi nemes kifejezés helyett a nagyoniszöldi szenvedély színét adhatják. »Elöttem nincs igazság, nincs erkölcs, a hazám javán kívül« — mondja a magyar írástudó is, szinte automatikusan. Érthető fölkiáltás talán a szenvedély pillanataiban : de rosszul hangzik az Igazság és Erkölcshivatásos öreinek ajakáról. Úzótt vad morálja lehet ez : nem egy méltatlanul bántott méltóságos nemzet legnemesebb szellemeié. Nem is említve, mily rossz szolgálat a Hazának, melynek igazát kompromittálja, azt a gyanút keltve, mintha minden igazsága csak érdek-igazság volna.

A gyönyörű szó : *magyar igazság*, mely valamikor Magyarország igazát jelentette (igényét a mindenütt-érvényes Igazságra) : hovatovább más jelentést vesz föl. *Magyar igazság* úgy hangzik e modern ajkakon, mintha a magyaroknak

egészen külön igazságuk volna, különböző a külföldön úgynevezett *igazságtól*, mintha az igazság nemzetenként változna, s nem volna fölöttes és pártatlan bíró, hanem csak az érdekek helyi szolgája. Jól tudom, hogy ez a nemrég még képtelennek tetsző gondolat, melyet a modern pragmatizmus ma már filozófiailag is védeni tud, nem magyar gondolat, hanem Európa modern szellemi áramlatainak egy hulláma, s hogy így fejezzem ki: a *magyar igazság*: külföldi igazság, a német, francia, s a többi még apróbb igazságok mása. De hisz éppen azt akartam megmutatni, hogy hozzánk is eljutott, nálunk is hat ez a különös áramlat, mely az áruló írástudók szelleméből fakadt s amely előtt már elavultnak tetszik az Igazság klasszikus fogalma, mintha az Igazság nemcsak országok, hanem korok szerint is mindig más volna.

Hol vagyunk már a katholicizmustól, és az *egy igazságtól*, melyet vallásunk hirdet, akár az *egy Istent*? Az Isten sem egy már. A *magyarok Istene* kilencszáz éven át a keresztény Isten volt, elég hatalmas arra, hogy minden népnek külön is istene tudjon lenni, mint ahogy a Végtelennel szemben minden pont középpontnak érezheti magát. De ma már elégedetlenek a nemzetek evvel a közös vallással: még az Istent sem találják elég nagynak, hogy nyugodtan megosztozzanak rajta. Így álmodnak nálunk is valami külön őspogány istenről, valami Hadúrról: s e *nemzeti vallás* irodalma újabb bizonyosságát adja, mennyire eszébe sem jut a modern írástudónak az *Igazság* szempontjára gondolni (noha itt a legszentebb Igazságról, a valláséről van szó). Senki sem hiheti, hogy ezek az »ősmagyarok« azért vágyakoznak vissza a pogányságba, mert azt hiszik, hogy a pogányság *igazabb* vallás a kereszténységénél. Nem: ez a kérdés még föl se merül lelkükben. S ez mai fölvilágosodottságunk valódi képe. Mely korban lett volna ezelőtt képzelhető a keresztény pap, aki hosszan tanulmányozva a problémát, az őspogány vallást végelemzésben csak azért nem fogadta el, mert véleménye szerint a kereszténység ma már hozzáidomult a magyarság ösztöneihez s jobban megfelel a magyar paraszt ízlésének? Az Isten, aki a nép ösztöneihez alkalmazkodik, s a paraszt ízlése, mint vallások dolgainak döntő

kritériuma : demokratikus és pragmatista korunkban már ez is magától értetődő . . . Nem fogja-e az Isten megverni a népeket, melyek a vallásban nem az Igazságot, hanem önnön faji ösztöneik kielégítését keresik?

13.

Igy oldódnak föl lassanként ebben a szomorú században a legfelsőbb, legszellemibb dolgok e földi, és, hogy úgy mondjam, testi élet harcaiba, melynek csúcsa és koronája a fajok és nemzetek körül való harc, úgy mint az állatoknál a falkák, rajok és bolyok körüli. Ezen a lejtőn nincs megállás ; s a szocialisták hiába hirdetik s olykor hiszik is magukat a Béke és Emberközösség külön-professziójú harcosainak : ők csak egy lépéssel tovább mennek még ezen az úton s a Faj és a Nemzet még mindig magas, még mindig önzetlen, az egyén közvetlen céljain túlnyúló harcait cserélik meg pusztán az egyén minél jobb megélhetéséért küzdő szövetkezetek immár egyenesen s bevallottan anyagi célú harcaival.

Kenyérért küzdeni bizonynal nagy és vitális dolog a testi és praktikus életben : de ki ezt a küzdelmet avatja az emberi kultúra tengelyévé — mint a szocialista írástudó —, az máris azonosítja az emberi kultúrát az állattal. Gondolat, vallás, erkölcs és művészet, mindaz, aminek őrzése az írástudók vállain nyugszik, becsüket vesztik az ily kultúrában ; csupán az ösztönök, a Cselekedet, a Haszon maradnak ott becsben. Ilyen már a mi kultúránk annyira, hogy az *igaz*, a *jó*, a *szép* szinte fogalmakként és értékjelzőkként sem szerepelnek többé, — helyüket a *vitális* vagy a *szociális* foglalja el, a *nemzeti*, vagy a *földszagú*, vagy a *mai*.

A tudomány az Élet harcainak szolgája lesz, iszonyatos szolga, emberirtó háborús masinák gépésze. Sőt a »szellemi« tudományok sem szellemiebbek : földi szenvedélyek, — társadalmi küzdelmek, nemzeti hiúságok és ambíciók — kiszolgálói ők is. *Háborús* kultúra, *kommunista* kultúra, és »nemzeti« kultúra — például a parvenü Balkán-államoké

— egy húron pendül ebben. Hol van a régi, nagy, tiszta, európai kultúra, mely a görögből sarjadva, egész a XIX. század végéig megtartotta egységét és önzetlen fenségét? A klasszikus nyelvek és ismeretek lassú kiirtása az iskolák-ból — ez a közös gyökértől való egyre bevallottabb elszakadás — egyik legjelentősebb és legszomorúbb tünete századunknak.

A kor tükre, a művészet, tisztán mutatja minde változásokat. Az »irodalom bukásáról« beszélnek, s csakugyan nyilvánvaló az érdeklődés rohamos megapadása e legszemélyesebb művészet iránt, melynek legalább eszköze a gondolat. Teljes hatásukat csak azok a művészetek tartották meg, melyek közvetlen és testileg hatnak az ösztönökre : mint a zene, a tánc. A színházakban a színész fontosabb lett a darabnál. S minden művészet napról-napra jobban veszíti azt, ami benne szellemi, intelligens, egyáltalán ami speciálisan *művészi*: harmóniát, ritmust és kompozíciót ; nem ambicionálván mást, mint az ösztönök mentül nyersebb, mentül primitívebb kifejezését és testi, szuggesztív izgatását, akár a néger művészet, melyet ideáljává választott.

Legtöbbet veszít persze az irodalom, melynek legtöbb a szellemi és értelmi poggyásza. Megszabadulva minden klasszikus »ballaszttól«, egyre jobban az »ösztönös zsenik« prédájává lesz, azzá, amit a francia így mond : *littérature des illettrés*. Amit ma még várnak tőle, azt a vadzseni is nyújtani tudja. Műveltség, intelligencia, mûgond : már-már inkább tehertétel egy író számláján. Gondolatgazdagság, szerkezeti harmónia, zenélő verselés, tiszta és magas nyelv : azelőtt a legnagyobb dícséret volt, amit egy költői mûről el lehetett mondani. Ma mindez inkább gáncs ; mindez csak akadálya annak, ami egyedül fontos : legmélyebb, szinte állati ösztönéletünk közvetlen és őszinte kifejezésének. Azelőtt az író a magas szellemiség embere volt. Ma legfőbb céljául minden szellemiség tagadását és kompromittálását tekinti. Még és még kíméletlenebb leleplezés az Emberiség állatiságáról, még és még szemérmetlenebb vallomás önnön állati mélységéből : ez az, amiben ma egyik író túl akar tenni a másikon. Nem a Szellem emberének fájdalmas igazság-

szeretete, hanem a Testiség kaján csempészének diadala beszél ezekből az írásokból.

A mai író nem is abba helyezi hiúságát, hogy a »kultúra oszlopa«, szellemi erő legyen e világban. Inkább »természeti erő« akar lenni, »öserő«. Ezért lehet az, hogy ma sok íróról imponáló érdem gyanánt emlegetik válogatás és önkritika nélküli termékenységét, ami minden más korban gáncs lett volna; mintha valóban fizikai erőről lenne szó, ahol a teljesítmény *mennyiségét* nézzük. S csak ily korban vallhatja büszkén az író, hogy ő nem törődik a művészettel, csak az »Élettel«; nem is közönyt, hanem megvetést tanúsítva tanulmány, forma és nyelv iránt, — még külön formatoró szándék és avangardizmus nélkül is.

Néhol — mint pl. a franciáknál — ma még lassítja e leírt folyamatot a művészetnek, nyelvnek és formának bizonyos előkelő nemzeti hagyománya. Nálunk éppen nemzeti tekintetek gyorsítják, a vadmagyar duhajság és parasztság »ösereje« nemzetibbnek tűnven föl, mint a fiatalabb és európai eredetű kultúrmagyarság. Mit szólt volna még Gyulai Pál oly irodalomhoz, melyben ez a fajta »ösztönös és állati« magyarság értékként szerepel? Ez a fajta nemzeti irodalom egytestvér a modern erotizmussal, közös gyökerekből táplálkozva. Művelői, éppen ösztönösségüknél fogva, talán nagy írók is lehetnek. De nem egyes írókról beszélek. Az *egész* irodalom kulturális értékéről szólok; mely mégis egyre koldusabb lesz, mert egymás után ejti el a szellemiség kincseit, amik azelőtt fő büszkeségét tették, s csupán mintegy primitív nyersanyagát tartja meg. E nyersanyag azon-forró lerögzítése esetleg elég egy művészt naggyá tenni: de szegényes egy egész művészet — és pedig a legszellemibb művészet — egyetlen nagyságául!

Ezt a szegénységet az irodalom maga is érezte. De — méltón az *írástudók árulásának* korszakához — hiányzó gazdagságát pillanatig sem kereste a Szellem és Művészet, hanem még mindig az Élet irányában, s csak úgy képzelte magának jelentősebb tartalmat adhatni, ha az Élettel való kapcsolatait erősíti. Nem ismert nagyobb vágyat, mint végkép és praktikusán is leszállni az Élet harcainak piacára,

s Alkotás helyett a Cselekvést írta a zászlóra. Evvel elvileg lemondott a megmaradásról, mely eddig minden művészet magától-értetődő célja volt ; s amivel ő már úgyse sokat törődött, többre becsülvén a közvetlen hatást. Az Alkotás örök, a Cselekedet időszerű.

A művészet azonban, mely kilép természetes halhatatlanságából és belép az Életbe, hogy annak ösztöneit kiszolgálja, vagy küzdelmeinek kikiáltója és plakátja legyen, nagyon kicsiny hellyel kénytelen ebben az Életben megelégedni. Ösztönök kiszolgálói, harcosok, kikiáltók és plakátok bizonytalannak különbek és közvetlenebbek önála. Ahol a Kultúra értékmérőjét nem a Szellemiség adja, hanem az Életesség principiumai, a harcos Tett s az Ösztönök ereje és primitívsége : ott bizonyára nem logikus az író, ha csekély megbecsültetéséről panaszskodik. Ott a Kornak van igaza, mely őt detronizálja a magaslatról, hova előző századok állították, s helyébe az Aviatikust, a Boxbajnokot, vagy legföllebb még a néger táncosnőt helyezi. Maga az író adta az értékskálát ehhez az új rangsorhoz, mikor minden kultúra ideálját a legösztönösebb primitívségben, minden művészet igazi eszményét ősi törzsek mámoros ugrálásaiban s félig öntudatlan harci kiáltásaiban — egyszóval valami testi és szinte állati művészetben — keresi maga is.

14.

— Dehát hiszen *állatok vagyunk* : mit tehetünk jobbat, mint hogy állat-voltunknak minden konzekvenciáját becsületesen és őszintén levonjuk? Nem többet ér-e egy őszinte és legbensőbb mélyeinkből fakadó állati kultúra, mint az a hazug és élettől-idegen máz, amivel magunkat kultúra címén századokon át ámitottuk és szépítettük? Minden »kultúra« halvány reflex a »piros és forró« Élet mellett, s az igaz emberiség nem valami hideg eszme, hanem az a mély és primitív melegség, ami összeköt bennünket testvéreinkkel, az állatokkal. Testünk bölcsőbb, mint lelkünk, s minden igazán mély hangunk a testi élet gazdag bölcsességét ekhózza. A Test

hatalmának és szépségének fölfedezése és fölszabadítása nem szégyene, hanem dicsősége századunknak. Nem szegényedés ez, hanem gazdagodás. Azok a századok szegényítették el a világot, melyek megalázott és szégyenkező rabbá tették a testet, titkolt és tudattalan mélyekbe fojtották szent, ősi ösztöneit, s úgy csavarták rája sötét szellemüket, mint valami szűk vezeklőruhát: a helyett, hogy szőnyegként kiterítették vagy zászlóként kibontották volna az Élet diadala előtt. A testhez hozzászáradt, hozzányomorodott a Szellem is. A Test felszabadulása jelenti egyúttal a Szellem felszabadulását, s akkor leszünk igazán emberek, mikor teljesen felismertük azt a mély igazságot, hogy *állatok vagyunk!*

Ezt hirdetik, vallják, visítják, csiripelik legalább nálunk ma kórusban mindenféle írók és írónök, úgyhogy már csak gúnnyal hallgathatom őket, pedig bizonyos, hogy valamilyen értelemben nekik is igazuk van. Az Igazság komplikált dolog, és én, ki az Igazság nevében kezdtem ezt az írást, távol vagyok attól, hogy azt tételem kedvéért kancsallá vagy sántává akarjam tenni. Jól tudom, hogy a Lélek, legalább e földi életben, minden erejét a Testből szívja, s tudom, mily színtelenné válik a Kultúra, mely a testiségtől eltávolodik, elszakad. Nem mint a Középkor, mert ez a nagyszerű korszak, melynek vallása a *Test feltámadását* hirdette, még legétheribb szárnyalásában is magával vitte a testet. A Középkor értett hozzá, hogyan kell az ösztönök kincsét szellemivé szublimálni. Nem hagyta elhervadni az ösztönélet virágait, hanem az oltárra tette; úgyhogy a virágok lassanként elfedték az oltárt: mert a Középkorból logikusan sarjadt a renaissance. Az Élet lírai mélyeitől, a meleg és termékeny földiség gyökereitől igazában a protestantizmus puritán reakciója szakadt el, s a racionalista felvilágosodás lírátlan kora, amely azt követte.

Távol vagyok attól, hogy ezt a racionalizmust visszakívánjam. Tudom az ürességet, amit az ily hideg Észből táplálkozó kultúra a lélekben hagy, s ismerem a szent Nosztalgia becsét, mely legprimitívebb ösztöneinkhez, a Világ öslelkébe fogódzó állati mélyeinkhez vezet olykor vissza;

amely mintegy emberi létünk köldökzsinórja, s amelynek leghatalmasabb költeményeinket s talán legmélyebb tudásunkat köszönhetjük. S magam is éreztem a szomjat a primitív népi kultúra és népköltészet vadvizei felé, melyek, közelebb még amaz ősi mélységekhez, megőrizték a Föld állati emlőinek ízét.

15.

Dehát más dolog az : új erőért visszajárni a primitív, állati ősiséghez, és más ennek az állati testiségnek és ősi Erőnek erkölcsébe és korlátaiba fenntartás nélkül s mintegy végleg visszahullni. Anteusz mindig új erőt szívott a földből, de ezt az erőt nem arra használta, hogy a földön fekve maradjon. Mondogatjuk, hogy *állatok vagyunk* : de ezt inkább csak úgy lehetne mondani, hogy *állatok voltunk*. Hogy az állat és az ember közt *lényegi* különbség van-e : azon vitáznak a filozófusok. Csak mellékesen akarom megjegyezni, hogy ez a kérdés korántsem olyan eldöntött, mint azt az átlag mai írástudó gondolja. A legnagyobb és legmaibb gondolkodók közül éppen azok, akik az *ösztön* és *életlendület* modern teóriáit megalkották, mint Bergson, a lényegi különbség mellett foglalnak állást. Akárhogy is, állat-voltunk óta nagyon hosszú utat futottunk meg. Ezen az úton hatalmas hidakat emeltünk, egekbe szökő ívekkel, lépcsőket különös magasságokba, töltéseket vad bozótok irtásain által, és hősies gátakat az állatiság tengere ellen, mely alattunk, mellettünk, bennünk még folyton lesett, zúgott, fenyegetett. Üdítő talán lehajolni mesterséges korlátjainkról az ős Tenger fölé, üdítő és erőt adó a vad ősi szellő, mely onnan felénk leng. De széttörni a korlátokat, lerontani a gátakat, átengedni az árnak mesterséges töltéseinket, hídjainkat és magasságainkat : nem volna-e ez nagy oktalanság?

Az ember más utat választott mint az állat, s a Természet útján nincsen visszatérés. »Becsületesen levonni állat-voltunk konzekvenciáit« : ez a becsületesség ma már legalább is éppoly áltatás, mint az ellenkezője. Az ár, mely

»légbeszökő íveinket« előttené, nem volna a régi, vadságában is ártatlan forrás, hanem szennyes, modern és gonosz vadság, valami tudós állatság, mely ki tudja, hova vinne (és visz is már). Kár volna annyi század heroikus munkájáért, amivel sikerült sok dologban mégis csak megtagadni állatiságunkat s legalább egyéni harcaink formáiban és kultúránk bizonyos magaslatain mássá emelkedni, mint az állat. Talán jobb lett volna állatnak maradni ; de ha már ennyire jutottunk, becsületesebb és egyúttal hősiesebb tovább futni a megstartolt pályán, végigcsinálni a kalandot, és levonni inkább *ember-létünk* konzekvenciáit, mint a pillanat szégyéből félúton, s mielőtt láthatnók végét és határait, mesterkéltnek és értéktelennek nyilvánítani azt a küzdelmet, hazugnak azt a sok diadalt, amit történetünk legeleje óta oly kitartással és önmegtagadással vívtunk papjaink és írástudóink vezetésével állatiságunk ellen.

Mert ennek a *testi kultúrának* divata igazán csak pillanatnak nevezhető a szellemi kultúra hosszú és következetes évszázai mellett.

16.

Országos Széchényi Könyvtár

S hadd figyelmeztessem itt a *testi kultúra* különböző apostolait a jobb- és baloldalon állásfoglalásuk kétféle következetlenségére. Az egyik rész, mely a nyers erő kultuszának, a Sportnak és Militarizmusnak varázsa alatt áll, a Tradíciók tiszteletére, a Tények és Történelem vallására szeret hivatkozni, s elfelejti, hogy a Tény éppen az, amit elmondtam, hogy a Tradíció nagyon hangosan és nyilvánvalóan a Szellemi Kultúra pártján sorakozik ; és hogy soha a mi korszakunk előtt, legkevésbé régi vallásos századokban, nem akadt volna írástudó, aki a Testi Kultúrát fölébe helyezte volna, vagy akár csak egyenrangúnak is ismerte volna el a Szellemi Kultúrával. Nem ; sőt elméletben még a zord katonák és hadvezérek is meghajoltak a Szellemi Kultúra felsőbbisége előtt ; s a fejlődés e Szellemi Kultúra folytonos erősödése felé vezetett, egész a XIX. századig. Az igazi konzervativizmus a fejlődés e százados irányához hű maradni ;

de másrészt igazi reakció e fejlődés vonalán visszaesni. A »progresszívek«, akik az »ösztönélet felszabadulását« prédikálják, voltakép és tudtukon kívül egy példátlan arányú Reakció harcosai: az Emberi Haladás egész eddigi iránya ellen. Ami tőlük talán még különösebb következetlenség, mint a Testi Kultúra jobboldali apostolaié. Mert mikor az »ösztönök felszabadítását« s »életünk teljes kiélését« emlegetik, az Ember legősibb s legmélyebb ösztönei közül mégis kettőt, melynek alig van ma erőre párja — a faji és harcos ösztönt — korlátozni, sőt proskribálni képzelik. Mi mást jelent a nacionalizmus és militarizmus elleni küzdelem? Dehát vagy az »ösztönök felszabadításában« látjuk az igazi progressziót, vagy azok visszavonulásában az Okosság és Erkölcs előtt: mindkettő egyszerre nem lehet. E logikátlan haladók maguk törnék meg a haladást mind a két irányban: akár az ösztönök minél nagyobb felszabadulása, akár az állatiság minél teljesebb elnyomása felé.

Egyáltalán: mi az a haladás? Középszerű szellemek a saját századukat különbnek hiszik minden előzőnél, s még ma is halljuk »nagyszerű korunk« dicséretét zengeni. És teljesen illik a Szellem élettéalacsonyodásának e korához, ahogy ma a Maiságot szinte egyetlen értékmérőként kezelik a Szellem dolgaiban: annyira, hogy szavainkkal szemben nem az a várható kritika alapja: *igazak-e?*, hanem inkább az, hogy *maiak-e?* Akinek még köze van az Igazsághoz, — mely régi írástudók előtt több volt az Életnél — annak először is abból a babonából kell kigyógyulnia, mely szerint a Jelenkor mindig »nagyszerű«, s modernnek lenni nemcsak hasznos, hanem dicsőség is; mintha oly biztos lenne, hogy az Emberiség folytonosan és egyenes vonalban halad valami Jobb felé. Akit nem gyógyított ki ebből a Történelem, örökös, szörnyű visszaesései, népvándorlásai, s kultúrapusztító háborúi és forradalmi: azt kigyógyíthatta már az is, amin mi magunk átmentünk.

Dehát minden kor maga valósítja meg legtökéletesebben a maga eszméit, s aki kora eszméin át nézi a világot, természetesen a maga korát ítéli legkülönbnek. A gondolkodó ott kezd méltó lenni e névre, mikor függetleníti magát korától

s nem oldódik fel abban. Ha az Emberiség haladása automatikusan biztosítva volna a Történet szelleme által: alig volna szükség az igazi Irástudó szerepére, aki éppen a Kor ellenőrzője és az Igazság nyilvántartója. De sajnos, nincsen így: a Kultúra ege szeszélyes felhők játszóttere; csillagaink elsötétülnek, majd újra kiragyognak, s az sem lehetetlen, hogy az Irástudók Árulása már jele valamely újabb, hosszantartó, talán végleges elborulásuknak; s hogy Benda bizonyul jósnak, aki szerint Igazság és Erkölc bármilyen kezdetleges és töredékes elismertetése az emberi állatok között oly különös véletlenek összeesését igényli, hogy ha meging — mint egy világítótorony a szenvedélyek óceánja fölött —, el is fog tűnni a habokban. Akkor pedig nem valószínű, hogy a szerencsés körülmények összeesése még egyszer ismétlődjék, s amaz isteni Astraea, kiről a latin költő szól, miután egyszer eltávozott, valamikor még újra megjelenjen a Földön.

17.

Ezekből a magas távlatokból teljesen elenyészik az a fő ellenvetés, amit Julien Benda hosszasan cáfol új cikksorozatában, mellyel egy folyóirat hasábjain most kezd válaszolni a műve nyomán felsarjadt polémiákra. Ezt az ellenvetést Benda a latin közmondással foglalja össze: | *Primum vivere, deinde philosophari!* Először az élet, aztán a filozófia! Először meg kell menteni a Rendet! biztosítani a Nemzet boldogulását! vagy pedig: először lehetővé kell tenni, hogy minden ember emberhez méltó életet éljen! — s azután lehet majd filozofálni.

Én már feleltem is erre a különös filozófiai elvre, melyet biztonnal nem a filozófusok találtak ki: hisz ama régi, igazi bölcsék és irástudók közelebb álltak egy másik latin mondáshoz, amely azt mondja: | *Fiat justitia, pereat mundus!* Vesszen a világ, csak legyen igazság! | Vajjon a világ elveszett azért? A régi bölcs tudta, hogy az nem az ő vállain nyugszik. A nemzetek sorsa és a tömegek megélhetése a Cselekedet embereinek kezére van bízva, és sohasem hal-

lottuk a panaszt, hogy ez a kéz az Igazság tekintetei által túlságosan hagyta volna magát gyöngíteni. Tények és körülmények bonyolult kényszerei vezetik ezt a kezét ; amik közt eligazodni az írástudó úgyis teljesen illetéktelen s napról-napra inkább az lesz. Rá kell bízni az Élet biztosítását azokra, akiket illet, s meg kell maradnia a maga feladatánál, amely az Igazság nyilvántartása. Szava — ahogy már Kant is megmondta — nem sok gátat vethet az Élet elejébe, mely nem igen ügyel rá. Nem sokat árthat az Életnek avval, hogy beszél. De annál többet avval, hogy hallgat. Ha az Igazság és Szellem szava végkép elnémul a Földön, oly ború szállhat az emberi világra, mely minden nemzet lépteit megvakítja. A nemzetek életbenmaradása mások felelősségén nyugszik. Az Igazság szellemének életbenmaradásáért az írástudók felelősek. Ez az a *primum vivere*, melyhez az írástudónak köze van.

S itt a felelet egy másik, nagyobb ellenvetésre is, azoknak az írástudóknak ellenvetésére, akik — hogy úgy mondjam — a legteljesebb lelkiismeretességből lettek árulóvá, s mintegy az Igazság nevében tagadták meg az Igazságot. Mit tegyen az írástudó, ha egyszer belátta az Ész megismerésének értéktelenségét és küzdelmének hatástalanságát? belátta az ösztönök mindenható voltát s az Igazság relativitását, melynek egyetlen mértéke a Haszon? ha belátta, hogy a világ egyetlen principiuma a Harc, s egyetlen morálja az Erő? Hallgasson vagy hazudjon? Tegye magát, mintha hinne még a Ráció megbízhatóságában, s a régi írástudók *abszolút igazságában*, melyet szíve mélyén naivságnak tart? Avval kezdje hivatásához való hűségét s az Igazság vállalt megőrzését, hogy elköveti a Szentlélek ellen való bünt, a megismert igazságot gyáván vagy álnokul elálcázva?

Lehetne felelni erre *ad hominem* : mert valóban titkos ellenmondás van benne, ha a pragmatista és relativista így beszél. Vagy hiszel az abszolút Igazságban, vagy nem. Ha nem hiszel benne : mi jögron károsítod meg a világot, az igazsághoz való hűségedre hivatkozva, melynek egyetlen ismérve a haszon? Nem ellenmondás-e ez? A régimódi, *katholikus* Igazság kétségkívül hasznosabb az emberi kultú-

rában, mint ez az újfajta, mindennek alapjait megingató, pragmatista vallás. S aki az igazság egyetlen kritériumának a hasznot ismeri el, különös *circulus vitiosus*ba jut.

De ez a *circulus* örá nézve mégis megoldható. Nem tudja-e jól, aki pragmatista, hogy az Igazságnak különböző *emeletei* vannak? Az euklidesi geometria csak egy speciális esete a Geometriának, egy a végtelen sok lehetséges geometriák közül, és pedig éppen az, amely itt a Földön, és kis távolságokra, és megközelítőleg változatlan hőfok mellett stb. érvényes és használható. Nem lehetnek-e ily különböző emeletei a morális igazságnak is? És a klasszikus morál, éppúgy mint a klasszikus geometria, nem éppen az az emelet-e, mely a mi földi viszonyainkhoz mérten alakult ki? Ebben az esetben a klasszikus morál igazságai éppoly változhatatlanok volnának e földön, mint az euklidesi trigonometria, éppoly felül minden kételyen életünkre nézve, mint a kétszerkettő; és mégis megmaradna a szent Kételkedés minden joga és szabadsága a felsőbb látkörök emeletein.

Ha a pragmatista valahogy ilymód okoskodna, talán nem mondanék neki ellent. Jól tudom, hogy több dolgok vannak »föld és ég között«, mint filozófiánk álmodni képes, s távol vagyok a Benda merev racionalizmusától. Ismerem e racionalizmus korlátait, mely még a nemzeti determináltságot sem nélkülözi, a gall *raison pure* jegyében állván. Benda a háború előtti éveken át makacs polémiákat folytatott a Bergson antiintellektualista filozófiája ellen. Én viszont az elsők közt voltam Magyarországon, akik üdvözölték az új utakat, melyeket ez a filozófia az emberi szellem számára tört. Én úgy küzdök az antiintellektualizmus ellen, mint aki magával küszködik. S nem ignorálhatom az Igazság fogalmának azt a kitágulását sem, amit a pragmatisták hoztak. S ha nem akarok *mai* lenni: az még nem jelenti, hogy *tegnapi* akarnék. Az emberi szellemnek nem szabad visszariadni semmiféle új utaktól, sem megtagadni semmi új belátást. Folytassa csak vakmerő kritikáját önmaga ellen, s ne hűnyjon szemet az Igazság egyre magasabb emeletei előtt! De ne felejtse el, hogy ha az Igazság kimeríthetetlen, avval nem lesz kisebb, hanem nagyobb. S ha új egek tárulnak,

avval a régi még nem lesz alacsonyabb. S minden magasság relativitása csak még nagyobb magasságok ígérete. A világ végtelen, s éppen a Megismerés kimeríthetlensége avatná az emberi Észet kimeríthetetlen reménységgé.

Aktuálisak e fejtegetés végén a Bátorság és Remény ígéi. Mert — hogy az antiintellektualizmus személyi fegyvereivel érveljek azok ellen, akik az Észet az Ész fegyvereivel támadják — a könyörtelen Logika és tudományos lelkiismeretesség, mely őket e harcba belevitte, alighanem csak álarca volt valami nemintellektuális motívumnak, valami emberi érzésnek, valami mély csüggedésnek és reménytelenségnek, mely egy gögös racionalizmus mohó reményeinek multával oly természetesen kapta el az emberi elmét, és arra bírta, hogy dacos gyermek módjára fordítson hátat az Értelemnek, mint egy hitelét vesztett vezetőnek. Korai csüggedés és oktalan türelmetlenség! Az Ész és Erkölcs tehetlensége ejt kétségbe a vak Ösztönökkel szemben? Nézz körül, s gondold meg, mit vitt már végbe, micsoda erőt fejtett ki, micsoda győzelmeket aratott, micsoda civilizációt alkotott ez az Ész és Morál állat-voltunk ős-erkölcse óta, mely a *bellum omnium contra omnes* volt! De még ha nem is volna így, még ha semmi reményünk sem volna, s joggal veszítenéd el minden hitedet a Morál és Igazság erejében: bizonyos akkor is inkább illik az Irástudóhoz a Világítótórony heroizmusa, mely mozdulatlan áll és híven mutatja az irányt, noha egyetlen bárka sem fordítja feléje az orrát — míg csak egy új vízözön le nem borítja lámpáit.

EZÜSTKOR

1930.

Nemcsak te hiszed azt, hogy »lövészárok helyett elefántcsonttoronyba« rendeltettél. Így voltunk egy csöppet mindannyian, mi is, akik most már magunk is öregsünk, s szomorúan s kicsit megcsúfolva nézünk ki a törött ablakokon. Mikor elindultunk, még a nagy fények eleven lobogtak, s épségben állt az Elefántcsonttorony. Áhítattal másztuk a toronylépcsőt, mint valami Babelét, mely még ki tudja, mily magasba vihet. Azóta sok év mult, s lassan kialudtak a szent, öreg fények, sorban, az utolsók . . . mi láttuk kihűnyni Ibsenét, Tolsztojt . . . Meredithét és Anatole France-ét . . . mintha eltűnne egy nagy fátklyásmenet, a század sötét ucafordulóján] Grand siècle volt ez, hatalmas tündöklés, aminek a végéhez érkeztünk, s szemünk még káprázik, nem szokja meg a sűrűdő homályt . . . (Különös homály, mert nincs-e elég új fény? ezer hangos új fény? de mind csak egy-egy körig hat el, s minden fény mellett is sötét van, mint a kivilágított temetőben.) Mi pedig itt állunk, ahogyan mondtam, egy kicsit morcan és vénen már; tornyunk nem véd többé, s nem tudtuk azt megvédeni mi sem, ablakait bezúzta a vihar, minden szél hajunkba kap, s csúpaszra cibálja mellünket; s ha volna is erőnk, még fároszt gyűjtani: fároszhoz tükrök kell, hogy a toronyfényt küszködő hajóinkra vesse, s hol van nekünk tükrünk? s különben is, milyen lángot gyújthatnánk, amit el nem

oltana ez a szél? Néha, mert hisz nem születünk vénségre, s a Jövő szerelmeseiként indultunk, néha kedvünk támad prédára hagyni lángukat s hajóinkat — jöjj szél! jöjj, jövendő! lengess! mezteleníts! ostorozz! oltsd ki, aminek ki kell aludnia! De érezzük, hogy a szél nem fogja mitőlünk kérdezni, mi az amit kioltandónak vélünk. Minden, amihez legáldozatosabban tapadtunk, örökségünk és munkánk, ott áll a pusztulás lotto-lajstromán, s már sejtjük a nagy sziklákat a sötétben, amiken hajóink úgy zúzódhatnak szét, mint a tojáshéj. Barbár erők feszülnek körülöttünk a sötétben. Nagyobb feszültség ketyeg itt magunkban, mint titkos pokolgép. Aknáinkban megtorlódott az igazságtalanság, s nincsen félelmesebb robbantószer földön és föld alatt. Érett vulkánon áll a mi palotánk. De ez talán csak ingyen jósolgatás, naiv beszéd, és nem is divat már, amióta halványabb a Mene Tekel, amit a Háború lángja falainkra vetett. Talán minden a véletlenül áll; de ki tagadja, hogy gyilkos gázok füstölögnek a laboratóriumokban, s gyilkos ideológiák a lelkekben? S ki operálja ki agyunkból az Apokalipszist, amíg csak a véletlenül áll, nem hal-e bármely pillanatban erőszakos halált egész kultúránk, minden gazdagságunk, emberi szellemünk legszebb virágzata? Erőszakos, vagy nem erőszakos, ez a halál bizonylyan itt kísért, s nincs is szükség gonosz véletlenülre. A virágot nem kell eltáposni: meghal az magától, ha egyszer túl a virágzáson. Az aranykor mindenképp lejárt már. A kultúránk még él, hellenisztikusan vagy bizantinikusan, s mintegy automata módjára; de az ifjúságot nem érdekli többé. Ami érdekelt ma, az csak ennek a kultúrának lehetséges fölbontása és tagadása; régóta már minden érdekes alkotásunk titkon és igazában rombolás volt. A rontás érdekel, s azok a friss erők, amik valahol a mélyben, sötétben vagy idegenben csiráznak már, hogy majd valaha, a halál után kihajtsanak a síron s a romokból. Bizonylyan új kultúra lehet ezekből is; igen, de mikor, milyen sötét évszázadok árán? A halál árnyában babonások leszünk: azért izgat ma (és pár évtizede már) az »új népvándorlás« sötét erőinek, és e »sötét századoknak« réme. Talán nem is árt a babona, amely ébrentart és figyelmeztet. Semmiesetre sem árthat — bárhogy elfoglal kis hazánk ingó lelkének szerelme — rágondolni néha nagyobbik hazánkra s kilépni a fedélzetre a kedves kabinból, mely a hajóval

együtt süllyedhet el. Ez a nagyobbik haza, Európa, átborzongott már egy lassú Götterdämmerungot. A barbárság ott lesett akkor is; a fények elhaltak, majd újra fölillantak, hogy megint elhaljanak; lassan automatikussá s érdektelenné vált a kultúra — a klasszikus kultúra — minden gazdagsága; új csirák keltek mélyből, sötétből, idegenből; s az Augustinusok megtagadták a Vergiliusokat. Sötét századok némasága ekhözött erre a tagadásra, melynek pendantjait s analógiáit mi oly jól ismerjük! S hátha most megint jönnének a néma századok, s hátha megint csak a jámbor és együgyű áhítat őrzéné majd, értetlenül, és bizonynyal nem értve — lesajnálva az ifjú, barbár istenek híveitől — e most lezajlott grand siècle, e hatalmas tündöklés alvó és pusztuló emlékeit

*mint középkori szerzetes dugott a zord
sisakos hordák, korcs nomádok, ostoros
képegetők elől pár régi könyvet,*

kissé szégyenkezve, — egypár istentelen és pogány foliót, ami az Emberiség szunnyadó lelkét rejtette magában, a nagy alvónak eleven tudattalanját. Az ébredés ígérete volt ezekben a könyvekben; de ez csak ígéret; s mi lett volna ha nincs vagy nem teljesül? S így is ahogy történt: milyen pazarló újrakezdés volt ez, micsoda idővesztés és bűnös erővesztés! Hol volnánk ma, ha Babel tornya félbe nem marad! A faj sáfárszelleme az elefántcsonttornyot is számonkérhetné. Ki tudja, mit tehet meg az ember önmagával s mily végzetes törvényei vannak a történetnek! De ha nem akarunk fatalisták lenni, s nem tagadjuk azt, ami egyedül éltet, az akaratot, el kell gondolnunk ezt is: mekkora felelősséget vállal az, aki mindennek újrakezdéséért izgat! Mekkora felelősség van rajtunk is, akik untan és elbizva, s éretlen kalandvággyal hajlandók voltunk szélnek engedni kincseinket! Az Isten, ki ellen harcoltunk, magára dönti, mint egy vak Sámson, egünket, ha meghal. Őrizzük-e hát, amit örököltünk, unva és makacsul, s próbáljunk visszatérni hitetlen is a régi numenekhez, mint Vergilius és a »gúnyos Horácz« Vestához s Juppi-terhez? Ki lát önmagába, s ki tudja, mi a hit és hitetlenség? Versünk nem vers már, gyermekeink nem fognak latint

tanulni, kultúránk végkép elszakad gyökereitől, minden a felejtést és friss kezdést hirdeti körülöttünk. Róma kultúrája nem halt ki egyszerre, s az aranykorra az ezüstkör jött, új és zsúfolt-tüzű föllobbanás a hanyatlás s kezdő barbárság közepett. Az ércek nemessége az ellenállás: aranyra, ezüstre nem hat a környezet. Nemes szellem nem hódol korának. Esküdjön minden a Kultúra ellen: mi védjük meg legalább az Elefántcsonttornyot, ha már egyéb templomot nem! S ha harcolunk is: harcunk se a lövész-árok, hanem az Elefántcsonttorony harca legyen! Harc a halál ellen, mely friss életnek hiszi magát, de csak annyiban az, amennyiben minden halálban friss élet csírái rejlenek. Jöjjön hát a harc, a megtartó harc a romlás ellen, jöjjön a szigorú bíráló és a gúny, jöjjenek a Tacitusok és Petroniusok! Tragikus harc, hőroszi irodalom: szemben a korrall, s felülről bírálva az elboruló, barbár életet! Óh elégedett, óh betelt Horácók, századokkal úszók és csillogók, császárok glorifikátorai: mily más ez! Az ezüstkör hősiabb az aranyból, ezüsből és elefántcsontból királyok pajzsai s istenek szobrai készültek. S ha kardcsapás hull az ezüstre: zenét ad.

SZELLEMTÖRTÉNET

1931.

I.

A magyar irodalomtörténeti gondolkodás szemünk látára alakult át. Ez nem lehet közömbös az eleven irodalom számára sem. Három újabb könyv is fekszik előttem, mely ennek az átalakulásnak fontos stációja. Vagy legalább érdekes tünete. Egyik az irodalomtörténet alapfogalmait világítja körül.¹ Másik irodalmi műveltségünk — a magyar irodalmi tudat — kezdeteit keresi.² A harmadik a tájak és nemzedékek szerepét vizsgálja újabb irodalmunk formációjában.³

Ezek a könyvek összetartoznak, s nem véletlen hogy ily rövid időköz szülte őket. Egy új tudós-generáció jelent meg, új és meglepően egységes ideológiával, mely minden tudományos érték átértékelésére ösztönöz. Mennyire egységes és mily tudatos ez az ideológia, tüntetőleg mutatja az a harcoss vallomás, amit maga az új tudósok egy csoportja adott róla, vaskos kötetben, mely a történeti tudományok-

¹ Thienemann Tivadar : Irodalomtörténeti Alapfogalmak.

² Horváth János : A magyar irodalmi műveltség kezdetei.

³ Farkas Gyula : A magyar romantika.

nak szinte minden ágát és problémáját felöleli.¹ Kulcsot ad az irodalomtörténeti megmozdulások megértéséhez is : annak az egységes eszmei alapnak megértéséhez, amely mögöttük van.

Illetékesek volnánk-e kutatni, mennyi ebben az ideológiában a honi termék, s mennyi egyszerűen a német *Geistesgeschichte* öröksége? Az új irány képviselői hálásak a német ösztönzésért ; de büszkén hirdetik, hogy a szellemtörténetnek önálló magyar formáját akarják megteremteni. Annál inkább, mert krédójukhoz tartozik a relativista elv, hogy minden nemzet szellemi élete csupán autochton elmélet segítségével értelmezhető és »saját külön« mértékkel mérhető. S munkájuk és hatása tagadhatatlanul arra vall, hogy ha idegenből kapták a szerszámot, használhatóvá tudták a magyar matériához idomítani. Bizonyos, hogy új szempontokat tártak s vitális problémákat érintettek. Frisseséget és mozgást hoztak kimerültnek látszó kutatás-ágakba. Írásaikat heves viták kísérték, s szokatlanul széles körök érdeklődése fogadta.

Mindez alig volna képzelhető, ha doktrinájuk pusztán alkalmazása idegen tanoknak. Jogunk van hát, s talán hasznos is lesz, azt önállóan s német mintáitól függetlenül venni vizsgálat alá, mint magyar földön s a magyar szellem szolgálatára készült elméleti fegyvert. Minden fegyvernek megvannak a maga előnyei és szeszélyei. Efelől nem az a bíró, akitől a fegyver anyagát importáltuk. Eszem ágában sincs a német szellemtörténeti teóriák tanulmányába merülni, hogy a szellemtörténet magyar változatáról »szakszerű« véleményt alkossak. Különbösen sem feladatom a szakszerűség. De ahol a kutatást vezérlő elvek, célok és irányok kerülnek szóba, ott nem árt a kívülálló kultúrember ellenőrző szeme sem, akit nem csupán egy tudományszak érdeke izgat. Hanem maga a tudományosság ; s az egész kultúra sorsa és lehetőségei.

¹ A magyar történetírás új útjai. Szerkesztette : Hóman Bálint.

2.

Ezért mondtam : nem ép arról a három könyvről van itt szó, aminek a címét fölírtam. Inkább arról a termékeny elvről, ami mögöttük van, aminek gyümölcséül vallják magukat. S egy kicsit mind arról a sok könyvről, arról az egész irodalomról, amit ez az elv még ígér. A magyar tudomány új célja, ideálja, vagy tán módszere van. Az az elv vagy módszer, mely első jelentkezésével ily gyümölcsözőnek bizonyul, minden figyelmünket megérdemli. S egyszersmind kritikai éberségünket is kihívja. Megszoktuk bizalmatlannak lenni a módszerek iránt. Minden szerszám annyit ér, amilyen tehetséges ember kezébe kerül. Mit kell itt megállapítanunk : a szerzők tehetségét, vagy a módszer kitűnőségét? Ezek a szerzők még a régi iskolában nevelkedtek : a régi »pozitivistá« módszer iskolájában. Hátha munkájuk erőnei nem is függnek össze az új elvvel? talán inkább önkénytelenül dacolnak avval? vagy a módszer, mely nekik jól szolgált, aggályossá válhatik kevésbé fegyelmezett nemzedék kezeiben?

Nem szabadítja-e föl e módszer egészen szokatlan mértékben a tudós szubjektivitását? Nem implicál-e filozofikus hipotéziseket? Nem csábít-e fontos dolgok elhanyagolására, s jelentéktelenek túlhangsúlyozására?

Bizonyos, hogy a szellemtörténeti módszer első jelentkezésében nagy öröm volt és üdvös reakció. Mi jól emlékszünk erre az időre. A tudomány fulladozott a tények céltalan halmozásában, mint az Anatole France tudósa a cédulái alatt. Akit a szellemtörténészek is elrettentő például szoktak idézni. Nem is létezett már történetírás, csak adatgyűjtés ; az exakt kutató perhorreskált minden szubjektív hozzátevélt ; legfeljebb Beöthy Zsolt szép mondatai zengtek.

A világ minden évszáma s királya,
Meg a tanító körmönfont irálya,

— csúfolta Arany valamikor a »történelmet«. A »körmönfont irály« megnemesedett, vagy egészen kiszáradt ; de az év-

számok maradtak, fő-fő lényeg gyanánt; s minden amit az évszám jelképez. És a királyok is: mert mit tudott a történet a népről? A nép élete nem fejezhető ki évszámokkal, mint a királyoké. Legfeljebb a statisztika számaival; ami keresztmetszetet adna hosszmeteszett helyett. A történelem pedig az Idő hosszmeteszettében folyik; a keresztmeteszett ott mindig csak kitérés, megállás, külön fejezet, kultúrtörténeti vagy gazdaságtörténeti függelék marad. Ki tudná ezt az egész áramot hömpölygő folytonosságában együtt látni? Meg kell hát elégednünk a folyam-hátán-úszók szemléletével? sohasem ereszkedhetünk szemünkkel a mélybe?

S kétszeresen kilátástalannak látszott minden az irodalommal szemben. Mert *ennek* a folyónak a hátán a legoldhatatlanabb valami úszott: csupa egyéniség. Évszámok s királyok: ez az irodalomtörténet nyelvén annyit jelentett, mint nagy írók életrajzi monográfiáinak gyűjteménye. Esetleg kisebb íróké is. Mindez nem volt igazában sem »irodalom«, sem »történet«. Csak adatgyűjtés volt: öncélú adatgyűjtés, mely válogató elv híján a végtelenbe nőtt.

Hogyan vállalkozhatott volna az ilyen tudomány az irodalom, vagy egyáltalán a szellem megértésére? Ez a vállalkozás már maga is irodalom lett volna: azaz beleérzés és fantázia, amit az igazi tudós egy kicsit megvetett. Az író, az eleven író, viszont megvetette az ilyen tudományt; irodalom és tudomány így vetették meg egymást kölcsönösen.

Szép dolog a téglahordás is, és mennél több téglá, ha remény van, hogy a téglából ház épül. Ehhez azonban terv kell, s minden terv önkényesnek tetszett. Minden építés, minden mesterséges konstrukció, minden ami túlment a téglahordáson, túlment a tudományon is. A régiek »oknyomozó története« naiv regény és fikció volt. Ki hitt már a »*sine ira et studio*« tárgyilagosságában? Sokkal szkeptikusabbak voltunk a saját szellemünk lehetőségeivel szemben. S nem regényhez méltó ambíció volt-e egyáltalán szálakra bontani a történet végtelen bonyolultságát, s azt képzelni vagy hazudni, hogy az okok és okozatok kapcsolódásainak titkos erdejében tájékozódhatunk? S mily felszínes, vékony

eseményrétegnek kellett lenni, amin akárcsak megkísérelni is lehetett ezt!

De már époly naivaknak tetszettek a pozitivizmus álmái is, mely törvényeket akart e bonyolultságba belemagyarázni. Nem is lehetett más, mint belemagyarázás: a tények ilyen rengetegében minden indukciónak csütörtököt kellett mondani. Mi nem hittünk már e »természettudományi« módszerekben, melyek a szellemi világ »törvényeit« fölfedezni és bizonyítani akarták; de hitetlenségünk még ennél is sokkal mélyebbre ment. Nem hittünk maguknak a törvényeknek létében sem. A pozitivizmus szkeptikus irányzatnak vélte magát; de voltaképp gyermekes hit volt, mint minden emberi gondolat, s ez a hit alapjában rendült meg. Mi már sok mindenben túl voltunk, túl némelyek például Bergsonon is, és nehezen tudtuk elképzelni, hogy a szellem produktumai oly törvényszerűek legyenek, azaz kiszámíthatók, mint a fizikai vagy kémiai produktumok.

Marad a téglahordás, abban a biztos tudatban, hogy a téglából sohasem épül, nem is épülhet semmi. Marad egy szaktudomány, poros skatulyák közt, már-már büszkén érdektelenségére, egy szaktudomány, mely nem tud eljutni a törvényekig. S marad a tudós sívár rezignációja, aki úgy érzi, hogy lassanként le kell mondania mindenről, ami tudományát széppé, kedvessé, a saját szemében is értékessé teszi. Történetírás valamikor az volt, amit Livius csinált, s még nemrég is az, amit Macaulay. Célja szerint: az élet és szellem tudománya. Lassanként mégis nem volt már tudomány, amiben oly kevés, annyira szinte tilos lett volna az élet és szellem... Mi elégíthette itt ki a korok lelkére, az emberi szellem italára szomjas ifjat? S hova menekülhetett? Egyetlen út állt nyitva, egyetlen pótszer kínálkozott: az irodalom; s talán nem véletlen, hogy az akkori fiatal tudósnemzedék számos igen tehetséges tagja — olyanok is, akikhez már bizonyos tudományos várakozások fűződtek — hamar megcsömörlöttek a lélektelen filologizálástól, s közülük nem egy ma szépirodalmunk emlegetettebb neveihez tartozik.

Mily panáceát tudott hozni a szellemtörténet e kétségbeesettnek tetsző helyzetben? A tudomány különösmód halad, gyakran negatív utakon, látszólag hátrálva, s mindig nagy lépés a megismerés felé, lemondani a megismerhetetlenről. A szellemtörténet nyíltan tagadja a pozitivizmus alapfeltevését. Nem hiszi többé, hogy az emberi szellem életét induktív úton fölfedezhető ú. n. törvények irányítják. Ezzel alkalmazkodott a mai antiintellektualista gondolkodáshoz, s egyszersmind megszüntette minden értelmét az öncélú, válogatás és válogató-elv nélküli adatgyűjtésnek. Meg kellett szabadulni a természettudomány helytelen analógiájától, »amelynek minden tény egyenlő fontos«. Valami szempontra volt szükség hogy a további tény-gyűjtésnek egyáltalán értelme legyen. Valamire, amit a tények mutassanak vagy jelentsenek. Ha már nem lehetett remélni, hogy utólag igazolják jelentőségüket: előre kellett azt fölmérni valamely elv szerint; s mivel nem akartak maguktól építkezni a szemünk előtt, mint Amphion kövei, mégis csak nekünk kellett megállapítani valami tervet, hogy építhessünk velük.

Pólusok kellettek, amik szerint a tények polarizálódnak; s elvégre minden emberi tény jelent valamit, mutat valamerre. Itt kapcsolódik a modern szellemtörténész, a nagy Ranke »történeti idea-tanához«. Az emberi megnyilvánulások mögött bizonyos szellemi tendenciák, irányok állanak, egyénenként is, de nagyjából korok és közösségek szerint változva. Így mondhatták Ranke követői, hogy a történet »eszmék« kifejezője.

Tagadhatatlan, hogy e fölött az egész gondolatsor fölött viszont a német filozófiai idealizmus szelleme lebeg. A történeti tény nem önmagáért becses, hanem azért ami mögötte van, amit jelent. Minden kor és minden közösség kétségkívül mutat valami általános szellemi tendenciát, »eszmét«; s ennek a változásai adják meg az irányt, mely a tényeket polarizálja. Minden adat aszerint kapja meg helyét, jelentőségét, értelmét, amint ezt a változást kifejezi vagy illusztrálja.

Szó sincs már róla, hogy a tények egyenlő fontosságúak legyenek. A történetírónak betetőző feladata éppen a tények kiválogatása és csoportosítása. A kutatást ez nem befolyásolja, — csak amennyiben irányt szab neki. A pozitivisták előtt mindenki gyanús és tudománytalan, akinek figyelme a pusztá tényeken túl szellemibb dolgokon csüng és magasabb szintézisre vágyik. Az új iskolát azzal vádolják, hogy a komoly és fegyelmezett kutató-munkát valami irodalmias és szubjektív »essayizmussal« helyettesíti. A szellemtörténészek hangosan tiltakoznak a vád ellen. A szellemtörténeti törekvés semmiképpen sem vonja magával a kutatás fegyelmeinek lazulását s époly kevéssé az »irodalmiasságot«. A szellemtörténész egyetlen szót sem kell hogy hozzátegyen a tényekhez: azokat magukat hagyja beszélni. Csak ép kiválogatja és elrendezi őket: ez az ő művészete. Igaz, hogy a szép előadás iránt természetes és jóleső hajlandósága van. Ez azonban még nem ellentétes a legortodoxabb szigorúsággal sem az adatok föltárásában és megbírálásában.

Mégis kétségtelen, hogy a szellemtörténészek história-írása igazában messze túlmegy a pusztá és csupasz adatokon. A vezérség és döntő szerep itt, ha nem is az irodalmi formáé és »irályé«, de nem is az évszámoké. A válogatás és elrendezés joga nagy erő, s oly szintézisekre ad kedvet és ötletet, amikre szigorú pozitivizmus elveit valló kutató alig gondolt volna. A történetíró nem érzi többé magát szomjas rabnak a tények szűk és kemény falai közt: hanem e tényekben oly köveket lát, amelyekből valami mozaik-művészettel kedvére rakhatja ki az eszmék változásainak meanderét. A »szürke« kutató végre érvényesítheti invencióját és kombinatív tehetségét. A »lélektelen« tudomány egyszerre megteelik lélekkel.

A ténykutatás és adatgyűjtés nem alfa és ómega többé, hanem csupán alfa: azaz első lépés, és nem is legfontosabb. A történetíró igazi munkája építőmunka. Voltakép akkor kezdődik, mikor az anyag már együtt van. Legnagyobb dicsősége semmi esetre sem a téglahordás; s jellemző erre nézve, hogy például azokban az irodalomtörténeti munkákban, melyeknek alkalmából e lapokat írjuk, alig találunk

új adatokat, úgynevezett önálló kutatást; s mégis kényszerül azokat jelentőseknek érezni még a megrögzött pozitívista is. Vagyis a szempontok és a szintézisek tudományos jelentősége emelkedett. Ahogy Bergsonról mondják, hogy »visszahozta a metafizikát«: úgy adta vissza a szellemtörténet a történelmi szintézisek már-már elveszett hitelét és érdekességét.

4.

Az új iskola hívei és munkásai, mikor módszerük előnyeiről van szó, főleg két dolgot szeretnek hangoztatni. Az első, hogy ennek a módszernek segítségével sikerül először a történetírásnak szervesen magábaolvasztani a kultúrtörténetet s a szélesebb néprétegek történetét. Megemészteni amit eddig szinte csak idegen terület gyanánt anektált. Otthonossá lenni a történet igazi mélységeiben, hova ezelőtt inkább csak alkalmi buvárkirándulások útjai vezettek. A másik, hogy a szellemtörténeti látásmód minden eddiginél jobban biztosítja a történetíró tárgyilagosságát. Lehetővé teszi hogy fölülelmedjen a saját korának szellemén.

Csakugyan, mind a két dolog elég természetességgel következik. A történetíró, akit a tények nem önmagukért érdekelnek, hanem a mögöttük rejlő szellemi tendenciák és »eszék« kedvéért, már eleve kultúrtörténeti beállítottsággal indul kutatóútjának. Az ő számára a politikai események is ezeknek az általános tendenciáknak tünetei és mutatói. S csakis ezért fontosak vagy érdekesek. Nála nem törpül a kultúrtörténet amolyan külön, betétszerű fejezetévé a politikai történetnek. Ellenkezőleg: a kultúrtörténet lesz a keret, melybe a politikai történet eseményei és mozzanatai szervesen beágyazódnak. Ahogy például ezt Szekfü Gyula összefoglaló műveiben látjuk, amiket a XVI. és XVII. századról írt. (Mily kitűnő könyvek!)

S van valami ebben a beállítottságban, ami egészen aktuális és különösen megfelel korunk kívánalmainak. Ez a tudomány a kollektív szellem tudománya. Figyelme a közösségek lelke felé fordul. Amiről itt elsősorban szó van,

bizonyára nem a »királyok« dolga, se senki más egyes emberé. Az egyes ember maga is csak tünet és mutató. Nemcsak cselekedeteivel, nem is főleg avval. A szavak még jobban mutatnak. S ahol az események fontossága másodsorba kerül, ott a cselekvő embereknek, királyoknak és hősöknek kiváltságos érdekessége is elhalványul. Ehelyett a tömegek lelkének megnyilvánulásai nyomulnak előtérbe.

Az irodalomtörténet sem nyugszik bele többé, hogy egyes írókról szóló monográfiák sorozata legyen. Az irodalom teljessége és folytonossága érdekli, és az abban kifejeződő kollektív lélek. Ez pedig az irodalomkutatás mezejének váratlan kitágulását vonja magával. Nem mindig a nagy írók fejezik ki leghívebben koruk vagy nemzetük lelkének aktualitását. A nagy írók a saját lelküket fejezik ki. Lázadnak, előresietnek, egyedül állanak, gyakran visszhangtalan és félreértve. Sokkal megbízhatóbbak a kor átlagírói, főleg akiket a kortársak tetszése igazol s nem az abszolút irodalmi érték. S akiket az eddigi irodalomtörténet hajlandó volt elfelejteni, vagy inkább csak könyvészeti-
leg tartott számon. A siker nem jelentéktelen indíciuma a kor szellemének: mutatja mindenesetre, hogy a lelkek többsége milyen hurokra rezonál. A közönség különböző rétegződése, az irodalmi tudat fokai írókban és olvasókban, a művek sorsának változásai, az átlagirodalom szelleme, csupa új és fontos vizsgáltnivaló, amire az irodalomtörténet eddig legfeljebb mellékesen gondolt. Pedig az irodalomhoz ezek is hozzátartoznak: mert azt nemcsak néhány, az utókor változó ízlése szerint kiválasztott író működése teszi, hanem az irodalmi *tudat* századokon áthömpölygő árama, melynek jó és rossz írók, kritika és közönség egyformán részesei.

A korok ízlése változó, s a történetírónak különben is első kötelessége megszabadulni attól a babonától, hogy a saját koráé abszolút és végleges, vagy legalább relatíve irányadóbb minden eddiginél. Ez teljesen történelmietlen okoskodás. Minden korra csak a maga értékcsálája irányadó. Ez áll az esztétikai ízlésre épűgy, mint a morális, politikai és egyéb értékekre. Az a történetíró aki a História-

ban eszmék és szellemi tendenciák egymást fölváltó áramait látja, nem fog az eszméknek abszolút értéket tulajdonítani. Látja elhalásukat, szeszélyes visszatéréseiket; talán nem is fog haladásról beszélni, csak fejlődésről; nem fogja egyik eszmét jobbnak tartani a másikkal, s egyiket a másik szempontjából megítélni. Nem fog abba a tévedésbe esni, ami a XIX. század történetíróinak főtévedése volt, hogy a saját koruk ideológiáját látták bele elmúlt századok törekvéseibe. Ahogy a letűnt generáció historikusai keresték mindenütt a maguk modern nacionalizmusának liberális szabadság-eszméit. Sőt minálunk nem egyszer a függetlenségi világnézet párteszméit. Így keresheti az irodalomtörténész a saját irodalmi ideáljait — pl. az eredetiséget stb. — a régi irodalmakban, melyek azokat nem ismerték.

Mi óvhat meg a tárgyilagosságnak ettől a hiányától, mely szükségszerűleg helytelen értékelésekre vezet? Mi jobban, mint a szellemtörténet? Hisz ez ép abban áll, minden tényt a maga korának eszméivel hozni viszonylatba, s azokon keresztül ítélni meg...

Országos Széchenyi Könyvtár

Mindezt többé-kevésbé ellenőrizhetjük az irodalomkutatás mezején. S előttünk a könyvek, amik erre közvetlen alkalmat is adnak. Nem lehet tagadni: a szellemtörténeti módszer első pillantásra hasznosnak és termékenynek bizonyul. Elmélete fölszabadító hatású. Korunk nagyonis bele van zárva a saját irodalomszemléletébe; eleven irodalmunkon is nyugőzőleg ül ez. Szinte új levegőt jelent, hogy például Thienemann könyve nem egyszerűen e tegnapi-sütetű szemléletre alapítja minden idők irodalmának teóriáját. Az új iskola távol van attól az elfogultságtól, mely a modern irodalom begyökeresedett előítéleteit valóságos dogmákká s az irodalmi látás és megértés áthághatatlan akadályává avatta. Mai irodalmunk tele babonákkal, jobban, mint akármely más koré; csak az »eredetiség«, »életesség« és »őszinteség« elszegényítő és hazug babonáit említem.

Kilátni legalább e babonák korlátai közül, s szabad pillantást vetni más korok más babonáira, tudomány és irodalom számára egyformán jelentős okulás lehet, s új szabadsága a lélekzetvételnék.

Ebben érezzük mi, az eleven irodalom szemszögéből is nézve ennek az új relativista irodalom-elméletnek hasznát és erejét; de persze mégnagyobb a termékenysége tisztán tudományos szempontból. Egész korszakai vannak az irodalomnak, melyeket az írói egyéniség és esztétikai érték mai normáira beállított irodalomtörténet úgy szólván meg sem lát. Ezek a személytelen korszakok, amikor a mai érték-skála még nem alakult ki, vagy egy másik érték-skála alatt elnyomva mintegy félénk tudattalanságban lappangott. S amiket az eddigi história, mint irodalomelőtti naiv korokat fölényesen s kissé tudománytalan lenézéssel kezelt. Horváth János könyve valósággal fölfedezi számunkra a magyar »keresztény középkort«. Ezt a kort alig lehetett volna másképp ennyire megközelíteni, mint e kollektív látású történetírás szemeivel. Horváth ért ahhoz hogy az adatok csoportosításának és hangsúlyozásának eszközeivel a figyelmet az egyes jelenségekről, melyek egyenként elég szegényes képeket adnának, az általános tünetekre fordítsa s ezeknek együttese gazdag és teljesnek ható freskót rajzol ki.

Egyáltalán az új módszer akkor a leggyümölcsözőbb, mikor az irodalmi közösségek életéről, egységük és természetes tagozódásaik meglátásáról van szó: ami mintegy az irodalom szociológiája. A tájak és nemzedékek szerinti átnézet például, amelyet Farkas Gyula próbál német előzmények után a magyar irodalomra alkalmazni, bizonynal mélyebbre megy; mint az eddigi iskolák-szerinti. A tájak műveltségi tájak; amit a valláskülönbség hangsúlyoz, az is inkább műveltségi különbség, hisz fölvilágosult kor íróiról van szó, akiknél a hitkérdés nem igen játszik szerepet. A nemzedékek változása is kulturális változást jelképez. Csakhogy táj és nemzedék nézőpontja mélyebben, eredetiben s mintegy az életből való kinőtttségében lesheti meg a műveltségi árnyalatok változásait; s nem csupán külsőségekben, mint az iskolaké.

Mindez sok szolgálatot tesz és nagyon segíti az irodalom kollektív folyamának megfigyelését; az egyéni jelenségekre azonban már sokkal bajosabban alkalmazható. Az áramok rajza a kollektív szemléletben tökéletesnek és igaznak látszik; mihelyt azonban egyes írói egyéniségekre akarjuk vetíteni, nehézségekre és erőltetett magyarázatokra vezet. Farkas Gyula érzi ezt. »Természetes, hogy az élet törvényszerűsége nem matematikai érvényességű«, mondja. S nem mentegeti német mesterét, Nadlert, aki az írók fajiságából indulva ki, ahol az író karaktere nem felel meg elméletének, ott származását iparkodik kétségbevonni. »Ezek az alkalmi túlzások« — mondja — »nem döntenek meg a szemléleti mód tényekben-rejlő, alapvető igazságát.« De mit jelent az, hogy »tényekben-rejlő«, ha tények meg nem dönthetők? Persze, nem fizikai tényekről van itt szó, hanem az élet merev logikánkkal meg nem fogható tényeiről, nem is tényeiről, hanem irányáról, tendenciáiról, bergsoni *élan-járól*, amely egyetlen kollektív tény, csak intuitív úton megközelíthető, s nem bontható az egyes tények pozitív halmozására. De akkor csakugyan nem szabad az egyes tényekre alkalmazni, s Farkas hiába iparkodik az elméletet mennél testhezállobbá szabni a magyar viszonyokra, hiába mond le például a faji magyarázásokról, tudva, hogy »nálunk egységes fajiságról, de még a faji keveredés törvényszerűségéről sem igen lehet szó«, — mégis, mihelyt az egyes írói jelenségeket kezdi értelmezni, beleesik ugyanabba a hibába, amit Nadlernél észrevesz. Ő is kényszerül kimagyarázni s gyakran elmagyarázni a tényeket: ha például a költő, aki útjába kerül, karakterében tökéletesen »katolikus«, s a valóságban mégis protestáns, mint Berzsenyi. Ha a valóság ellenkezik az elmélettel, annál rosszabb a valóságra nézve.

Általában a szellemtörténet elméleteinek első hibájuk az, hogy elméletek. Csábítanak és köteleznek, mint minden elmélet. Érezni ezt még Horváth János könyvének némely lapjain is; aki az elmélet nélkül bizonyára nem beszélne annyit, mint amennyit beszél, pl. középkori irodalmunk

közönségről, tájairól, »típusjellegéről és életformáiról«, ott is ahol adatok alig kínálkoznak, föltevésekbe bocsátkozva, vagy magától értetődő dolgokat ismételve. Csupán azért, mert az elmélet e témák hangsúlyozását kívánta. Ezek a lapok az érdekes könyv legérdektelenebb fejezeteit teszik; még a stílus is, mely másutt nem nélkülözi azt az ökonómiát, ami az eleganciához feltétlenül szükséges, e helyeken szószaporítóvá, terjengővé válik.

Ha van Horváth könyvének hibája, akkor azt leginkább az érdeklődésnek ebben a kissé erőltetett átfordításában kell keresni, a tiszta irodalmiról a szociológiai térre, az elméletnek megfelelően. Anonymus kiléte például nem érdekli. Egy zárójeles mellékmondattal suhan át azon, ami oly fontos és körülvitatott problémája volt a pozitivisták történetíróknak, akik elsősorban az egyéni jelenségekre vonatkozó adatokat kutatták. Ellenben hosszú oldalakat szán rá, hogy a hazai szerzetesrendek reformálóinak nevét és működési idejét kikutassa, akik pedig az irodalomra csak annyiban voltak kihatással, hogy közönséget neveltek neki, vagy legfeljebb termelését szervezték. Ez mindenki előtt aránytalanul fog feltűnni akit a könyvhöz tiszta irodalmi érdeklődés vezet.

Dehát a szellemtörténészt nem annyira az irodalom izgatja, mint inkább az irodalmi *élet*, az irodalmi *tudat*: mozgalmak, közönség, közvélemény, s az írónál szinte jobban a szerkesztő; minden, ami a kollektív irodalmi erőket és szellemet tükrözi. Csakhogy ez a kollektív szellem különböző egyének gyakran ellenmondó tendenciáinak eredője. Az írói lélek, bármily tele olykor ellenmondásokkal az is, még mindig sokkal megfoghatóbb, ellenőrizhetőbb valami, mint ez a kollektív szellem. Az legalább nyilvánvaló s elhatárolt egység. De emennél mi biztosíthatja a történetírót, hogy nem önkényesen lát bele s különít benne el egységeket, melyek mindenesetre összefolynak és szétfolynak? Mi más, mint önnön intuíciója? Erre azonban a legsubjektívebb essayista, sőt a regényíró is hivatkozhatnak. A szellemtörténész, mondja Thienemann, »úgy illeszti egymáshoz az adatokat és tényeket, hogy látható legyen a belső egység, hogy minden csöppnyi adatban az egész tükröződjék«. A tudomá-

nyos anyag e »belső organizálása« »pótolja« szerinte azt, amit máskülönben csak »hangulati és érzelmi elemek aláfestésével« lehetne elérni. S büszkén teszi hozzá: »Az irodalomtörténet tudományának, mint minden tudománynak, arra kell törekednie, hogy az irracionális és szubjektív elemeket háttérbe szorítsa épúgy, mint az ismeretlen világot, és megőrizzze a megismerés objektív jellegét.«

De hisz ez a »belső organizálás«, az adatokkal való mozaikjáték époly szubjektív, sőt önkényes lehet, akár az a módszer, mely a stílussal, »érzelmi és hangulati aláfestéssel« éri el ugyanazt a hatást. A szépíró is jól tudja, hogy száraz tények kiszámított összeállításával épúgy elő lehet állítani a művészi hazugságot, mint a saját lírai kitalálásunkkal és stílusunk »aláfestésével«. A naturalista regényírók nagy része nem tesz egyebet. A regényíró hazugsága, az alak vagy miliő, amelyet megteremt: esetleg igaz hazugság. Esetleg nem igaz: még akkor is, ha minden tény, amelyből összeállítja, igaz önmagában. De az összkép, igaz vagy nem igaz, mégis csak hazugság, azaz művészet, mindaddig míg egyetlen garantáló és ellenőrző keze az intuíció.

Országos Széchényi Könyvtár

7.

Voltaképp nyitott kapukat döngetünk. *A Magyar Történetírás Új Utjai* c. könyv bevezető cikke nyíltan bevallja, hogy az új szellemtörténeti irány módszerében »nagy szerep jut a tények ismeretén alapuló, de mégis egyéni és szubjektív természetű intuíciónak, azaz a pozitív irány által háttérbe szorított történetírói interpretációnak és kombinációnak, mert a szellemség csak beleélés és átérzés által fogható meg«. Különös érzéssel olvassuk ezt. Hosszú időn át mi ismételtük a tudósokkal és tanárokkal szemben, hogy »a szellemség csak beleélés és átérzés által fogható meg«; s most a saját szavainkat halljuk a tudós ajkáról viszont. Örülünk neki; egy-egy szónál mégis fölfigyelünk. Szubjektív és egyéni: nem sok-e ez? Nincs-e itt valami disszonancia a szók és az ajkak között? Szubjektív és egyéni nagyon közel vannak az

önkényeshez ; s a tudomány csak mégsem lehet bevallottan önkényes? Nem vettek a tanár urak túlságos komolyan bennünket, könnyen és felelőtlenül beszélő írókat?

Nem mintha kételkednénk benne, hogy a szellemiséget valóban csak intuícióval lehet »megfogni«. Mégsem hiszük, hogy ennek az intuíciónak okvetlenül egyéninek és szubjektívnek kellene vagy szabadna lenni. A tudomány feladata épen az lehetne, hogy oly intuícióhoz jusson el amely nem szubjektív és nem egyéni. Itt van a szellemtörténeti módszer nagy veszélye: a mozaik-rajzok, melyeket a mult tényeiből összerak, szinte szükségszerűleg önkényesek, mint ahogy többekévéssé mindig önkényesek például a figurák, amiket egy fal márványzatának mintáiba beelátunk, vagy ha áthúzó felhők márványozzák az eget: a mult tényeinek őserdeje ilyen szeszélyes és tűnő márványzatot ad messziről. Semmi sem illusztrálhatja ezt jobban mint az a vita, mely Farkas Gyula könyvének új romantika-fogalma körül kerekedett. Ki fogja valaha megoldhatni az oly kérdéseket, mint az, hogy hol kezdődik és végződik a *magyar* romantika? A kollektív tények márványzata oly tájképet ad, melyben nincsenek természetes határok. A határokat bele kell rajzolni s ez a rajz valamelyest mindig önkényes lesz, ha nem készül kívülről-hozott törvények és normák alapján. Ez pedig nem lehetséges, mert hisz »minden nemzet és kor szellemét a saját törvényeivel kell megérteni« s akkor pl. a romantika-fogalom sem nemzetközi mérték többé.

A szellemtörténeti módszer azt kívánná hogy a határokat magából a kollektív márványrajz szemléletéből olvassuk ki. Sehohsem annyira kétes eljárás, mint ép az irodalom terén. Kollektív jelenség-e az irodalom? Igazi lényegében aligha ; s minden oly norma vagy nézőpont mely e »kollektív márványzat« alakulásából merülne föl, könnyen hamis lehet az irodalomra alkalmazva. Divat, közönség, közvélemény stb. mind nem irodalmi tény, hanem társadalmi, s a tudomány, mely elsősorban ezeket kutatja, nem irodalomtörténet hanem szociológia lesz. Az irodalomnak külön élete és normái vannak, ezektől függetlenek. Az irodalmilag jelentős tény kollektív szempontból teljesen jelentéktelen lehet, és meg-

fordítva. Vagy egyáltalán lemondunk az irodalomtörténetről, mint elavult s kollektív szellemű korunkat nem érdeklő tudományról, vagy — neki is van ennyi szellemtörténeti joga — a saját szempontjai szerint üzzük azt.

Nem kifogásolhatjuk ha az irodalom szociológiája földolgozókra talál ; sőt örülhetünk neki. De nem engedhetjük elfelejteni, hogy ez az irodalomtörténetben mindig csak segédtudomány, mellékterület, többé-kevésbé hasznos de idegen anyag lehet. Igaz lenne az, hogy az irodalom igazi szellemét az átlagíró művei mutatják, hogy valódi irodalmi lelkét a kisemberek műveiben kell keresni? Szó sincs róla. Ezekben legfeljebb a kor kulturális és morális nívóját lehet keresni. Az irodalom igazi árama a nagyok lelkén foly keresztül, mint ahogy az elektromosság a jó vezetőkön, s egyformán nagy kincs és erő lehet, bármily kevészámú szálaikon szalad. Mélységes erőforrásból jön és jelentőséggel teljes úton halad. A nagyok minden szavának mély gyökere és hitele van. Evvel összehasonlítva a kisemberek szavai véletlen, össze-vissza beszédeknek tűnnek föl, a kor divatától vagy esetleges hatásoktól és találkozásoktól determinálva.

A szellemtörténésznek persze mindezt tagadnia kell, ha következetes akar lenni tanához, mellyel semmi sem lehet ellentétebb, mint az egyéniség-kultusz és a Carlyle-féle hős-misztika. De akkor, e következetes szellemtörténész szemében, mily kicsinyes valami, mily kevésbé mély és kevésbé fontos lehet az az »esztétikai érték«, ami a »nagy« író megkülönbözteti. Pusztán esztétikai érték : valami külsőleges és felületes. Ha ugyan egyáltalán létezik, abszolút értelemben véve, a formai és retorikus ügyességen felül ; s nem csupán a korok változó ízlésének függvénye. Mert ha az : akkor nem szabad a mi korunk ízlését, a saját esztétikai kódexünket szabni normául más korok alkotásaira.

Már pedig a következetes szellemtörténész az esztétikai ízlést sem láthatja másként, mint a kor változó szellemáramlatainak keretében és sodrában, azokkal változva. A nagy igyekezetben, minden alkotást a maga korának szemével ítélni meg, elvész maga az esztétika, a norma ; s mi marad

akkor az irodalmi művek jelentőségének kritériumául? A »szellemtörténeti jelentőség« marad; aminek lényege a kortendenciákkal való harmónia, jele a hatás, a siker; s az irodalomtörténet megszűnik független fórum lenni. A siker poszthumusz lámpatartója lesz, jól illeszkedve korunk világnézetébe, mely a szellem számára is csak az »életben« talál létjogot, majdnem azt mondtam: mentséget.

8.

A szellemtörténet művelői általában nem vonják le tanaiknak ily végletes következtetéseit. Azok a szerzők például, akiről beszélünk, teljességgel irodalmi érdeklődésű esztétikai fogékonyságú szellemek; s a szociológikus nézőpontot csak mintegy tudományos lelkiismeretességéből s kötelességként szabják magukra; szinte önmegtagadóan. Bizonyos úr van elméletük és hajlamaik között, s nem gondolnám, hogy az esztétikai értékek teljes relativitását vallanák.

Épöly kevésbé valószínű, hogy az új irány politikai történetírói, e derék és kitűnő tudósok, a végletes erkölcsi nihilizmus apostolainak éreznék magukat.

Diákkoromban némi csodálkozással olvastam, hogy a fizikusok olyan elméletet használnak a különféle tünetények egységes magyarázatára, melyből végső fokon képtelenségek következnek; emberi logikánkkal fölfoghatatlan dolgok, amikben az elméletalkotó tudós maga sem lát egy pillanatig sem tényleges igazságot. A tudományos elméletek végső következtetéseit senkit sem nyugtalanítanak, mert az elméletet senki sem tekinti másnak, mint »munkahipotézisnek«, mely bizonyos pontig szolgál, és bármikor elejthető. Valami ilyen lenne talán a szellemtörténeti szemlélet is: addig jó, míg nem veszik nagyon komolyan? Félős azonban, századunk mentalitását ismerve, hogy ez a kor előbb-utóbb nagyon is hajlandó lesz a szellemtörténeti relativizmus végső következtetéseit levonni, s bennük a saját tendenciáinak megerősítését látni.

Mert ezek a következtetések nem csupán az esztétikai gondolkodást érintik, hanem kihatnak a szellemi élet minden ágára. Sőt például a politikai történet terén a relativizmus lejtője még sokkal sikosabb. A történetíró nem vétkezik, ha az emberi történetet úgy rajzolja ahogy van: leleplezve a motívumok önző voltát, a szűk körbe záró koreszmék zsarnokiságát, az erők rosszhiszeműségét, az idealisták gyámoltalanságát és szétzúzódsát, a hírnév furcsa félreértéseit, mely későbbi századok morálját magyarázza bele a régi erők tetteibe. Mindezt kötelessége is föltárnia kegyelet, szépítés és vígasztalás nélkül. Hazafiatlanságról, vagy ép morális cinizmusról vádolni a történetíró, ahogy ezt például Szekfüvel tették, mert magyar hősök életét evvel az elfogulatlansággal merete megírni: többnyire nemcsak nem intelligens, de nem is jóhiszemű állásfoglalás. Mi tiszteltük a tudós bátorságát s bámultuk éles tekintetét. Tapsoltunk neki akkor is, mikor megszabadította történetírásunkat a mult század liberális-nacionalista világnézetének békójától. Elmult korok embereit csak a saját századuk értékskálája szerint szabad megítélni! Ezt be kellett látni s voltak, akik ellen ezt hangoztatni szerettük volna mi is!

De túl a Történelem illetékességén — mert hisz mi nem vagyunk historikusok — hullámozott bennünk bizonyos filozofikus ijedelem: mit nem állítunk, és főleg, mitnem tagadunk evvel? Nincsen hát semmi más morál a korok változó babonái fölött? Minden igazolható, ha a kor és kollektivitás hangulata fedi, s ami evvel ellenkezik, az máris »könnyűnek találtatott«? S nem kell-e akkor ugyanezt a nézősmódot a mi korunk megítélésében is alkalmazni? Milyen mestere lesz így a Történelem az Életnek? Teljesen lemond arról a magas erkölcsi feladatról, amelyet régi álmaiban kijelölt magának: a változhatatlan Morál törvényeit tenni mértékül a kor perverz eszméivel s féktelen tetteivel szembe s fölülről nézni századát, mintegy minden századok tanulságainak ormáról?

Persze: a Történelem nem moralizál. Ahelyett a saját mértékével fogja mérni a kort; oly törvénykönyvvel, mely szerint biztosan fölmentésre talál akit maga az Élet el nem ítelt. De nem egy neme-e ez is a morálnak? Mi más lényegben,

mint a siker morálja? A siker lévén valószínű következése, s egyúttal legbiztosabb kritériuma, a kor eszméivel való összhangzásnak, cselekedetben úgy, mint gondolatban, politikában, mint irodalomban. Az igazi emberi érték ez az összhangzás. A történetíró legjobban tudja, hogy az ember mily gyenge, törekeny nádszál a kor hatalmas szellőivel szemben, s mit törődik ő és a történelem a széttört nádszálakkal. Ennek a történetírásnak könnyen a legsívárabb tanulsága lehet: meghajolás a kollektivitás szelleme előtt, minden egyéni gondolat értéktelensége, a kollektivitás szellemétől független morál és esztétika tagadása. Csupa oly konklúzió, amit kollektív és relativista szellemű korunk bizonyosan nagy készséggel elfogad. S ezért nem lehet egészen kicsinek mondani a veszélyt, amit rejt. Minden fegyvernek megvannak a maga veszélyei, hogy például gyermek vagy vakember kezébe kerülhet; s a Tudomány fegyvereinek legnagyobbik veszélyük volt mindig, hogy az Élet kezébe kerülhetnek.

De talán egy rögeszme beszél itt, mely mindenütt veszélyt szimatol — »veszedelmes világnézetet«, és »írastudók árulását«? Agg morálcsősz ki elmaradt korától; noha milyen más kor sugalhatott volna ily rögeszmét? Évezredek hittek a Független Értékkódexben; s egyetlen kor tagadta azt: a mienk. Ez a század a világháborúval kezdődött, s ki tudja, mivel fog még végződni! A Szellem minden hatalma eltűnhet, minden törvénye elavulhat, — a szellem embereinek jóhiszemű s gyanútlan asszisztálása mellett.

9.

— Mi közöm hozzá? — kérdezhetné a tudós. — Mit tehetek róla? Nekem egyetlen feladatom az igazságot kutatni. Nem hazudhatok. Nem hallgathatom el tudományos meggyőződésemet semmiféle aggály kedvéért. *Pereat mundus.* Mi nem gondolhatunk fölfedezéseink és gondolataink, vélt vagy valódi, praktikus következéseire. Nem nevelhetem pedagógiai csalással a vad gyermeket, az Életet. Az igazság egy marad akárhogy eltitkolnám, s jobb tudni. Mi nem

ismerhetünk melléktekintetet. Mert *akkor* volnánk *áruló írástudók*.

Ez a beszéd végtelenül rokonszenves lenne. Mert ez a beszéd egy norma tiszteletét mutatná, egy fix pontot az emberi értékek megingott világában. Ahol az Igazság csilloga változatlan tekintéllyel ragyog, ott nem kell félni, hogy a Szellem morálja és öntudata kialudhat. Ez a beszéd legalább arra a konok heroizmusra vallana mely a pozitivista irány nagy tudósait jellemezte.

De hogyan illenék a szellemtörténész szájába? Ő seholsem látja ezt a változatlan csillagot, és sohasem állította, hogy látná. Az ő igazsága korhoz-kötött és fluktuáló. Gondolkodása bevallottan szubjektív, s alig hivatkozhat egy tőle mindenkép független, alakíthatatlan keménységű Igazságra. Épületének alapját nem a pozitív világnézet biztos vagy biztosnak-vélt talajára vetette, hanem egy filozófiai iskola eszmefelhőire, melyek keletkezésük óta folyton változó formációkat mutattak, s gyakran látszottak a kétkedés ürébe foszlani. »A szellemtörténet« — mondja Thienemann — »a német filozófiai idealizmussal áll vagy bukik.« Tétélei nem iparkodtak független maradni a metafizikai hipotézisektől. Ellenkezőleg : egy egész idealista metafizikát implikálnak. S ez nem a Platon adeptusainak diadalmas, hívő, szinte vallásos idealizmusa, mely a földi dolgok, emberi cselekedetek mögött örök törvények uralmát, változhatatlan normák szentségét látja.

A szellemtörténet csak a változó koreszméket látja a História tényei mögött. A felhőket látja, melyek a változatlan fénnel égő csillagokat eltakarják. Oly hajóshoz hasonlít, aki a csillagok helyett a felhők futása szerint akar tájékozódni. Vannak-e csillagok egyáltalán, vagy nincsenek? Egy bizonyos : a szellemtörténet mindent a változó felhözethez mér, még önnönmagát is. Létjogát, büszkeségét nem valami szilárd ismeretelméleti vagy okos módszertani normáknak való megfelelésében találja. Nem tanainak igazságában, vagy az igazságra vezető hasznosságában. Hanem főleg, és szinte egyedül korszerűségében. Thienemann, de a többi szellemtörténész is úgyszólván egytől-egyig, akik a *Történetírás Új*

Útjai c. programkönyvét írják, nem gyözik hangoztatni és ismételtetni, hogy tudományuk, illetve módszerük, teljességgel és mindenekelőtt korszerű.

Valóban korszerű is. A kor szülte, ez a mi demokratikus, kollektivistá és relativista szellemű korunk, mely nem hisz az egyén erejében, az igazság független voltában, a zseniben, a céltalan művészet érdemességében, a Morál időtlenségében. Csak a közösség szellemében hisz, s a »szellemtörténet« elsősorban *ennek* a szellemnek tudománya. Korszerű tudomány s maga is követi ezt a nyáj-szellemet. Korszerű tudomány, s ez végre is nem baj; még szerencse lehet, ha véletlenül úgy történhetik, hogy a Tudomány, önzetlenül haladva az Igazság felé vezető úton, találkozik a Kor kíváncsiságaival, s magáévá teheti kortársainak rokonszenveit. De a tudomány, amely korszerű *akar* lenni, amely *dicsékszik* korszerűségével: ez nagyon veszedelmes szimptóma; s teljesen ennek a XX. századnak szimptómája. A XIX. század nagy tudósai és gondolkodói, akiknek miközülünk, e hanyatló korban, a legkülönb is alig méltó cipőzsinórjukat megoldani, inkább korszerűtlenségükre voltak büszkék, mint Nietzsche. S csodálatos, hogy a szellemtörténet magyarországi képviselői, akik e politikai nemzet politikai babonáival szemben oly bátran és tiszteletreméltóan tudták a nemes népszerűtlenséget hajszolni és magukravonni, a közkeletű s a többség ideológiájába beletartozó nacionalizmus helyett a Vörösmarty és Széchenyi magasabbrendű humanisztikus nacionalizmusát vallva és hirdetve: a nemzetközi koreszmék vonatkozásában ép ellenkezőleg azt írják számlájuk javára s tartják dicsőségül, hogy tudományuk a közkeletű szellemáramlatokkal együttészni s azokat erősítve velük erősödni képes.

10.

A pszichológusok jól tudják — s ez az ami talán a legbizonyosabb az egész ú. n. tömegpszichológiában — hogy az embertömegek erkölce, esze, ítélőképessége s esztétikai fogékonysága egyformán sokkal durvább, megbízhatatlanabb

és kezdetlegesebb az egyes embernél. Sohasem a tömeg emelkedik föl kiváló tagjainak nívójára. Hanem a kiváló egyes kényszerül alászállni, s önkénytelen alá is száll, a tömeg átlagnívójára, mihelyt a tömegbe elegyedik s a kor eszmé-áramlataitól szuggerálni hagyja magát.

A szellemtörténészek is tudják ezt. Ha nem a pszichológia vagy történet, bizonyára közel hozta hozzájuk is ezt a tanulságot az élet. Hisz a világháború korszaka, melyet átéltek, minden eddiginél világosabban mutatta meg a tömegeszmék alacsonyrendűségét s veszélyességét a legkiválóbbak szellemi és erkölcsi színvonalára is, ha túlságos komolyan veszik.

S mégis mi más a koroknak az a »szelleme«, amelyet a »szellemtörténet« minden dolgok mértékévé tenni hajlandó? S mi más az a »korszerűség« amelyre oly büszke, mint ehhez a szellemhez való idomultság?

Szerencsére mint tudományos irány, sokkal gazdagabb és erősebb tradíciót vett át akarata ellenére is a XIX. század tudományától, hogysesem a korszellem még tökéletesen magához tudta volna idomítani. De elérheti ezt, ha nincs eléggé tudatában annak, hogy nem szabad elérnie. Ha a tudományt méri a korhoz, s nem a kort méri a szellem igényei és normái szerint.

Bizonyos, hogy a tudomány is függ a kortól, s tudattalanul is átveszi a kor bizonyos tendenciáit s egyáltalában nem tudományos eredetű »eszméit«. A szellemtörténet jól teszi, ha kutatja ezeket az összefüggéseket. De ha túlságosan is megéri és szentesíti őket, oly útra lép, melynek meggondolandó voltát — úgy véljük — legkiválóbb szellemtörténészeink tudat alatt maguk is érzik s szinte önkénytelen szavakkal mentetik.

»Amint természetes volt«, — mondja Szekfü Gyula — »hogy a középkori keresztény univerzalizmus légkörében élő szerzetes vagy püspök világkrónikát írt s benne kora eseményeit az akkori keresztény világnézet egyetemes szempontjából rendezte el: époly érthető, ha a nacionalizmus korában a történetírónak legmagasabb törekvése oda irányul, hogy nemzeti történetíró legyen. Ezt semmikép sem lehet *írástudók árulásának* minősíteni.«

— Nem, ezt még semmikép! — feleljük készséggel; s hozzá kell tennünk, hogy a szellemtörténet magyar munkásai nem esnek a túlzott nacionalizmus bűnébe, s főleg nem lehet őket azzal vádolni, hogy a történeti igazságot nemzeti hiúságuknak föláldoznák. A történetíró Szekfü aki nemzete hibáit szépítés nélkül, sőt sötét szemmel tudja látni s hőseit szinte kegyelettelen őszinteséggel rajzolja meg, époly kevéssé vádolható erről, mint az irodalomtörténész Horváth János, aki ősmondánk »kincseit«, mert leírt alakban nem maradtak ránk, inkább teljesen kiküszöbölni hajlandó az irodalomból, semmint túlbecsülje, s nemzeti verselésünk, így az »ösi« nyolcas, valószínű idegen eredetét, a latin himnuszokból, kimutatja. Hazafiságuk inkább belső, eszmei, érzelmi, s a külsőségekre nem tekintő; s mintegy szimbolikus e szempontból hogy pl. Horváth a latinnyelvű magyarországi irodalmat is beolvasztja a »nemzeti« irodalomba, honnan a külsőségekhez kapcsolódó történetírás eddig kirekesztette; vagy hogy a szellemtörténet fedezi föl először a nemzeti értéket kultúránknak abban a korában, melyet eddig »nemzetietlen korak«, »nemzeti hanyatlás korának« neveztek.

Maga Szekfü ép azon a helyen, honnan az idézett sorokat vettük, a nacionalizmusnak s a nemzeti történetírásnak a »humanisztikum magaslatára emelt« értelmezését adja; nemes értelmezést, Széchenyi és Vörösmarty szellemében. A »nemzeti« történetíró szerinte nem valami politikai ideál, hanem az »emberi erkölcs és művelődés tükröződését« keresi a nemzeti történetben. Ez a hitvallás bizonytalannal nem az »áruló írástudóra« vall.

És mégis, nincs-e az idézett mondatban, lappangva, de érezhetően, valami magva és árnyalata annak a mentalitásnak, mely korunk legjobbait is oly könnyen teszi olykor akaratlan és öntudatlan árulókká a Szellem religiójával szemben, melyet képviselnek?

Ez az árnyalat az indokolásban van.

Az hogy a középkori szerzetes világkrónikát írt, kétségtelenül csakugyan összefügg korának szellemével; de a szerzetes mégsem azért írt világkrónikát, mert így gondolta korszerűnek, hanem azért, mert így találta helyesnek és jónak

Sohasem vélte volna elegendőnek, történelmi koncepciója indokolásául egyszerűen korának szellemére hivatkozni; noha ezt nagyobb joggal tehetne volna, mint a modern történetíró, mert a középkor szelleme, amelyet Szekfü »keresztény univerzalizmusnak« nevez, erkölcsi, eszmei és emberi szempontból, mindenkép magasan fölötte áll a mai nacionalizmus alacsony, korlátolt, anyagiás, sőt lényegében állatias szellemének mely nagyon-nagyon különbözik attól, amiről Széchenyi és Vörösmarty valaha álmodtak.

Az a felfogás, amely egy szellemi vagy tudományos attitűdöt teljesen adekvát módon vél indokoltnak avval, hogy ez az attitűd megfelel a kor szellemének: mindenkép modern és mai. Ezé a századé, melynek szelleme már eddig is megteremtette a világháborút.

S amely mégis nem átallja ezt a szellemet mértékké avatni. Mert minden más mértéket elvesztett.

II.

Ne becsülném oly sokra a szellemtörténet tudományos útnyitását, ne érezném munkásaival magamat is sokban annyira egynek és cinkosnak: nem furdalna eredendő bűne, mely voltaképp korunk szellemének bűne. Közvádló ügyész, sem lándzsaszégező Don Quichotte nem vagyok; inkább tisztelő társ és kortárs. A szellemtörténetet a kor szülte, ez a megzavart hitű kor, melynek mindannyian gyermekei vagyunk, akik élünk. Tehet ő róla, hogy csak a változó felhőket látja s nem az örök csillagokat? Azt látja, ami ma látható. A szellemtörténet bizonyos örökölte a kor gondolkodási hibáit és képtelenségeit, melyektől talán egyetlen mai gondolat sem tud egészen ment maradni. Követ ezért nem vethetünk reá; de, kívülről nézve, segíthetünk neki az önismeretben. Bár hasonlítanak a gondolkodás hibái azokhoz a betegségekhez, melyek elmúlnak, mihelyt tudatossá válnak!

Ez, sajnos, nincsen így. A betegséget ezúttal nem gyógyítja meg az önismeret. De lényegesen csökkenti a betegség

veszélyeit. Ez a betegség, az igazi *mal du siècle*, a szellemtörténeti irányzatban sajátságos módon vegyül az egészség vágyával ; a szellemtörténetet részben ép ez a vágy hozta létre. Azoknak a vágya akik nem tudtak megelégedni a sívár pozitizmus hit, szempont és mérték nélküli ténygyűjtésével, s szempontot és mértéket kerestek. Egyelőre nagyon relatív mértéket találtak : de ez a mérték jó és használható a tudomány közvetlen céljaira. Mérd őket is a saját mértékükkel : s az ítélet kedvező lesz. S ki tud ma jobb mértéket?

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

A HAZUGSÁGOK PARADICSOMA.

1932.

Egy tudományos társaság megkért, hogy tartsak előadást tagjai számára az »alkotó képzeletről«. Olyan ez, mint mikor az orvosok a tudós tanár helyett egy beteget ültetnek a katedrára, tőle magától akarván okulni betegsége felől, vagy egy örültet faggatnak ki rögeszméiről és képzelődéseiről, amelyeket megismerni hasznos lehet a tudománynak. Aki író vagy költő, annak gyakorlatilag kell ismernie az alkotó fantáziát; ami mindenestre más, mint a pusztán reprodukív. Reprodukáló képzeletre például a memoárírónak is szüksége van: ahol az alkotó fantázia föllép, ott kezdődik az alkotó költészet, a regény.

Vagyis (ahogy mondják) a költészet ott kezdődik, ahol a hazugság. S az alkotó fantázia éppen az embernek ez a képessége a hazugságra. A képesség, amely ki tudja tágítani a világot, túl tud menni rajta, saját világot tud teremteni. A gyermek első hazugságaiban már ez a képesség nyilatkozik, tisztán és céltalan, akár magának az Istennek teremtkedve, vagy maga a *l'art pour l'art* művészet. Hazugság a hazugság öröméért, amit üldöz a nevelő, pedig oly természetes a gyermek számára, akár a madárfiókának az, hogy fölrepüljön, ha kinöttek a szárnyai.

Velünkszületett művészi ösztön ez. Oly önzetlen és tiszta, hogy előttem olykor szinte dupla bűnnek, valami

szent dolog profanizálásának tűnik föl az a hazugság, mely gyakorlati célokat szolgál: bűnnek nemcsak az igazság, hanem a hazugság szentsége ellen is. A fantázia képessége eredete szerint nem hitvány anyagi előnyök céljaira látszik rendeltetve lenni, hanem amire a gyermek alkalmazza: A lélek fölörpítésére s a világ kitágítására.

S nem is olyan régen még csakugyan szinte paradox volt arra gondolni, hogy a szent Képzület nem csupán a magas poézist szolgálja, hanem más profánabb gazdákat is, hogy fantáziával dolgoznak a költőkön és művészekén kívül a filozófusok, tudósok, hadvezérek, föltalálók, sőt nem utolsó sorban a szélhámosok is. A Fantázia egyet jelentett a Költővel, s a Költőnek magának legfőbb célja, végső ambíciója volt a szent hazugság. *»Nincs kedvem, sem időm mindennapi dolgokat írni«* — hirdette Vörösmarty.

Azóta kicsit változott a helyzet. A költők ma kifejezetten *»mindennapi dolgokat«* akarnak írni, s a hazugság helyett szívesebben hivatkoznak az igazságra.

Azelőtt rímekbe szedték a verseket s a rímet a képzület diktálta. A regények szerkesztőtanácsában, ahol a mérnök Ész, a raktáros Emlékezet, a művész Arányérzék, a szakértő Tudás s a referens Emberismeret ültek az asztalnál, ő elnökölt, mint egy uralkodó királynő a minisztertanácsban.

Ma lényegesen megcsökkent a tekintélye, legalább a Költészet birodalmában, ahol oly soká uralkodott. Nem királynő többé, s ha nincs is egészen száműzve, igazában csak bujkál, gyakran álruhát ölt, ürügyeket keres, hogy valahol megjelenhessen. Az elnöki székről rég le kellett mondania s ha a tanácsban szót emel, szavát gyanakvással és bizalmatlanul fogadják. A Líra belső teremt, hol régebben titkos udvarát tartotta, most a proletár Őszinteség foglalta el, ki titkárának, a kíméletlen Önmegfigyelésnek, kíséretében avval mulat, hogy a volt királynő hazugságait és hiúságait megbélyegezze.

Néha idegen területre menekül, s megelégszik valami alárendelt hivatallal. Itt van még némi presztizse is, mint sznob köztársaságokban az emigrált felségeknek. A Tudo-

mány országában divat neki rangokat és díszhelyeket adni ; s divat bizonyos paradox dícséretekkel halmozni el, mintha ez az előkelő idegen végezné a vezető munkát, s töltene be valami nélkülözhetetlen pozíciót. Voltaképp csak cselédmunkát végez : kinyitja a tudós úr ablakait, beigazítja látcsövét, csoportokba rendezi skatulyáit és csiszolgatja mondatait. Egy lépést se tehet a megvesztegethetetlen munkavezető, a Kritika, ellenőrzése nélkül.

De nem ez a leggyakoribb foglalkoztatása társadalmunkban, s még mindig nem ez a legnagyobb megaláztatása. A tudomány még mindig szent és nemes gazda, s a szobalány, aki az ablakokat nyitogatja, maga is kinézhet az ablakon. A fantázia a mai társadalomban legtöbbszörre nem is szobalány, hanem prostituált. Teljesen anyagi érdekek sugalmait követi, s szószerint pénzért adta el szüzességét. Aki eredetileg ép azt érezte hivatásának, hogy áttörje az élet tény-és érdekláncát és ahogy mondtam, legalább túl *lásson* a világon : ma legtöbb esetben kénytelen megelégedni avval, hogy technikai megoldások, szociális tervek vagy gazdasági kibontakozások előrajzolója, az élet aktuális érdekeinek aláztos szolgálója legyen. Bizonyos, hogy az alkotó képzelet nagy szolgálatára tud lenni az aktuális életnek is ; de kérdés, hogy ez a szolgálat teljesen kielégíti-e? A szárny elvégre repülni adatott, s nemcsak — evickélni.

Az emberi lélek egy képességéről van itt szó és pedig egy *par excellence* emberi képességről, egyikéről azoknak, amelyek az embert az állattól leginkább megkülönböztetik, s leginkább nyitnak számára az állatétől eltérő karriért. Az állat élete a pillanathoz, létezőhöz tapadt, egyedül az ember az, aki inkább él a *nincs*-ben, mint abban, ami *van* ; s képzelete az ajtó, melyen át a nemlétező utat vág a létbe. Elerőtlenedett tán ez a nagyszerű képesség, vagy senyvedésre és szenvedésre volna ítélve mai pillanathoz és realitáshoz tapadt kultúránkban? Ezt nem merném állítani. Hisz tán egyetlen történelmi korszak sem adott még több tápot a fantáziának, mint a mienk. Fantasztikus technika és háborús élet évtizedeit éljük. S előttünk a mozi és detektívregény kultúrája . . .

A képzelet elsenyvedéséről nem igen lehet itt beszélni ; inkább még túltáplálásáról, elközönségeseződéséről, elnemtele-
nedéséről. A fantázia voltakép szükségtelemmé vált, csöke-
vény és parazita szervvé. Éhét kielégíti a valóság ; maga-
sabb feladatait elvonták tőle ; erőfeleslegét praktikus célok
kötik le ; s mégis maradt valami hiányérzés a tömeglélek-
ben, ami aztán belefűl a moziromantika olcsó kábulatába.
Praktikus célok és olcsó kábulat : egyiksem jelent valami
magas szárnyalást. Az alkotó képzelet, mely ezeket a szük-
ségleteket szolgálja, nem is mély érzelmi ügy többé, inkább
játék- és iparszerű.

A régi lélektan úgy tekintette a képzeletet, mint valami
kockajátékot, mozaikkirakást. Semmiből semmi sem lesz, s
a képzelet sem alkot, csak kombinál ; meglévő képzeteket
rak össze új, meg új variációkba ; s nöttet vagy fogyaszt,
mint egy közömbös és kétvégű gukker. A hazugságnak elég
szimplex módszerei ezek, de a legtöbb mai célra, ami ezt az
ú. n. alkotó képzeletet igényli, tökéletesen megteszik. Gép-
alkatrészek összetételét variálni, vagy a gazdasági és politikai
lehetőségeket előrajzolni, vagy szenzációs ujsághírek esemény-
elemeit izgalmas detektívtörténetté szőni : valóban nem
jelent még teremtést.

De vajjon ez a játékos kombinatív ösztön egyetlen erő-
forrása volna a fantáziának? Én úgy érzem, hogy az igazi
»alkotó képzelet«, amely a gyermekkor szüzi és öncélú hazug-
ságaiban éppúgy megnyilvánul, mint a magas művészet
Istennel versenyző teremtésében, lényegileg és félreismer-
hetetlenül más. Mélyebb és igazabb hazugságok ezek. Nem
önkényes és tetszés szerint cserélhető kombinációk. Bizo-
nyos szükségyszerűséggel fakadnak ki. S ha hadban állnak a
külső világ valóságaival : annál mélyebb realitásnak felel-
nek meg a lélekben.

Gyökerük van.

Kissé meglepő szó, mikor éppen a gyermek hazug-
ságára és spontán fantázia-játékára céloztam, mely könnyű-
nek látszik, mint a pille, s szeszélyes szelek szerint libeg és
száll. De a virágot is néha pillének nézhetjük, azt is lengetik
és röppentik a könnyű szelek, pedig a virágnak is gyökere

van a mély és meleg földben. Ez a föld az érzelmek földje, s az a fantázia, mely igazán méltó az »alkotó« névre, nem az értelem hideg sakktabláján ugrál. Az érzelmek földjéből sarjad az, oly ellenállhatatlan, mint a fű, melyet sulyokkal nyomkodnak, hogy dúsabban nőjön. (Akár a nevelő a gyermek hazugságait.)

Szeretném megértetni magamat. Komolyan gondolom, hogy az ilyen fantázia valósággal *teremt*, azaz egészen újat alkot és nemcsak kombinál. Először is nem igaz, hogy semiből semmi sem lesz ; mert lehet ugyan mondani, hogy a virág a magból lett, de ez csak üres szó, mert hol volt a magban a virág? A virág semmiesetre sem a magnak és a földnek egyszerű kombinációja. Így a szép hazugság (vagy művészi alkotás) sem egyszerű kombinációja a lélekben már meglévő s a világból kapott képzeteknek.

Eszembe jut egy gyermekkori fantáziám, egy magamalkotta rémkép, egészen egyéni mumus : a *kefebenke*. Látványosan nagyon is világosan nyomonkövethető szerkesztmény a valóság elemeiből. Egy történelmi acélmetszet tollas-forgós, sisakos-páncélos vitézének alakjából, mely berámázva függött szekszárdi szőlőnk présházszobájának falán. A füstös és koromkefékkel felszerelt kéményseprőből. S talán egy Benke nevű torzonborz szőlőcsősz emlékéből. Bizonyos, hogy a kefebenkének egyformán köze volt a füstöz és koromhoz, mint a szabad szőlőhegyek présházaihoz és szurdikaihoz. Városi lakását *a kaminban* tartotta, a sötét és kormos kályhalyukban, amelynek ajtaja a folyosóra nyílt, s amellyel anyánk szokott ijeszteni, ha rosszak voltunk : »*Becsuklak a kaminba!*« De nyaralója egy mély szurdékban volt, a szőlőhegyen, egy beomlott és elhagyott pince düledékes mélyén, amilyen nem egy volt a folyton hulladozó mélyútak falában, s amiket később a nyomor használt föl barlanglakásokul.

Ezekből az elemekből szövődött a *kefebenke*. Dehát nem egyéb lett volna ő, mint szövedéke ezeknek az elemeknek? Szó sincs róla : ő valóságos egyéniség volt, teljesen különböző minden kéményseprőtől és páncélos vitéztől. Ki tudná őt elképzelni azokból, amiket elmondottam, úgy, amint élt, mozgott és ijesztett, a maga sajátos hangulatával? Talán

csak egy vers vagy kép varázsolhatná mások elé ezt a hangulatot, mely nem hasonlít az összeszövődő elemek egyikének hangulatához sem, mint a vers hatása nem hasonlít a verssé szövődő gondolatok egyenként való hatásához, a ház nem hasonlít a téglához. Kéményseprő és páncélosvitéz csöppet sem fontos itt ; ami igazán fontos, az a gyermeki riadtság s borzalom, mely ezekből az elemekből oszthatatlan és élő egészet csinált. A *kefebenke* ennek a borzongásnak eleven szobra volt ; életét belőlem nyerte és nem a külső valóságból. A látott és hallott dolgok emléke csak építőanyag volt, hogy valami sohse látottat és sohse hallottat építsen föl.

De hisz mindenki tanu lehet erre. Mindenki hazudott már valaha a hazugság kedvéért (ha máskor nem, hát gyerekkorában) és tudja, hogy az ilyen hazugság nem külső valóság-elemek kombinációja, hanem valamely belső érzelemnek objektiválása. S mint ilyen, egészen új, valóságos teremtés, oly valaminek megjelenése a világban, ami még nem létezett. Az óriásokat a vágy teremti s nem a gépies *auxézis* ; az óriás nem egyszerűen : megnövesztett ember, hanem valami, ami az embertől époly lényegesen különbözik, mint a beteljesedés a hiánytól.

Igy az igazi művészet is nem külső látomások emlékének eredője, hanem a művész belső víziója. S ebben rejlik a kulcsregény és riportregény inferioritása. Viszont Proust Swannjáról hiába mutatják ki, hogy egyik vonását az író erről az ismerőséről mintázta, másikat amarról. Swann nem ez és nem az, hanem csak ő maga, akihez nincs hasonló. Egyszerű valaki és igazi forrása nem egynéhány társaságbeli élő modell, hanem magának Proustnak egy komplikált szellemi attitűdje.

És még ha nem is kombinál a művész ! Az író leír egy alakot, ahogy a festő portrét fest : egy szót sem kell hozzátennie a valóhoz és az alak mégis más lesz és több, mint a valóság. Ki meri mondani, hogy egy Rafael-arckép pusztán a reprodukzív fantázia műve? Lehet a költő realista ; a legmindennapibb figura, akit lerajzol, mitológiai lényé válik. A falusi kovácsból Héfaisztosz lesz, s a duhaj legényből

Héraklész. Minden szimbolummal ivódik át, azaz lélekkel, mert lélekből jött. A költő lelkéből. Belső és nem külső vízióból.

De nem is kell a költőig menni. Én gyermekkorom alakjaira gondolok, úgy ahogy akkor láttam őket, például a kert félelmes pujkáit, akikre egy görög tragédia stilizált kórusában ismertem rá később. És másokra . . . állatokra és emberekre. Némelyiket meg is rajzoltam később, regényben s novellában, és nem tudnám megmondani, melyik vonásukat ábrázoltam híven, vagy hol tértem el a valóságtól. Mert a belső képet rajzoltam, ami sokkal mélyebben élt bennem, mint a külső, és a külsőt már el is feledtem : az nem is volt fontos. Egész kicsi voltam, mikor egy fényképészhez vittek, s avval biztattak, ha nyugodtan tartom magam, egy madárka fog kiröpülni a gépből ; és én láttam, amint a madárka aztán ki is röpült ! A legnagyobb határozottsággal emlékszem erre ; egyike gyermekkorom legélesebb emlékeinek ; a madárnak fényes, világoskék szárnyai voltak, s egyenes ívben szállt a plafón felé ; ott leült az ajtó fölött vidéki szokásként kiszögerezett nagy szarvasagancsra ; ma is tisztán áll előttem a kép.

Ez persze mind nem lehetett igaz ; ellen is lehet őrizni, mert a fotografálásnál jelen volt az anyám is. De hány eset van, aminek az ellenőrzése ma már lehetetlen ; és sejtelmem sincs, hogy emlékemben mennyi a valóság, mennyi az »alkotó képzelet«. Ez a képzelet nem halt meg a gyermekkorral, ma is dolgozik és a feleségem gyakran vádol avval, hogy egy valamelyest is bonyodalmas történetet képtelen vagyok elmondani pontosan úgy, ahogy hallottam, olvastam, vagy átéltem : nem emlékezethiányból, hanem mert önkénytelen és a legjobb hiszemmel is kikerekítem és alakítom. Eszemágában sincs hazudni ; hiszen ez a hazugság a legtöbb esetben nagyon is könnyen leleplezhető és megbélyegezhető volna. De az igazság kérdése az elbeszélés pillanatában nem merül föl. Helyesebben mondva : nem érzem kevésbé igaznak a történetet úgy, ahogy én látom, mint ahogy az a valóságban esett. Számomra amaz is objektív, mert nagyon jól érzem, hogy nem önkényes kitalálás. Lelkemnek akaratom-

től függetlenül alakult valósága, éppúgy mint látományaim és olvasmányaim ; valóság, azaz élmény éppoly jogon, talán még nagyobb jogon.

Ez a nézőpont dönti el a gyermek ú. n. kóros hazudozásának kérdését is. Mennyire jóhiszemű ez a hazudozás? s mennyire hiszi a gyermek azt, amit mond? A kisleányom három és fél éves korában egy moziban volt, ahol különböző exotikus állatok tömegeit látta a filmen. A következő hetekben állandóan állatoktól látta környezve magát. »Nézd, hogy tolja ez az őzike a fejecskéjét a kezem alá, hogy simogassam!« — kiáltotta néha váratlanul. — »Nézd azt a rossz oroszánt a sarokban, játszik a szőnyeggel!« És ha egyik szobából a másikba ment, az állatok körülötte tolultak ki az ajtónyíláson, és olykor, ha már becsukta maga után az ajtót, hirtelen újból ki kellett nyitni, mert akkor vette észre, hogy a krokodilus elmaradt ; »Hadd jöjjön be ő is!« Ha aztán meséltük valakinek a kislány nagy és titokzatos állatseregletét, s az illető néni vagy bácsi tréfásan azt találta kérdezni : »Mért nem hoztad hát magaddal a zebrát?« : egészen meglepve és megbotránkozva a kérdésen, a csodálkozás legtermészetesebb hangján felelte : »Hát nem látod? Hisz itt áll mellettem!«

Hallucinál ilyenkor a gyermek? Vizionál? Én ezt nem gondolom. Nem teszem föl, hogy a kislány éppúgy látja szobámban az eleven oroszánt, mint a szőnyeget, amellyel fantáziájában az oroszán játszik. *Máshogy látja!* De ez a másfajta látás nemkevésbé lényeges előtte, mint az, amit valóságnak mondunk. Sőt még lényegesebb, mert saját lelkéből fakadt. Jobban érdekli és mélyebben hat rá. Gyökeresebb, mert egy mélyebb és tartósabb érzelmének objektívációja, mint a külső látományok, melyekben csupán látóérzékének tűnő benyomásai objektívalódnak.

Később megtanulja, hogy éppen ezek a legfontosabb, legmélyebb, legérdekesebb látásai a többi emberek, s főleg a nagyok szempontjából semmit sem jelentenek. Hogy az okosabbak nem törődnek velük és hogy mindenféle apró érdekek és kényelmek okáért sokkal jobban kifizeti magát a külső látományokkal törödni, mint ezekkel a belsővel. Figyelmét

mindinkább elvonják tőlük; lassanként elhalaványodnak az érdekek és praktikus szükségességek erős határozottsága mellett, egészen elerőtlenednek és jóformán eltűnnek.

Igy tűnik el maga a paradicsom, egy másik és mélyebb világ, egy titkos dimenzió, amelybe gyermekkorunkon át még bejárásunk volt; csak a művész őriz meg valamit belőle, kóros izgalom vagy kivételes energia.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

ÉLETBELI SZÍNHÁZ.

Hadd mondjam el újra azt a közhelyet hogy az egész élet színház és mindannyian színészek vagyunk.

A gyermek nemcsak akkor játszik színházat, ha színházat játszik. Akkor is, ha villamoskalauzt, cowboyt vagy lovaskatonát játszik.

A serdülő a felnőttet játssza. Az öreg, ha teheti, a fiatalat játssza. A fiatal nagyon sokszor az öreget játssza.

A gögös ember póza színjátszás. De a szerénység szintén csak színjátszás. A vidéki ember a nagyvárosi fölényt mímeli, a diplomata a naiv jóhiszeműséget, a becsület néha a ravaszságot.

Egyikünk sincs megelégedve a szereppel amelyet számára az élet, a szigorú rendező, kiosztott. Akármilyen előkelő szerep, mégis csak szerep az! Egyetlen, szűk szerep, mely megszűkíti számunkra a világot. Titkon mind úgy érezzük hogy több vagyunk szerepünknel. Egyéb szerepekhez is jogunk van.

Színházat játszunk, hogy megszabaduljunk szerepünk-től. A király inkognitóban jár, mint a szélhámos.

A színjátszás teljesebb énünk visszahódítása. Nem mienk-e ősi jogon minden, ami emberi? Egykicsit mindannyian királyok vagyunk, s egykicsit mindannyian koldusok. Minden szerep, minden karakter megvan bennünk titkon, lelkünk valamely zugában. Jók vagyunk és bűnösök, neme-

sek és alacsonyok, szorgalmasak és lusták, egyszerre. Ha szerepet játszunk, csak visszafoglalunk valamit abból az élet-részből, amitől a sors megfosztott bennünket.

Voltaképp nem akkor hazudunk, mikor színészkedünk. Akkor hazudunk, mikor megtagadva énünk nagyobb részét, engedelmesen megmaradunk a korlátolt szerepben, melyre az élet ítél.

S ezért van az, hogy a gyermek, aki még igazán őszinte, — akit a világ még hazug jármába nem tört — örökké színészkedik és szerepet játszik. Épen mert még oly szüzi őszinte! Az élet nem kényszerítette még hazugságra és öncsonkításra.

A színjátzó őszintébb a lírikusnál. A lírikus már szerepet vállal és visz. Shakespeare, a színműíró, az »ezerlelkű ember«, teljesebben kifejezte magát minden lírikusnál. Mindenki ezerlelkű! Falstaff és Caesar, Zuboly és Othello, Prospero és Caliban egyszemélyben.

Világ felé fordított személyiségünk mindig csonka, s egyesszámban írt nevünk hazugság. Életünk csonka és hazug. Csak akkor lehetne teljes és igaz, ha valóság volna, amit a lélekvándorlás misztikus tana hirdet.

Ha az évszázak folyamán sorban és egymásután eljátszanánk minden emberi szerepet. Egyenként magunkra ölténénk minden sorsot és jellemet... Amit az élet nagy drámája kegyetlenül szétszót a milliók közt.

AMOR SANCTUS.

Tanulmány a középkor latin himnuszairól.

1932.

I.

Az európai lírának egy egész évezrede! Egy évezred, melyről az átlag mai olvasó jóformán semmit sem tud.

Szent Hilarius — akinek nevével a latin kereszténység egyházi énekgyűjteményei kezdődni szoktak — Krisztus után 366-ban halt meg. S a műfaj, melyet ő elsőnek képvisel, él és fejlődik egész a XVI. század elejéig.

Ez az óriási időköz magában foglalja azt a kort, melyet még nemrég is *sötét középkornak* volt szokás nevezni. Ma már nem divat ez az elnevezés; egy kicsit talán mosolygunk is rajta. De ha meg kellene rajzolnunk Európa századainak térképét: hányunknak mappája mutatna e hosszú periódus közepén egyebet ama bizonyos fehér foltnál, mely a közel-múlt földabroszain a »legsötétebb Afrikát« jelképezte?

Különös kép az, amit irodalmi tudatunk e hatalmas korról elibénk fest: az eleje vég és a vége kezdet. Az elején a nagy római kultúra lassú fölbomlását látjuk; a végén a modern nemzeti irodalmak ébredése ragadja meg figyelmünket. Mi van a kettő közt? Néhány krónikás és teológus

neve rémlik : vad harcok rengetege és skolasztikus szörszálhasogatások útvesztője. Ágostontól Dantéig mintha ezeréves ür tátongana. Hol az a név, mely e két meredek partot összeköti? Hol az a költő vagy költemény e korból, mely műveltségünkbe elválaszthatatlanul beszívódva az európai irodalom lelkének megszakítatlan folytonosságát dokumentálná? Zavarba jönne a legtöbb olvasó, ha e kérdésekre felelnie kéne.

Elég végiglapozni a latin egyházi himnuszok valamely időrendi antológiáját, hogy a zavar a csodálkozásnak adjon helyet. E költeményekben lehetetlen egy naiv és barbár kor véletlen kuriózumait látni : gyérszámú példákból is meg kell érezni a fejlődést, egy egész hatalmas költészet áramát, mely e kincseket fölvetette, mint egy folyó a csillogó habjait. Folyó, mely ezredéven folyt keresztül, még valahonnan a klasszikus irodalmak multbatúnt hegyláncainak aljából eredve, s táplálva egy viszontagságos világrész szellemi életének titkos és hangos forrásaival, ismerve apályokat és csodálatos dagadásokat, s szabályos életpályát rajzolva meg, hogy majd hullámai-val a modern európai költészet tengerét gazdagítsa.

Csakugyan, a lírának oly gazdagságáról van itt szó, mely nélkül a mi modern költészetünk el sem képzelhető. Tudva vagy tudatlanul, mindannyian e jámbor középkori himnusz-költők örökösei vagyunk ; formában, színben, érzésben, gondolatban egyformán tőlük függünk, és koldusok lennénk önelkülük. Az olvasó nyomon követheti e költészetben, hogyan fejlett ki a modern líra formája az antikéből, a modern lírai érzés az antikból ; annyira, hogy az ú. n. renaissance, az antik költészet fölújult utánzása, elszegényedést, elhidegedést, visszaesést hoz a modern lírai értékek szempontjából. Ha az európai líra bármely más időbeli áramával hasonlítjuk össze ezt a költészetet : az ókori görögtől a mai angolig, bizonytalán egyet sem találunk, melynek fontossága a lírai érzés és kifejezőmód történetében nagyobb volna, mint a középkori latin líráé.

De nem is gondolva erre az irodalomtörténeti fontosságra : mily gazdag dokumentum ! mily érdekes tanulmány ! mily raffinált művészet ! mily bűbajos poézis ! mennyi ősz, naiv érzés ! mennyi gondolati szubtilitás ! mennyi gyöngéd-

ség, finomság, szín, zene, öröm és szárnyalás! És mennyi változatosság az örökegy témában! S mennyi egység a változatosságban! Milyen különös egy irodalom ez, századokon és népeken keresztül, két virágkorával, melyek egymástól annyira különböznek, s mégis egy sodrával, lobogó formaboldogságában s időnkinti bájos elügyetlenedéseiben! Primitív ez a költészet, néha olyan módon, ahogy a gótikus katedrálisok művészetéről lehet azt mondani, hogy primitív: amelynél gazdagabb, formailag túlfejlettebb művészet talán nincs is a világon. Néha ahogy egy Giotto-, egy Duccio-kép, egy bizanci mozaik primitív. S mindaz amit a régi, ájtatos művészetekben szent nosztalgiával bámulunk s szeretünk . . .

2.

Mi lehet a magyarázata annak, hogy ez a különösen értékes, érdekes, történetileg és irodalmilag egyformán jelentős költészet ennyire ismeretlen mai közönségünk előtt, s még az alaposabb irodalmi műveltségű olvasó is szinte úgy gondol rá, mint valami kuriózumra, mely félig-meddig kívül áll az irodalmon?

A latin himnusz-költés hazánkban is évszázakig virult; s a hazai példa élesen illusztrálja a kérdést. A közelmúlt magyar irodalmi gondolkodásának népszerű balvéleménye volt, hogy a magyar karaktertől idegen a misztikus rajongás, idegenek a skolasztikus szubtilitások. Ez a nézés-mód nálunk különösen is hajlandó volt alábecsülni a középkori irodalom jelentőségét, s legfeljebb a későbbi nemzeti nyelvű és érzésű litteratúra első dokumentumait s szinte mikroszkopikus ősjelenségeit kereste benne.

Pár töredékes és ügyetlen nyelvemlék, s néhány sor itt-ott, amiben még pogány-magyar képzetek hazajárását sejdítettük, érdekesebb volt és fontosabb számunkra egy egész nagy, gazdag és szinte túlfinomult zengésű keresztény költészetnél, mely tartalomban és költői formában époly idegennek látszott, mint amily idegen volt nyelvben. Pedig ehhez a mostohán mellözött keresztény és latin költészethez bizony-

nyal több gyökérszál fűzi még későbbi nemzeti poézisünk büszke bokrait is, mint amennyi az eltűnt, föld alá süllyedt pogány-magyar képzetvilágig még elér. A tudomány is kényszerül mindjobban észrevenni ezt, s nagyon könnyen lehet, hogy ősinek hitt képzetek, formák, zengések eredetét végre is a latin himnuszsköltésben fogja megtalálni. Horváth János még az ősmagyar versformát, az ú. n. *ősi nyolcast* is a latin himnuszok hatására vezeti vissza.

Tegyük föl, hogy e himnuszok világa valóban egek távolából különbözik a modern és magyar ember lelkivilágától; bár ehhez is szó fér. A misztikus vallási rajongás, amaz *amor sanctus* alighanem örök dolog: s hogy a magyar lélektől sem idegen, azt épen e himnuszok is bizonyítják. A magyar szentek himnusza nem legkevésbé misztikusok, nem legjőzanabak az askétikus rajongásban. De bármily idegen volna lelkünkötől a különös exaltáció, amiből a szent költészet hangjai kiszakadtak: ez az idegenség, mely annyit tudott adni a mi kultúránknak s amely Európa ezer évének legmélyebb lelkeségét, legszárnyalóbb érzéseit szűrte magába, nem lehet számunkra érdektelen idegenség, nem lehet közömbös tanulmány s ilyenféle nemzeti szempont aligha magyarázná azt, hogy a középkori latin költészet oly kevéssé izgatja irodalmi köztudatunkat.

A nacionális elvnek mégis bizonyos köze van ehhez a közönyhöz és tájékozatlansághoz. A középkori latin himnuszsköltészet kétségtelenül nem nemzeti költészet. Érthető, ha az a ma divatos irodalomszemlélet, mely az irodalomnak csupán nemzeti értékeit képes meglátni, s az irodalmi értéket hajlandó a nemzeti értékkel azonosítani, hidegen vagy zavartan áll meg előtte. Ennek a felfogásnak, mely szeret kitessekelni az irodalomból mindent ami »nemzetközi«, a középkori latin himnuszsköltés a legékesebben szóló cáfolata. E szent költészet szellemében nyoma sincs annak a modern, kicsinyes, bezárkózó és földhöztapadt szellemiránynak, mely még a szellem szárnyalásának legszentebb célját is egyes embercsoportok földi érdekeinek és mulandó dicsőségének reprezentálásában jelöli meg. Ez valóságos nemzetközi költészet, fölül a nemzeteken s azok földies aspirációin. Itt az emberiség

legmagasabb, minden lélekkel közös aspirációi zengenek. Nemzetközi azaz katolikus irodalom, s még nyelve is egy holt nyelv, mely az élő nemzetek egyikének nyelvével sem azonos.

S ennek az irodalomnak egész karaktere mégis teljességgel elüt attól a színtelenségtől és vértelenségtől, attól a hideg és csinált jellegtől, amit a nemzeti költészet rajongója egy ilyen holt nyelven zengő nemzetközi képződésű lírától várhatna. Még a »nemzeti« ízeket és zamatokot sem nélkülözi. Minden nemzet elhozza a maga ajándékát, s a közös oltárra teszi. Jézus nem volt nemzeti isten. S ez a szent és égi nemzetfölöttiség, mely a mi nacionalizmusba zárkózott világunkban a latin himnuszköltészetet oly mélységesen időszerütlenné teszi, ez adja meg egyúttal annak magasabb aktualitását is. Mindig aktuális, ami nincsen, amire áhítózunk . . . Óh szent szeretet, mennyei szeretet, boldog nemzetköziség, túl a földi vetélyek alacsonyágain! A föld meg van osztva, de az ég egy és közös. Ha szárnyunk nő, mint az angyaloknak, mi közünk többé a sorompókhoz? Az Atya előtt mind testvérek vagyunk. Óh szent szeretet, katolikus szeretet, mely mindnyájunkat összeköt Istennel s Istenben egymással!

Országos Széchényi Könyvtár

3.

A himnuszok korában ezek a magasságok nem voltak teljesen kívül az életen, aminthogy ez a holt nyelven írt költészet semmitől sem volt távolabb, minthogy holt költészet, élettelen könyv-poézis legyen. A latin nem is volt igazában holt nyelv, hanem élő nyelve egy nemzetközi nemzetnek, mely az ég polgárának érezte magát, s idegennek s vándornak e földön. Ez a nemzet nem mindig beszélt latinul, de kezdettől fogva iparkodott oly nyelven szólani, melyen nemcsak egy-egy véletlen kis néphez szólhat, hanem szerte a világon mentül több emberhez, az egész lelkes emberiséghez. Aminthogy Krisztus is nemcsak a zsidó nemzetet ölelte szívére, hanem az idegent, a vámost és pogányt is. Az evangélium szent szerzői sem a kis Palesztina nyelvén írtak, hanem a művelt görög világnyelven.

Ez a nemzetközi nemzet énekes nemzet volt, s költészete nem papirosra szánt s csak olvasnivaló, néma költészet, hanem valóságos és szószerinti *ének*, gyülekezeten s templomokban zengett dal, fohász, dicséret. Gaston Boissier, a híres filológ, különösen téved, mikor azt állítja, hogy a himnuszköltészet »csak a III. század vége felé kezdődik«, s hogy az ősegyháznak nem volt költője s nem volt költészete. Inkább azt lehetne elképzelni, hogy az első keresztények mind csupa költők voltak, a lelki ébredés hatalmas ihlettségében. Annyi azonban igaz, hogy próza és poézis sajátságosan egygyéforrt e korban ; nem kellett mérték és ütem, a tartalom magában is fölgyújtotta az énekeskedvet ; s másrészt a legszárazabb teológiai tartalom is jól harmonizál a szép »logaoedikus« anapaestusokkal, amiknek már a nevében is ölelkezik az ének és a próza ; a legszárazabb teológia mélyén is költészet van és halálraszánt érzés.

Egyes helyein már az evangélium is tiszta líra s énekbe kívánczik ; és az Egyház énekelte is és énekli mind a mai napig. S a kereszténység legelső himnusza talán az a Magnificat, amelyre a Botticelli Máriaája teszi fínom ujját a Szentkönyv kitárt lapján. Ez az őshimnusz már Máriaához zeng, vagy épen Mária ajkáról, amint Erzsébettel találkozott és »a magzat repese az ő méhében és bételék Szent Lélekkel Erzsébet« :

Magasztalja az én lelkem az Urat
és örvendezik az én szellemem az én Istenemben és Megváltómban.
Mert meglátá az ő szolgálóleányának alázatosságát
és ime mostantól boldognak mondanak engem minden nemzetek
mert nagyságos dolgokat cselekedett énvelem az erős Isten
és szent az ő neve,
s irgalma nemzetségről nemzetségre
áldja azokat akik őt félik.
Hatalmas dolgokat tőn karja erejével,
s szétszórta a gőgösöket önnön szívük elbizottsága által.
Levoná székéből az erőst,
s fölemelte az alacsonyt.
Az éhezőt betölté minden jókkal
s a gazdagot üresen küldte el.
Föltogadá szolgáját, Izráelt,

hogy ne felejtse irgalmát,
 miképen megmondotta vala atyáinknak,
 Ábrahámnak és az ő maradékának, mindörökké.

Ez az ujjongó pár sor, mely oly erővel üti meg, mindjárt a Lukács könyvének első lapján a keresztény lélekzengés alaphangját, nem egyetlen helye a Szentírásnak, amiből hamar himnusz és ének lett. De a szent szövegek mellett nyilván hamar jelentkezett az egyéni ihlet is, jelentkezett a *költő*, új meg új versekkel, ahogy már Tertullianus megírja : *Ut quisque de scripturis sanctis vel de proprio ingenio potest, provocatur in medium, Deo cantare.* Ahogy kiki a Szentírásból vagy a saját tehetségéből győzi, lépjen elő s zengjen éneket Istennek ! Hisz a legenda szerint maga Krisztus és tanítványai is himnuszt zengedezve, — azaz *hymno dicto* — vonultak föl az Olajfák Hegyére. Sőt a hagyomány még az ének szövegét is megőrizte, amit az Üdvözítő dalolt volna. Ezt már Szent Ágoston is apokrifnek tartja. De az a pár sor, amit idéz belőle, mégis tiszteletreméltó, már régiségénél fogva is — talán a legrégebb latinnyelvű himnusztöredék, ami ránkmaradt.

Oldani akarok s oldódni akarok.
 Üdvözíteni és üdvözülni . . .
 Nemzeni akarok és megfoganni.
 Énekelni és énekké válni :
 mindenki táncoljon !
 Ékesíteni és ékeskedni vágyok.
 Lámpásod vagyok ha meg tudsz látni engem.
 Ajtód vagyok, ha zörgetsz rajtam.
 Ki látod, mit cselekszem, hallgasd el műveimet . . .

S kiegészíti e töredéket még néhány sor, ami görögül maradt ránk :

Sebezni akarok és sebesülni.
 Táplálék vagyok és táplálékra vágyom.
 Hallani akarok és tisztítani.
 Akarom hogy értsenek mert értelem vagyok.
 A malaszt vezeti a táncot.
 Sipolni akarok, táncoljon mindenki !

Kétségtelenül igaza van Ágostonnak : ezen a himnuszon az eretnekség illatát érezni . . . Eretnekség és igazhit versengtek az éneklésben és himnuszokkal harcoltak. A költő ihletét isteni jelnek érezték és a szentség bizonyítványának. »Mutasson valami zsoltárt !« — kiáltott Tertullián Marcionnak, — »valami víziót ! imát, ami a lélek révületében született, *in amentia*, örületben !« Mások, mint Szent Efrém, »édességbe burkolt méregről« beszélnek. A megtérteket avató himnuszokkal készítették elő a szent rejtelmek föltárására. Arius világi dallamokra szerez énekeket, »matrózok, molnárok, utazók« ajkára. S Ágoston, aki egyébként nem volt poéta, versben felelt a donatistáknak, »hogy még az alsóbbrendű tömeghez s a tudományban járatlanokhoz is eljusson«.

Ez az áradata a költészetnek, ez a szabadsága az egyéni ihletnek bizonytal nem járt teológiai veszély nélkül. Az Egyház immár szervezett volt, s fegyelmet kényszerült tartani. A szellem galambjai túlon túl felelőtlenül szálltak összevissza s egymás tollát tépték. Az égi üzenet veszélyben volt. A laodicaei zsinat, a IV. század közepén, szigorú végzést hozott, mely szerint »tilos a templomokban magánkészítményű zsoltárokat énekelni, vagy az ó- és újszövetség könyvein kívül egyéb könyvekből olvasni költeményeket«.

Ezt a tilalmat a »matrózok, molnárok és utazók« nyilván nem nagyon tartották tiszteletben. A szent énekek már szakmányban zengtek s az »édes méreg« mindennapi táplálék lett. Gnosztikusok, elszakadt kis felekezetek, különös eszmék rajongói, százanként, százötvenenként gyűjtötték össze himnuszait, s már alexandriai Kelemen megírta, hogy a kereszténynek »egész élete egy zengő ünnep, hisz Isten mindennütt jelen van ! dicséretekkel műveljük a földet, himnuszt harsogva hajózzuk a tengert« és mint máshelytt mondja, »még az ebédet is zsoltárok hangja szenteli meg«. A vértanúk énekelve léptek a kőpadra s a költők vérükkel védték iratkerceiket a fanatikus képrombolók ellen, akik épúgy üldözték a csengő ritmusokat, mint az arany ikónokat és hímzett pluviálékat.

4.

Milyenek voltak ezek az első himnuszok? Nyilván nem azonnal érték el a művészi tökéletesség tetőfokát. Az első századokban még javában virágzott a nagy görög és latin irodalom : de ez pogány volt s inkább átok és szent borzalom tárgya. Az őskeresztény költők műveletlen vagy félművelt emberek lehettek, akik még hozzá meg is vetették a műveltséget, mint a mai kommunista a »polgári« kultúrát. A görög műköltés raffinált verstechnikájáról alig volt sejtelmük. Megelégedtek a prózával is, amit a nagy érzés és izgatott fantázia hullámozása külső ritmus nélkül is énekké emelt ; vagy ismert és köztudatban élő versek ritmusait alakították át keresztény célokra, amint a szertartásbeli és lelki szükséglet egyre fokozódott. Költészet volt ez költők nélkül ; alkalmi és szükségpoézis, melyben mindenki közreműködött aki tudott, névtelenül, nem a maga, hanem az Isten dicsőségére.

Természetesen elsősorban az Egyház papjainak és püspökeinek kellett ellátni ezeket a szükségleteket. S ezek mihamar literátusokból regrutálódtak, amint a művelt lelkek szomszárja is mindinkább rátalált az Igére s a művelt neofiták hasznos voltukhoz képest vezető szerepet kaptak az Egyházban. Így jelent meg végre a kereszténységben a művelt és tudatos Poéta, hogy előzőinek naiv érzését az antik verskultúra eredményeivel összekötve a negyedik század folyamán a szent énekköltés első nagy virágkorát kivirágoztassa.

Szent Hilárius, a legrégebb latin himnuszköltő, akinek néhány verse, bár csonka és megromlott szövegben, ránkmaradt, maga is ilyen irodalmilag tanult neofita volt, s filozofikus töprengések vezették a kereszténységhez. Pogány irodalmárból lett Mediolanum püspökévé az első nagy keresztény költő, Szent Ambrus is, s nem osztotta együgyű paptársainak előítéletét a költészet profán gyönyöreire ellen. Egy szorongatott nyájnak pásztoraként büszkén vállalta a vádat, hogy himnuszaival megbabonázza s elvarázsolja a népet s lángoló szavakkal dicsőítette a nagy varázst, az Éneket, melynek hatását nem kisebb ember rajzolta meg számunkra,

mint Ágoston, ki maga is az elvarázsoltság közé tartozott. *Grande carmen istud est, quo nihil potentius!* valóban hatalmas vers volt az, varázsszer, zászló és fegyver, pogány poroszlók és eretnek császárnők ellen.

Végre Prudentiussal, kit a legnagyobb őskeresztény dalnoknak neveznek, föltűnik a laikus himnuszköltő is: versek és énekek, melyek immár nem közvetlen liturgikus célra készültek. Mindezek a költők bizonytalán még a klasszikus költészet folytatóinak tekinthetők: Ambrus karakterében is az »utolsó római«, s Prudentius közelebb áll Horáchoz, mint egy újabbkori rímpengetőhöz. Mégis van bennük valami, ami már elindulás a modern líra lázai felé: oly pályán, amelyen nincs visszafordulás. Formáik kétségkívül antik formák; de nem az elegáns sapphicumokat és alcaicumokat kedvelték ők, hanem azokat a puritán jambusi és trochaesi sorokat, melyekből a modern vers számunkra otthonos lejtése kifakadt.

Ambrus négyes jambusokat köt strófába, amelyenek Horáciusnál is előfordultak, de csak hosszabb sorokkal változtatva. Ambrusnál ez a vers egyedül jelenik meg, egyszerűen és egyhangúan. Hatása annál mélyebb. A fázó lélek egyszerű öltönye ez, nem pompájáért, hanem melegéért hordva. Kacérságnál több itt a szemérem s néha oly hatást tesz, mint a haldokló vértanulány szemérme, akiről a szent költő énekel s aki elestében magához szorítja ruháját, hogy a bakó meg ne pillantsa illetlenül.

Ez a forma, az *ambroziánus*, mely az őshimnuszoknak kedvelt formája lett, voltaképp modern vers már. Hisz sor s ütem szerint pontosan azonos a modern líra egyik fő-versével, melyen például Tennyson gyászdobja s Oscar Wilde művésztöredelme zengett; csak a rím hiányzik. S mintha ez a modern hangzása a versnek szorosán függne a tartalom keresztény telítettségétől: attól a megnevezhetetlen árnyalattól, mely az antik érzést és a keresztényt elválasztja. Ezek a mártiremlékek felfedezik a szenvedés örömét, ezek az esti és hajnali imák a lélek közösségét a természettel Istenben. Az antik művészet szigorúsága és derűs fegyelmezettsége megszűnik itt; az érzés kiárad és terjeng; a kon-

strukció föloldódik, s a vers, hiába áll klasszikus tradíciójú sorokból, félreismerhetetlenül *keresztény vers* . . .

Csupán a rím hiányzik — de az se teljesen. Ambrusnál s másutt már meg-megcsendül itt-ott ez a különös csókja a soroknak, még nem szabályosan, de már tudatosan. Ez az édes és méla csendülés, mely oly tipikusan keresztény és modern. Rím, rím, egy új világ naív csengetyűje, bethlehemi csengő, barikák nyakán, a megszületett Jézus jászolánál.

5.

Nem szándékunk itt a himnuszköltés ezeréves történetét újból megírni. Az őshimnuszok költői egy világ végén álltak, mely elsüllyedt a népvándorlás ciklonjaiban. Vele süllyedt a kultúrája is, Róma kultúrája, s csupán a nyelv maradt meg, ama nemzetközi nemzetnek nyelveként, Krisztus nemzetének. Körül gomolygó erőszak, újonjött vad törzsek, mindig forrongásban, ezek nem nemzetek még, csak születendő nemzetek káosza. A himnuszköltők belőlük szakadtak, és sorakoztak, Európa minden részében, Krisztus nemzetének zászlaja alá. Nem a maguk vad nyelvét énekelték, hanem a Krisztus nemzetének nyelvét. Történ és dadogva verselték a latint, nem azért, hogy versenyre keljenek a régi poétákkal kiket nem ismertek, hanem csak, hogy kiöntsék a maguk naív lelkét, s könnyű énekekkel lássák el társaikat s megtért honfitársaikat, akiknek még az Ambrus egyszerűsége is nehéz volt.

Ez a középkor igazi »sötét« szaka : a nagy lángok kialudtak, s örült aki pici mécset tudott gyujtani a viharban, pici gyertyácskát tenni a fészület lábához. A hirtelen virágkor után többszázados hanyatlás jött a himnuszköltésben is, kezdés és hebegés. Mégis lobogtak a mécsek és gyertyácskák mindenfelé, zengettek a naív énekek templomokban és klostromokban, Hispániától a mesés Irorszáig. A népek térítői és tanítóai, a »tisztetreméltó« Baeda és a tudós Alcuin, hatalmas pápák és jámbor királyok, mainzi érsek, cluny apát és szentgalleni szerzetes, mind egyúttal énekszer-

zők voltak, ha nem költői hivatásból, pásztori ihletből. »Nem egy költőcéh írja e verseket, hanem az egész egyház ég és énekel«, hogy a szent kórus meg ne némuljon.

Szerény és együgyű hangok; de az irodalomtörténet buvárlója számára rendkívüli tanulságokat rejtenek. A kutató nyomon kísérheti itt egy fejlett, gazdag és szigorú formavilág lassú fölbomlását, s a romlásán át egy jövőendő ragyogás ígéretes föl-fölcsillanását, mint aranycsillámokét a formátlan közet-tömbből. A jámbor költők nem voltak már művelt rómaiak, mint Ambrus és társai; sőt egyáltalán nem voltak rómaiak. Még a nyelvet sem kezelték teljes biztonsággal; s biztonnyal nem csupán az egyszerűség bájáért kerülték a művészibb szerkezeteket. Annál kevésbé hatoltak be a klasszikus prozódia finom titkaiba. A szótagok hosszúságát és rövidségét nem jól érezte meg barbár fülük; lelkükben egy másik, vadabb zene zenélt, a saját durva nyelvük, gyermekkorukban hallott törzsi énekek zenéje. Hexametereik s sapphoi strófáik bizony döcögősek; időmértékes soraikon átüt egy másik ritmus mely tapogatózva a hangsúlyba kapaszkodik.

Majd egészen fölszabadítják magukat az időmértéktől; de még a másik ritmus törvényeivel nincsenek tisztában. *Prózának* nevezték: »*prosa est producta oratio a lege metri soluta: sic dicta ex eo quod sit profusa*«. És tudták már, hogy a prózában is lehet ritmus: *rhythmus per se sine metro esse potest, metrum sine rhythmo esse non potest*. Ez a modern *szabadvers* elvével azonos; és csakugyan, e kor himnuszai között nagyon sok van olyan, amit a formája miatt ma *szabadversnek* kellene mondanunk.

A jámbor szerzők azonban nem érték be ennyivel. Fülük teljesebb és csengőbb zenét kívánt; s a gyermekorból hozott barbár melódiák is nosztalgikusan muzsikáltak bennük. A szertartási ének követelményei is közrehatottak. A szertartás céljaira aligha volt legmegfelelőbb forma az egyszerű próza, azaz *profusa: áradás*. Itt szigorú tagoltságra volt szükség. Az egyházi szertartás voltaképen *dráma*; a mise maga a megváltás nagy tragédiájának mindennapi lejátszása. A szertartás éneke is dráma: s már csirája és elő-

képe a későbbi misztériumoknak. Sűrített dráma olykor, dalformában, mint a modern balladák ; s gyakran a párbeszéd-
des alak sem hiányzik. De mindig dráma és párbeszéd oly értelemben, hogy fölváltva énekelik : pap és ministráns, egyház és nép, karok és félkarok. Így valósul meg gyakorlatban a *kollektív líra* modern ideálja ; a himnusz, egyházi használatát nézve, *antifóna* és *responsorium* : ahogy egy-egy fajtáját vagy csoportját nevezik is.

Ez a váltogató éneklésmód magával hozza a strófa-szerkezetet. A fül az egymásnak felelgető strófák zenei egyformaságát követelte, és a jámbor, dadogó, tanácstalan költők teljes buzgalommal igyekeztek legalább szótagszámban egyenlőre mérni megfelelő soraikat. Notker például, a boldog Notker — akinek mellékneve is *Balbulus*, azaz Dadogó — szinte kétségbeesetten méricsélte naív szótagait ; s mégis — oh hit és jámborság csodája ! — ezekből a szeszélyes hosszúságú mérték és ütem nélküli sorokból olykor a pásztorok és angyalok éneke csendül ki, főleg ahol ama bethlehemi csengő is idézi és igézi — a rím !

Országos Széchenyi Könyvtár 6.

Csakugyan a rím csengése az ami e naív, kissé még barbár költők lelkét legmélyebben megragadta : a versnek ez a naív s kissé talán barbár ékszere, melyet Paul Verlaine nem a bethlehemi csengőhöz, hanem a négerek zörgettyűjéhez hasonlít. A rím átcsengetett a ritmustalan sorokon, s kivált, ahol a szótagok egyformaságával párosult, magában is új ritmusra vezette a fület, melynek a klasszikus időmérték úgyis sohasem volt egészen otthonos, a vadabb nemzeti és törzsi zenék emléke zsongván benne.

Igy történt, hogy a rím új ékessége nem a régi latin formákhoz kapcsolódott, s nem a leoninus irányában fejlesztette tovább a verselést ; noha erre is indult elég próbálkozás, többnyire sután vagy a mesterkélés útvesztőibe süllyedve. Ehelyett a rím egészen új verselést fejlesztett ki, ami bizonyára nem képzelhető a nemzeti nyelvek hangsúlyos vers-

lejtésének hatása nélkül ; de ez a hatás nem volt egyoldalú. A nemzeti nyelveken való verselés — mely akkor még gyermekcipőkben tipegett — sokkal többet kapott, mint amennyit adott. Kapta elsősorban magát a rímet, minden modern verselésnek ezt a legfeltűnőbb szalagdíszét : de kapta azonkívül a nagyobb szótagmérő szigorúságot is, melynek segítségével a kialakulóban levő ős-ködös formák szilárdabb vázat nyertek s mindinkább függetlenedni tudtak a zenétől. Amit e tanulmány elején mondtam, épen nem volt túlzás. Mind akik ma verselünk, e naiv új-latin költők adósai vagyunk, legősibb formáinkkal, legmindennapibb eszközeinkkel.

A versforma kialakulása szoros összefüggésben van a lírai tartalom gazdagodásával. Ahol új verselésmód jelenik meg, mélyebb, finomabb és komplikáltabb zengésekre kapva, biztosak lehetünk, hogy az emberi lélek új érzésekkel, különös rezdülésekkel lett dúsabb s teljesebb. A modern verselés kifejlődése egybeesik a középkor lelkiéletének mélyebb bonyolódásával és színeződésével.

Ez a bonyolódás és színeződés főleg két elemből tevődik össze. Az egyik a fantáziának az a páratlan föllobogása, a magas metafizikai vágyaknak az a csodálatos szárnyrakapása és égbeszökése, ami a csúcsockig-lendülő teológiai spekulációnak hatása volt a keresztény emberiség érzésvilágára. Az a sok eretnek vita és skolasztikus disputa, az a sok misztikus okoskodás és ezerszer kigunyolt doktori »szörszálhasogatás« nem esett olyan hiába, mint Mr. Homais szerette képzelni. S nem is kell gondolni arra, amit a logika és filozófia nyert vele, a fogalmak élesedése s a metafizikai képzelet fölröppenése révén. Ami legtöbbet nyert, az a líra volt, melyet a legfelcsigázottabb fantázia, a legbetegesebben szubtilis érzés is csak gazdagít és nemesít. A képzeletnek ez a megszabadulása minden földi bilincsektől, a szívnek ez a földobogása mennyei és misztikus fények felé : ez kellett hozzá, hogy az emberi szellem kitermelje magából a modern lírizmust. Különös virág, mely csak különös éghajlat alatt tenyész.

Persze a különös éghajlat alatt is, az egyetlen, ős, emberi föld termi : ezek a költők is *emberek*. Noha kevés kivétellel, csupa papok és barátok neveit olvassuk közöttük, semmikép

sem lehet költészetüket valami hierarchikus kaszt-poézisnek tekinteni. Pap vagy barát a középkorban nem annyit jelentett, mint ma jelent: hisz akkor jóformán minden tanult s magasabb szellemi életre vágyakozó ember pap vagy barát volt. S papok vagy barátok, szentek vagy remeték, ezek a költők is emberek mint mi, nyugtalan, áhítózó, talán menekülő, bűnös és bűnbánó lelkek. Nem érzéketlen imagépek és hideg theológusok, hanem szemek akiket félelemben és csodálatba ejtett az Isten világa, fülek akiket részeggé tett a latin rímek káprázatos tisztaságcsengése, s agyak akik éheztek és szomjazták az igazságot. A theológia maga nem csupán iskolás és száraz tudomány volt: hanem a legmagasabb igazságok megsejtett formája, s néha vakmerő birtokbavétele.

Mindenesetre: a himnuszok tartalma gyakran teljességgel theológikus. Éspedig azt mondhatnám, szaktheológia van ezekben, fogalmak kifejtése, finom distinkciók, egész vitás tanok védelme és részletezése. De a legszárazabb tan is költészetté válik, a legelvontabb okoskodás is drámává, ha nem az ész hideg erőfeszítése, hanem az egész lélek mély vallási vágyai és félelmei születték. Hozzájárul a fogalmak elmélyítésének, az elvonásnak, egy egész új, szellemi világ felfedezésének az öröme, mely szinte a túlvilágot látszott képviselni, mint az ideák világa Platonnál. A fogalmak játékát a szavak játéka fejezi ki s a rímeké támogatja. Egy-egy lap ezekből az énekekből egyszerre pedáns értekezés, csillogó szó-torna, és bensőséges líra. A költő néha szinte kiröppen az emberi világból, az Istenség belső titkát kutatja, a Szentháromság személyeinek egymással való párbeszédét lesi meg, Atya és Fiú balladák hőseivé válnak. S e rejtelmes kiröppenések egy égi és idegen világba mégis meleg és emberiek maradnak, akár — hogy egészen modern példákat idézzek — egy Poe vagy egy Baudelaire leglégiesebb és legkülönösebb fantáziáikban, mert e fantáziák és álmok forrása az emberi lélek mély nosztalgiaja a tisztaságok és magasságok felé. Aki például elolvassa Hildebert de Lavardin hatalmas énekét, az *Alfa és Omega*-dalt, érezni fogja, hogyan olvad át a szubtilis theológiai játék

és vad túlvilági vízió a meleg vágyakozás emberi hangjává : a líra hangjává.

E dalokban mindig több és több az extatikus elem, mindig szárnyalóbb a ritmus, mindig zengőbbek a rímek. Abélard, a Heloise szerelmese, a párizsi egyetem híres doktora, az örök Szombat elragadtatott ritmusait zengi. Az úrvacsora tana az Istennel való egyesülés himnuszait váltja ki, a tanárok és egyháztudósok dalnokokká válnak, s Aquinói Tamás, a skolasztika fő-fő doktora, a középkor legnagyobb filozófusa, rímeket penget, mint egy trubadur.

7.

De ez már később lesz, a himnuszköltészet e második nagy virágkorának vége felé. Közben nagyot változtak az idők, s a barbár, forrongó világ, amelyben az áldó, békéltető és termékenyítő Ige működött, gazdag keresztény kultúrát fejlesztett ki, s egységes nemzetközi szervezetté rendeződött, amelyet azóta sem látott Európa. A himnuszköltés is szervezettebbé vált, műfajai specializálódtak, liturgikus használatra pontos megállapítást nyert, s gócai is áthelyeződtek, centralizálódtak. Legszebb termékeit már nem a ködös Irországból, s nem a háborgó germán tájakon találjuk. Hanem Párizsban, a kultúra és szent tudomány székhelyén, a Theológia fővárosában. S e himnuszok nem is káotikus botladozások többé, hanem a francia elegancia remekművei. Nem formátlan tömböcskék, melyekben a szent gyöngédség nemes ércerei bujkálnak, hanem tökéletesen kiötvözött színarany ékszerek, a rímek szikrázó drágaköveivel. Elvontnak látszó tartalmukra a költészet érzéki pompát ad ; s valóban ez a tartalom csak látszólag elvont, mert mi van konkrétebb, mint a meleg és szárnyaló érzés? Ez a tűz, ez a ragyogás, ez az elegáns zene és érzéki pompa a szerelmi líra tónusára emlékeztet s a szent költészet kifejezései, képei, csöngése, hőfoka minduntalan a legszenvédélyesebb szerelmi lírát juttatja eszünkbe.

S nem is hiába nevezi a szent költő azt az érzést, ami muzsikáló verseit sugta, szerelemnek, *amor sanctus*nak. Ez a

költészet szerelmi költészet. A világi szerelem dalaitól csupán tisztasága, magassága s nem hűvössége választja el. S a teológiai képzetvilág mellett a másik lelki forrás, amiből a himnuszok új virágkorának színgazdagsága szövődött, kétségkívül erotikus mélységekből fakadt. A mai olvasó bizonyára meglepődik, talán olykor meg is ütközik a szerelmi képzetek és szavak e különös túltengésén a középkor egyházi lírájában, s hajlandó elfelejteni azt a mély és természetes kapcsolatot, mely a vallást és szerelmet, az emberi lélek e két legnagyobb érzését összeköti. A vallást csupán a fölvilágosodás késői kora emelte az ész hideg szférájába. A középkor Istene az egész embert kívánta, az egész lelket, legforróbb lángolásaival, legtitkoltabb álmaival együtt.

Az Egyház, melyről sokszor elmondották már, mennyire ismeri az emberi természetet, s mily bölcsen állítja annak minden ösztönét s erejét a lelki célok szolgálatába, nem vetett gátat a magas és szent erotika áradatának, mely az egész liturgikus költészetet is, de kivált a szerzetes klastromok óra-énekeit elborította. Mennél mélyebb lett a lelki élet, mennél jobban hatotta át a kereszténység lelki és aszkétikus elve a test vad ösztöneit: annál erősebb lett a vallás költészetének ez az erotikus íze, mert annál több léleknek összpontosult minden szerelmi ösztöne a menny szerelmében.

De természetesen hatottak erre világi hatások is: a fantáziának az a megtelése érzéki és pompázó képekkel, amit a fejlettebb udvari fényűzés, a kifinomultabb társasélet, s kivált a keresztes hadjáratok óta Kelet színpazar kultúrájának kisugárzása eredményezett. Tekintetbe kell venni aztán a világi szerelem lírájának hatását. A jámbor szerzetes memóriájában világi népdalok, virágénekek zengtek, melyeknek eltanult szépségeit és melegségeit úgy helyezte a feszület vagy Mária-kép elé, mint a mezőről szedett profán virágokat. Így szentelte Istennek a szerelmet is, mint az egész életet.

S amit az egyházi líra a világitól kapott, azt itt is visszaadta. Arra, hogy modern szerelmi líránk átfinomodott, belsőségessé, lelkivé fejlődött: mi lehetett több hatással a szent szerelem lírájánál? Másrészt az egyházi lírának ez az

erotikus áttüzesedése volt épen az, ami az európai műköltést megszabadította a klasszikus költészet hidegségétől és keménységétől. Így történt, hogy ép a középkor latin lírája, mely a római költészet hagyományain és vívmányain épült, s annak saját nyelvén fejlődött tovább, lett e hagyományok voltaképi megtörője, s egy új, modern hagyomány megindítója. Bajos volna pontosan leírni a kölcsönhatást az Egyház latin lírája s a kezdődő udvari- és trubadur-költészet között. De bizonyos, hogy e meginduló s mihamar művészies, sőt mesterkéltségekkel öltözött világi poézist sem lehet elképzelni a latin költészet nélkül, mely maga is egyre jobban világiasodott, úgyhogy e korszakban már bordalokat s nagyonis földi szerelmekről zengő énekeket is találunk az egyházi himnuszok nyelvén és stílusában. Az oltárra szórt profán virágok mögött mindgyakrabban eltűnik az oltár, míg majd a modern világi költészet, levette a latin ünnepi köntösét, nemzeti ruháit díszíti föl e virágokkal. A szent múzsa mellé egy ifjabb nővér serdült, s abban az évben, mikor a *Stabat Mater* gyönyörű himnusza megterem, Dante már építi óriás költeményét. A szent szerelem egében Mária trónja mellé leül a földi asszony, Beatrice.

Országos Széchényi Könyvtár

8.

De egyelőre még harsog az égigzengő és sokhúrú »szent líra«, melynek számára az egyetlen asszony az égi nő, Mária. Az a szent, az a költő, akinek a hagyomány a mennyei szerelem legszenvedélyesebb hangú énekeit szájába adja, ugyanaz, aki Dante költeményében, mint a Szűz Mária szentje jelenik meg: a clairvauxi Bernát. A »szent szerelem« szentje egyúttal a Szűz Mária szentje, mert Mária az aki ezt a szent szerelmet láthatóan szimbolizálja, aki a mennyei szerelemnek asszonyváltával földi alakot ad. Ő nemcsak imáival közvetítő az ég és föld között, hanem asszonyi szépségével s édes-ségével is, szemén és szíven át fordítva a lelket az ég felé. A szent szerelem költészete túlnyomó részben ő róla zeng, s a szép latin rímek csengő ékkövei legpazarabbul az ő köntö-

sének szegélyét tűzik tele. A Mária-kultusz költészetben úgy mint festészetben a legtermékenyebb ihlető ; a szavak is tudnak Madonnákat varázsolni, az anyaság kimondhatatlanul édes misztériumával, és Annunziátákat, a mennyei és csodálatos nász borzongásával. E Madonnák és Annunziáták művészei, akiknek a mai átlag művelt ember még a nevét sem tudja, nem kisebb mesterek a maguk művészetében, mint a primitív olasz festők, akiket ismerni szinte a *bon-ton*-hoz tartozik. Természetesen, közöttük is sok az alázatos névtelen, mert hisz Istennek, s nem önmaguknak dicsőségére zengtek : a Pictor Ignotusok, kik sokszor a legnagyobb, legégőbb szépségű remek alkotói. De bőven vannak már híres nevek is, nagytermékenységű s szinte hivatásos himnuszköltők, mint a sokat-emlegetett Adam de St. Victor, akit némelyek a legnagyobb középkori latin poétának tartanak.

Ezek a költők a himnuszköltés egész második virágkorában főleg párisiak és franciák, akik legközelebről állottak Theológia úrnő trónusa körül. De ezt nem úgy kell érteni, mintha a himnuszköltés másutt megnémult vagy megfogyott volna. Ellenkezőleg : ekkor jutott nemcsak virágzásának, de elterjedtségének is legnagyobb fokára. A latin egyházi poézis, mely matériájánál fogva nemzetközi művészet, akár a piktúra, mindenütt otthon van, s noha Párist centrumának nevezhetjük, az egész keresztény világon terem és hat. Nemcsak a tudós és szent Páris énekei zengenek Európa minden templomán és klostromán keresztül. Minden nemzet külön hangokat is ad a nagy kórusba, variánsok vagy önálló énekek alakjában, melyeket a saját szentjeihez intéz, vagy a saját liturgiájának szokásaihoz idomít. A katolikus összhang egységébe engedelmesen símulnak bele, s mégis tisztán kiérezhetők e külön hangok is. Az angol zengésekben sejthetni már a szubtilis modern angol líra hangját, s az olasz *Dies Irae*, melyet Szent Ferenc egyik társa szerzett, a Dante vízióinak rokonságából való.

Ebben a nagy nemzetközi koncertben, már a hangverseny vége felé, a magyar hang is megzendül és nem méltatlanul. Aki persze a mai nacionalista irodalomtörténet szemé-

vel kutatja ezeket a magyarországi eredetű himnuszokat, erősen csalódik. A közös katolikus jelleg jóval erősebb bennük, mint a nemzeti, s némileg erőltetve lehetne csak nemzeti irodalmunk egységébe kebelezni őket. Még a magyar szentek is ritkán jelennek itt meg nemzeti színekben, s karakterük többnyire éppenséggel nem az amit magyar karakternek szoktunk elképzelni. Sőt ha nemzeti elfogultságokkal kezdünk e himnuszok olvasásába, alighanem csodálkozunk, hogyan kerülnek ezek a vérszegény, aszkétikus alakok a magyar glóbusra?

Bizonyos, hogy sok ilyen éneknek nem is magyarok a szerzői, hanem idegenből idekerült papok és szerzetesek. De a magyarok sem mint magyarok szólnak itt, hanem mint Krisztus országának polgárai, mely az ő nagyobb és igazi hazájuk. Talán épp azt keresik, azt dalolják, azt a keresztény erényt hajszolják, ami a magyarnak legmesszebb és legnehezebb. És mégis olykor, ha másban nem, egy vers lejtésében, egy alig meghatározható árnyalatban, érezni véljük, hogy elárulják magyarságukat, mintahogy régi szárnyasoltáraink képein ráismerni vélünk — talán a Krisztus koporsóját őrző katonák közt — egy-egy magyaros arcra vagy honi dolmányra. A béke és szelídség e himnuszaiban különös érzéssel sejtjük meg egy harcias nemzet nosztalgiáit, s a csiszolt, már-már túlfejlett latin rímgengésben egy primitívebb nyelv kibontakozó ritmusait.

De a himnuszok értéke független ettől. Ezek a himnuszok egy nemzetközi fejlődés apró láncszemei. S ebbe a fejlődésbe a magyarországi latin verselők éppoly teljes lélekkel s alázatos harmóniával símultak bele, mint bármely nyugati keresztény dioecesis zsoldárosa. A latin himnuszok zengése hazánkban hamarosan sűrűvé s önkénytelenné válik, mint a szívdobbanás, s a magyar szív együttdobogott már a Nyugatnak, a keresztény Európának szívével. Nyugaton a Szűz-asszony énekei zengtek, s Magyarország, a vad és férfias, sokáig rettegett tartomány, melyet első szent királya még szinte paradox módon helyezett e Szűz és Asszony védelme alá, immár visszhangozta az énekeket, s büszkén nevezte magát Mária országának.

9.

De később lett jámbor, s talán tovább maradt az, más országoknál. Azt az időt, melyben a legtöbb magyarországi termésű himnusz született, a nyugati szellemtörténet mai munkása már alig meri a középkorhoz számítani. A középkor, s vele a latin himnuszoköltés, mint minden élet és emberi fejlődés, esztendőről esztendőre közelebb jutott ahhoz, amit a lelki dolgok halálának lehet nevezni: a hitvesztéshez s önmagának elégetéséhez. A renesszánsz humanistái, akik egy egészen más latint fedeztek fel, megvetették a rímes versek naív és modern latinját, mely nem ismerte a cicerói és horatiusi káncnckat. Így történt, hogy a latin himnuszoköltés egyik megölője éppen a klasszikus latinság ismeretének emelkedése lett. A holt latin föltámadt, s az eleven latin meghalt. A humanisták vergiliusi költeményeket írtak s Juppi-ternek nevezték az Atyát és istennőnek Szűz Máriát. A rímekben való gyermeteg gyönyörködést a metrika gondos tanulmánya váltotta föl, a himnuszoköltők eleven hitét a mythológia obligát és hideg szólamai. A kor divata és tudománya fölülről nézett a barbár rímekre s a szent énekszerzők konyhala-
latinságára.

A jámbor himnuszoköltés ehhez képest úgyszólván leszállt a világ értékskáláján s számbelileg is megritkult. Akik igazán tudták a latint, azok restellték csinálni. Az egyháznak megvoltak a maga régiségtől megszentelt himnusai, s ami újat elmaradt szerzetesek itt-ott még készítettek, azon valami különös hanyatlás és ügyefogyottság lett úrrá, valami szentimentális és barokk szellem, mely nem hasonlít többé a nagy, spontán lelkek szárnyalásához. Egy-egy fanatikus eretnek, mint Hus János, egy-egy hűséges és szigorú kora-barokk lélek, mint Kempis Tamás, megzendítette még az egyszerű szavak líráját, noha már kevesebb csillogással; a magyarországi kora-barokknak néhány szép terméke is idekapcsolódik. De a közönség is fogyott már, mint a költők: a nép nem értett latinul, s a művelteket nem elégitették ki az egyszerű szavak.

Akik a népre akartak hatni, mint a protestánsok, énekeiket úgy mint prédikációikat a nép nyelvén szerezték ; s a katolikusok, hogy a hódító protestántizmus ellen sikerrel fölvehessék a harcot, kényszerültek követni a példát. Így vesztett teret a latin nyelv a vallásos költészetben is, hogy irodalmi élete a renesszánsz-humanizmus divatjának lejártával mind kizárólagosabban a tudományos használatra korlátozódjék, míg majd onnan is ki nem szorul. A latin himnuszok örökségét a nemzeti irodalmak modern lírája vette át.

S így végződik egy teljességgel nemzetközi költészetnek ezer évnél hosszabb fejlődése. Elnémult, hogy továbbzengjen más közegekben, mint az eloszlott zene az égtájak visszhangjában. S ha majd a Faust misztikus karai Abélard ritmusait zendítik föl, ha Baudelaire különös vágyakozásai a *divinum vinum* ízeit idézik, ha Coleridge ajkán az egyszerű Mária-dal gyermeki tisztaságban csendül újra : német és angol és francia a szent, örök és anyai latint ekhózzák.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

GOETHE.

1932.

Diákkorunkban én és akkori társaim sokat olvastuk Emerson híres könyvét, amelynek magyar címe: *Az emberi szellem képviselői*. Ebben a könyvben Goethe mint *az író* szerepel, ellentétben Shakespeare-rel, *a költővel*.

Bevallom, hogy ezt a jellemzést és szembeállítást rendkívül találónak éreztem. Goethéről élt már némi kép bennem. Sokat forgattam, egyszerűen azért, mert a kezemnél volt. Goethéből, Heinéből tanultam németül; de nem a nyelv volt a cél, hanem a könyv. Oly korban voltam, mikor a lélek mohón vágyik élményekre; könyv és még több könyv kell! sohasem elég a könyv. Vidéki fogságomban összetúrtam apám kis könyvtárát, ahol a vaskos Goethe-kötetek tekintélyes helyet foglaltak el. Hogyan maradhattak volna olvasatlan? bár a nyelv idegen volt, s a nyomás szemrontó.

Valami olyanféle benyomásom volt a weimari óriásról, amit ma így mondanék, egy kicsit gúnyosan, hogy »a tökéletes snobot ismertem meg benne«. Az embert, aki mindenben benne van, aki mindent látni és tudni akar, mindent lejegyezni, és fölényben lenni minden fölött. De nekem éppen ez volt akkor az »író«, s talán magam is ez szerettem volna lenni, a fiatal szcmj ambíciójával, mely fölötté hiszi magát a világnak, mert még kívüle áll. A szomjas fölötté áll a forrás-

nak, de csak addig, míg nem iszik belőle ; mert ha iszik, le kell hajolnia.

Pedig Goethe fölénye nem ilyen volt ; ő minden forráshoz lehajolt s minden italból ivott, amit a föld eleven keble fölfakaszt. Emersonnak mégis igaza van, s amint most, így száz év távlatából, visszanezünk a távolodó gigászra, mi is az író látjuk meg benne először, a feljegyzőt. »*Nature will be reported*« : a világ riportot kíván, s az író maga a nagy riportter, aki a világról számot ad, és jelentést készít. Ezt tette Goethe is hosszú évein át, följegyezve és írásba foglalva a világot, amit látott s az életet, amit élt, oly teljességgel és lelkiismeretességgel, mely méltó a német szellemhez ; noha az ő szelleme egyébként kevésbé volt német. Rendszerezés és elvonás távol állott tőle ; nem volt filozófus, s ellenséges lábon állt a matematikával. Inkább naturalista volt, a szónak mindakét értelmében : megfigyelő s a tények embere, mint a természettudós és a regényíró.

Egyszóval : író volt ő, a lélek riportere, folyton utijegyzeteket készítve az élet útjáról ; lehajolva minden forráshoz és írásba foglalva ízüket. Csodálatos riportter, aki kényszerül egyúttal költő is lenni, mert ez az íz nem katalogizálható és meg sem nevezhető ; erre nincs szó és nincs képlet ; nem írható le a próza nyelvén. Az író költő is, sőt nemzetének legnagyobb költője ; mégis ő az irodalmat reprezentálja, a tollat, s nem a lantot, s lényegesen különbözik azoktól, akik költők és csak költők. Költők is voltak enciklopédikusok, s talán a költészet végső ideálja is ez az enciklopédizmus : mindent, a világot, egész életünket tudatossá tenni, s írásba rögzíteni ! De ezeknek minden — a világ tényei, az élet emlékei — anyag csupán : a cél a költemény. Goethénél úgy érezzük, hogy a költemény csak eszköz, a »vers csak cifra szolgál«. Dante azért élt, azért vette magába egy kor minden tudását, azért szenvedte át egy szenvedélyes lélek minden viharát, hogy mindent egy nagy, szimbolikus épületté építsen, egyetlen, örök zenébe olvasszon.

Goethe nem ismer ily nagy építményt : még a *Faust* is részletek erdeje. Goethe nem zenész, mintahogy nem matematikus. Nem egybeolvaszt, hanem külön kialakít és egymás-

mellé állít. Nála nem az élet áll össze egy művé, hanem a művek sokasága áll össze az élet dokumentumává. Mindennek végső célja és értelme az élet — nem az elvont Élet, nagy É-vel, hanem magának a költőnek konkrét és egészen egyéni élete. Goethe az egyéni élet konkrét tényeinek és tanulmányainak költője, riportere és természettudósa, s kevés író van, akinek művei életének ismerete híjján annyit veszítenének értelmükből, mint az övéi. Mert igazi értelmük ez : egy emberi élet önalakítása s kiteljesedése a tudatban ; valóságos nagyarányú kísérlet : mit lehet csinálni egy életből, mik a szellemi lehetőségei s végleges tanulságai?

S itt érünk a voltaképpeni Goethe-problémához. Mit jelent Goethe az emberiségnek, s mit jelent a mi vívódó korunknak? Hogyan lehet olimpusi fenségű tanító egy szerre, s percek és szenvedélyek közvetlen, őszinte lírikusa? Miért hideg Goethe, és mégis miért aktuális? És ha végignézzük a vele foglalkozó cikkek legújabb tömegén, miért tűnik föl az egyik pillanatban úgy, mintha semmi kapcsolata sem volna vele, semmi mondanivalója róla, a ma embeérének — s a másokban mintha senki sem volna izgatóbb ma, senki sem adna több kérdést a kornak?

Mert egyik oldalon hajlandók vagyunk ellenszenvesnek és hidegnek látni ezt a nagy elmerülést az egyén életébe ; demokratizmusunk nem tűri ezt. Ezt a csodálatos biztosságot, amely nem hagyja magát befolyásoltatni a külső dolgoktól, hanem ő használja föl azokat, a maga építésére és gazdagítására . . . Ezt a csalhatatlan ösztönt, a korállnak fenséges önzését, mely a legviharzóbb tengerből is ki tudja venni azt, ami kell neki, és nem mozdul a viharban. Mi lehet távolabb a mai élet hangulatától, mint ez a szimbolum?

De másik oldalról : mire lehet nagyobb szüksége a mai életnek, mint erre a szimbolumra? Micsoda titkos gátlás, a rossz lelkiismeretnek mily ijedt ösztöne kényszerít, hogy elfordítsuk tekintetünket erről? Igen, ez az, az egyéni életnek ez a kultusza, amiben Goethe leckéje korunkhoz szól. A német klasszikus, akiben a »világirodalom« nagy és utópikus víziója megfogant, ezen a ponton lett a »világ írója«. Sokkal több ő német klasszikusnál : mert ember, azaz egyén,

ami a legkisebb emberi egység, de egyúttal a legnagyobb is : az egyetlen gyűjtőfogalom, mely az egész emberiséget magában foglalja.

Az egész emberiséget, és minden meleg emberséget . . . Goethétől nem volt távol semmi emberi, s ő nem restelt semmit . . . Minden forráshoz lehajolt ; de nemcsak a források érdekelték, hanem a kövek is. Néha a tudóst látjuk benne, aki lepkehálóval és növényásóval jár. Néha rideg és járatlan terekig jut, ahol ritkább a levegő és riasztó a magasság. Mindez nem azt jelenti, hogy kevesebbet érzett volna mint más ember, hanem azt, hogy többet. Mindent át tudott érezni és élni, az egész világot, azt is ami a legtöbb embernek a legjobb esetben hideg tudás-anyag marad. Mindent belekapcsolt az életbe ; a köveket is itta, s az űrt is lélekzette.

Az olimpusi Goethéről szóló legenda, a hideg és szenvtelen zseniről, aki fölényesen merülve önnön lelkének imádatába, becsukja füleit az élet és emberiség jajai előtt : inkább korunkról szól, mint Goethéről, inkább századunk nyugtalanságát leplezi le, mint Goethe hidegségét. Sohasem volt nagy író, aki kevésbé lett volna hideg, aki közelebb maradt volna az élethez, mint Goethe. Akik idegenül nézték betűi tengerét, sohasem érezték meg, hogy a tinta époly természetességgel és egyszerűséggel ömlött tollából, mint a könny szemeiből.

Én először a lírikust szerettem meg benne ; s ha az író fölénye imponált, igazában a költő egyszerűsége ejtett meg. Friderika szerelmese rokonom volt akkor, s könyvével jártam a mezőket és szőlőhegyeket, édes egyszerűsége belém lopta az idegen (s hagyományosan gyűlölt) nyelv szavait ; könnyű muzsikáját úgy szopogattam, mint valami cukrot. Később a Friderika rajongója helyett az Iphigeniáé lépett előmbe, a komoly papnőé, aki barbár, s egy erőszakos nép babonái ellen, örzi könnyeinek jogát, s az egyéni élet jogát, melynél nincs nagyobb jog.

Lassan megértettem, amit addig csak hidegen tudtam, hogy kicsoda Goethe és mi közöm hozzá. Nagyapáink számára a német kultúrát jelentette, amely innen Bécs mögül

tekintve az egyetlen aktuálisan illetékes kultúrának látszott ; s ambíciózus és derék kereskedők, akiknek föladatul jutott egy elmaradt és patriarkális kis ország életét az európai gazdagság és fürgeség vérkeringésébe beledörzsölni, Goethe munkáit úgy őrizték szekrényükben mint többé-kevésbé tudatos kultúrhivatásuk jelét és bizonyítékát.

A történelem messzebbvetett a német glóbusztól ; de nem vethetett messze Goethétől. Aki feléje nyúl, közel találja őt. Korunk szeret kollektív jelszavakat hangoztatni, s felejtí azt, hogy minden kollektív jelszó voltaképp szétválasztó, s valamely nemzet, vagy párt, vagy világnézet nevében eldarabolja az emberiséget. Az egyetlen kollektivitás, amelyhez minden ember hozzátartozik : az emberi egyének közössége. Goethe ennek a legnagyobb közösségnek a dalnoka, a legnagyobb és legdemokratikusabb hadsereg zászlaját lobogtatja. Aki igazán és mélyen önmaga tud lenni, az mindenkivel testvér.

BERGSON VALLÁSA.

1933 március.

Bergson. — Az elsők közt voltam, akik a nevét Magyarországon leírták. Azóta ez a név kiirthatatlanul beivódott az európai köztudatba. S nem is annyira maga a név, mint a bergsoni gondolkodás.

Akit ez a gondolkodás egyszer megérintett: alig láthatja többet a világot pontosan úgy, ahogy azelőtt volt szokás. S akit nem érintett, az körülbelül olymód beszélhet filozófiai témákról, mintahogy matematikáról az, akinek a differenciálszámításról sejtelve sincs. A differenciálszámítás az értelem statikus hálóját segít mindig szorosabban, mindig illeszkedőbben és nyújthatóbban ráborítani a mozgó, változó világra (mintahogy a körre borítanál egy virtuálisan végtelen sokszöget). A bergsoni intuíció magát a mozgást, a változást akarja megfogni, amire a puszta értelem már nem is képes. Akár sikerült ez a törekvés, akár nem, bizonyos, hogy a világot többé nem nézhetjük a puszta értelem mechanikus kategóriáiban, nem hozhatjuk semmiféle monisztikus közös nevezőre: a sokszög mögött számba kell vennünk a titkos görbe lendületét, a geometria mögött a mozgást, a matematika mögött az életet, a mechanizmus mögött a szabadságot.

Az első érzésem, mikor Bergsont fiatalkoromban először olvastam, a fölszabadulás érzése volt. Ez a gondolkodó

kétségtelenül megszabadította a filozófiát a »természet-tudományos« és agnosztikus század bizonyos fojtó előítéleteitől és csüggedéseitől, s közvetlen adatokból s pszichológiai tapasztalatokból indulva ki, az empirikus naturalizmust a saját fegyvereivel verte meg. Ezzel ismét utat nyitott a metafizika felé, mely az emberi szellemnek örök és megtagadhatatlan szomjúsága, s melyet Kanton kezdve már annyian megöltek, hogy a XX. század elejére már tökéletesen halottnak látszott.

Bergson maga egyelőre nem kísérelte meg fölhatolni a világ nagy épületének magasabb emeleteire. Csupán a zezugos földszinti járatokat tisztította ki a lerakódott gondolat-torlaszoktól s utatelállító »természet-tudományos« babonáktól. Nem kutatta az emberi társadalom törvényeit, morál és normák eredetét s kötelező-voltát, a vallás szükségességét s viszonyát az igazsághoz. De új kapukat tárt e már-már reménytelennek tetsző kutatások elé.

Izgatottan vártuk a gondolatokat, melyek elég merészek lesznek majd, megindulni a föltárt kapukon át.

*

Országos Széchényi Könyvtár

Filozófia és emberi problémák. — Minden ok megvolt rá, hogy ezeket a gondolatokat elsősorban magától Bergsontól reméljük. Mikor először láttam (új könyvének címéből), hogy kutatásainak talapzatára erkölcsi és theologikus felépítményt emelt: kíváncsiság ébredt bennem, de meglepetés alig. Sohasem tudtam őt pusztán úttisztítónak, egyes problémák óvatos megoldójának tekinteni. Noha többször kijelentette, hogy nincs »rendszere«; a filozófia az emberiségnek kollektív munkája, s részletmegoldások lépcsőin kell haladnia, mint a tudománynak. Én nem tudok szabadulni attól az érzéstől, hogy a filozófia csak úgy »kollektív munka« mint akár a költészet. Minden nagy filozófus (mint minden nagy költő) egy egész külön világ, s külön egy egész világ: egymással gazdagodva, de voltaképp nem folytatva egymást. Folytatni csak azt lehet, ami nem kész és teljes. A filozófus nem a világ egy-egy részét, hanem az egész világot

érti át gondolkodásának minden lélekzetében, s ellenállhatatlan kényszer űzi, hogy világképét teljesen ki is fesse, az emberi és isteni problémák csúcsáig. Ezek éppen azok a problémák, amiket a közönséges tudomány megoldhatatlanoknak tart; s ezeknek megoldása mégis az, amit a laikus elsősorban vár a filozófiától. Bergson egy tanulmányában beszél erről, s igazat ad a laikus ösztönének. A filozófusnak — minden filozófusnak külön-külön és ideiglenesen is — végelemzésben ama naív, de lényeges kérdésekre kell felelnie: élet és halál, Isten és ember, cél és jövő kérdéseire.

Bergson nem sietett a felelettel. Lusztrumok teltek, egy világháború zajlott le, a bergsonizmus beszívárgott a szellemi élet hajszálcsöves rendszerébe, s mindenki iparkodott levonni világnézeti konzekvenciáit a saját álláspontja szerint. Bergson hallgatott; bár egy-egy futó nyilatkozatából már kiérződött, hogy hallgatása nem végleges. »*A Tudat közvetlen Adatairól*« szóló tanulmányban — írta egy katolikus pap kérdésére — »éles világításba helyeztem a szabadság tényét. *Anyag és Emlékezet* című könyvemben kézzelfoghatóvá tettem a Szellem valóságát. A *Teremtő Fejlődésben* tisztán rámutattam a teremtés bizonyosságára. Mindez magábanhordja a monizmus és pantheizmus cáfolatát. De pontosabban kifejetni e konkluziókat: ahhoz egészen másfajta problémák megközelítése volna szükséges — az erkölcsi problémáké.« S egy róla-szóló könyv függelékében olvashattuk nyilatkozatát az Isten létének kérdéséről: »Ezt a kérdést voltaképp sosem érintettem munkáimban. Úgy gondolom, elválaszthatatlan az erkölcs problémáitól, melyeknek tanulmánya néhány év óta foglalkoztat. Az a pár sor a *Teremtő Fejlődésben* csupán *pierre d'attente* . . .«

A hosszú *attente* után végre itt van a kezemben a könyv, mely Bergson filozófiai művét az erkölcsi és isteni problémák végiggondolásával betetőzi: *Les deux sources de la morale et de la religion*.

A várva-várt könyv sorsa. — Szomorú tünete korunknak, hogy még ezt a könyvet is a Politika szempontjai fogadták. Nem mintha nem lenne érthető, hogy a válaszütra jutott emberiség filozófusaitól elsősorban cselekvésbeli útmutatást szeretne kapni; de a mai emberiség, pártjai és szektái szerint, nem útmutatást, hanem igazolást vár, s nem tanulni akar bölcsseitől, hanem diktálni nekik... Bergson filozófiája sok tekintetben tényleg reakció, az legalább a XIX. század lapos materializmusával szemben, régi, nagyobb szellemiségű korok gondolkodásához térve vissza. Csakhogy a filozófiai reakció nem jelent okvetlen politikai reakciót, s Bergson művének konkluzióival bajos is lenne ilyesmit alátámasztani. Aki a statikus, dogmatikus morál, vagy a tradicionális vallás propagandáját szimatolja benne, alighanem épúgy csalódni fog, mintahogy csalódott, aki a bergsoni *élan vital*-ban a »Tett propagandájának« elméleti támaszát kereste. Bergson társadalmi konkluziója a béke és haladás programjába torkoll, s utolsó fejezetében, közvetlenül az életbe kapcsolódva, az emberiség legaktuálisabb problémájára, a háborús megsemmisülés veszélyének félelmeire, keres választ.

Mégis, meg kell mondani, hogy ez a válasz, s az egész válaszoló és betetőző könyv nem hat avval a frissességgel, avval a meglepő és meggyőző erővel, felfedező és utatnyitó revelációval, amivel a régi, szerényebbcélú Bergson-könyvek hatottak. Nem mintha a szerző zsenialitása csökkent, s a könyv kitünősége kétségesebb volna. Bergson éles tekintete, mély introspekciója, elemző és kombináló ereje ma is a régi. Kompozíciója époly tökéletes, stílusa époly ragyogó, mint azelőtt. Argumentációja szellemesebb, megfigyelése dúsabb és pontosabb, vonalvezetése biztosabb és elegánsabb, mint valaha. De gondolkodásmódja nem izgat többé az újság ingerével: módszere már rég a tudomány közkincsévé lett. Aztán e módszer csak addig igazán meggyőző, amíg az egyes ember mindenki által könnyen ellenőrizhető introspekciójára szorítkozik. A társadalom és történelem introspekcióját nehezebb megvalósítani. Bergson iparkodik az egyes emberi lélek finoman elemzett tulajdonságaiból és tüneményeiből levezetni az egész emberiség lélektanát: de ez a levezetés végelemzés-

ben mégis csak kombináció, érdekes egyéni elgondolás morál és religió nagy kérdéseiről, de nem tudományos reveláció többé, nem váratlan útnyitás.

*

Az erkölcs és vallás két forrása. — Mégis vannak gondolatai, melyek bizonyára tovább fognak forrni az emberi gondolkodás kohójában. Ilyen mindjárt az erkölcs és vallás kettős forrásának és szerepének gondolata. A közkeletű erkölcs kétségtelenül a törvényé kövült szokások összesége, s a szokásokat a társadalmak önvédelme alakította ki. Önvédelmük az egyén ellen, kinek érdekei ellentétesek lehetnek a közösségével. Önvédelmük voltaképp az ész ellen, mely az egyént érdekeiről felvilágosítja és fölszabadítja. Az ész ezzel túlmegy eredeti szerepén, mellyel, az ösztönt helyettesítve az élőlények bizonyos ágánál, a létért való küzdelem lámpásául szolgál. Hasznos lámpás, de veszedelmes is egyúttal. A veszélyt az ösztön megmaradt csökevénye semlegesíti, éppen azáltal, hogy megteremti az erkölcsöt, mely egyénfölötti eredetével, s a mindannyiunkban élő ösztön titkos támogatásával hatalmasan köti s kötelezi az egyént még akkor is, ha parancsa minden érdekével, s minden észszerűséggel ellentétes.

Az észnek van még egy másik veszélye is a küzdelem szempontjából: elcsüggeszti, megfélemlíti a küzdő embert. A véletlen ezer esélye, a legyőzetés lehetősége, a halál rémképe les rá minden lépésénél. Az ész felfedezi ezeket a kockázatokat, amelyekről a boldog állat mit sem sejt. Az ember szerencsétlenebb az állatnál. Isten csodája, ha kétségbe nem esik, s zavart lélekkel ki nem áll a küzdelemből. A természet (melynek látszólagos céltudatosságát Bergson már a *Teremtő Fejlődésben* oly mélyrehatóan elemezte), ezt a veszélyt is semlegesíteni tudja. Az ember mindent, ami körülötte van, ösztönösen önmagára vonatkoztat, minden jelenségben önmagára irányuló intenciót szimatol, s ebből áll elő az a jelenség, amit Bergson *fabulációnak* nevez. Ahogyan a fabuláció pszichológiai gyökereiről s óhatatlan elhatalmasodásáról beszél: a legragyogóbb bergsoni analízisek egyike. Az ember

titkos hatalmaktól érzi magát körülvéve ; minden tárgy ami útjában fölmerül, feléje néz, barátságosan vagy fenyegetően. Így keletkeznek a mesék, a mythológiák, egy egész új, kisegítő világ, mely kiszámíthatatlan, láthatatlan, de mindig ránk néző és velünk törődő aktivitásával a földi erők és esélyek félelmes voltát eltörpíti, sívárságukat ellensúlyozza. A véletlen nem véletlen többé, a titkos hatalmak erőre kapnak, egyéniségeket nyernek, önálló életet kezdenek, művészet, irodalom szövődik belőlük, áldozat és szertartás iparkodik őket megnyerni vagy megvesztegetni.

Erkölc és vallás . . . de mindez még korlátolt erkölcs és korlátolt vallás. Az erkölcs, mely pusztán harci erkölcs, a törzsek és kasztok összetartásának biztosítója, bolyerkölcs ; — és a vallás, mely szintén csak a harc bátorítója és szövetségese, nemzeti vallás, nemzeti istenekkel, akik egymással is hadakoznak, s maguk sem állnak a magasabb morál alapján. Zárt társadalmak erkölcsé s vallása . . . Egy családé, majd egy törzsé, aztán egy nemzeté . . . Az összetartás tágul, mindig nagyobb és nagyobb tömegeket fog be, hogy erősebb legyen a kívülmaradottak ellen. A szeretet csak a gyűlölet eszköze. A végső lépést sohasem teheti meg, s nem lehet emberi szeretetté, keresztény morállá, mert ez lényegi különbség, ugrás volna. Semmiféle kitágulása a társadalmi erkölcsnek nem vezethet idáig. Épígy nem lehet a nemzeti vallás keresztény vallássá, mely minden embert átfog, mint egy Atyának gyermekeit, aki »minden nemzetek atyja«.

Ez a másik erkölcs és másik vallás másik forrásból fakad, mélyebb és nehezebben hozzáférhető forrásból, mely csak egy-egy egyénben tör föl olykor, s lassú szuggesztióban szivárog át e kiváltságos egyének környezetébe ; — a próféták erkölcsé és misztikusok vallása ez, nemzetüket korholó prófétáké és Istennel egyesült misztikusoké . . . Nem az élet statikus morálja és religiója többé ; szolgálja és segítője . . . Hanem dinamikus erkölcs és vallás, mely az életet kiveti sarkaiból, új, az emberinél magasabb életet készítve elő . . . Csoda, melyben a zsákutcába jutott emberiségnek talán még reménye lehet.

Elemzése oly problémákat érint és oly perspektívákat tár, melyek külön cikket érdemelnek.

1933 április.

Bergson. Folytatás. Az erkölcs. — Bergson új könyvének címe : *Az erkölcs és vallás két forrása*. De jobban megfelelne a könyv tartalmának, ha a cím így hangzanék : *Két erkölcs, két vallás*.

Hadd vizsgáljam először az erkölcsöt. Két különböző erkölcsről van itt szó, amelyek közül az egyik nem folytatása, kitágulása, vagy magasabb emelete a másiknak, hanem inkább teljes ellentéte. Az első a zárt társaságok morálja, a társadalom kényszerű önvédelme az egyén külön akciója ellen, biztosítéka az együttműködésnek a közös létharcban, közös ellenségekkel szemközt . . . Ez a nemzetek és kasztok morálja, a törzsi szokások összesége, melyek valami misztikus kötelező erőt nyertek egyénen túli fenségükben ; voltaképp mindig harc és zárt morál, mely sohasem foghatja be az egész emberiséget, az egész világot, mert lényegében van, hogy mindig egy bizonyos körön kívüllevők *ellen* irányuljon : belül önerősítő szeretet és összetartás, de kifelé idegenség és harc és gyűlölet . . .

A másik morál ennek éppen az ellentéte. Nem zárt, hanem nyílt. Nem statikus, hanem dinamikus. Nem a harc, hanem a szeretet, mely még az ellenséget is szereti. Célja nem a törzsek és társaságok konzerválása, hanem inkább szét-törésük és kitárulásuk. Forrása nem a társadalmi szokás, hanem az egyéni inspiráció ; s éltetője sem a társas kényszer, hanem a prófétai egyéniségek szuggesztív hatása. Őrei nem a társaság papjai és hatóságai : ellenkezőleg, papok és hatóságok gyakran kényszerültek a társaság érdekében halálra küldeni a prófétákat, Sokrateseket és Jézusokat. Nem a törzs, nemzet vagy kaszt morálja ez többé. A próféták nem szolgálói, hanem vezetői és bírái a tömegfelfogásnak, s gyakran kemény szavakkal ostromozzák nemzetüket és kasztjukat az Isten nevében, akitől személyes küldetésüket nyerték.

Bergson. A vallás. — Micsoda Isten ez? Aligha csupán egyike-másika a nemzeti vagy törzsi isteneknek, akik a nemzeti vagy törzsi lélek önvédelméből születtek: önvédelméből a félelem ellen, mely a harcra képtelenné tenne, ha láthatatlan erőket s isteneket nem éreznénk magunk körül szövetségesegek gyanánt. Noha a próféta és misztikus prédikátor többnyire a nemzet isteneire és a közkeletű mitológiára hivatkozik, minden szava elárulja, hogy ez nála csak nyelv és öltözet, amelynek színeibe emberi szavakkal ki nem fejezhető misztikus istenélményét öltözteti. Ahogy az erkölcs kétféle lehet és két különböző forrásból eredhet: úgy van egy másfajta vallás is, mint a praktikus törzsi és nemzeti vallások, az önmegnyugtatás s az egész természetet közvetlen érdekeinkre vonatkozó antropomorfizmus primitív fabulációjából komplikálttá szövődött mitológiák.

Ez a másik vallás: a misztikusok, az Istenséggel, a teremtés szellemével közvetlen kapcsolatba jutott emberek vallása.

A misztikus élmény az újabb, lélektani filozófia különös érdeklődésének tárgya, s többek közt maga James, a Bergsonhoz sok kapcsolatban álló nagy pszichológus tette vizsgálat tárgyává. Bergson ezeknek a kutatásoknak fonalát ragadja meg, s tovább tapogatózik, egészen a misztikus élmény gyökeréig, amely nem lehet egyéb, mint az élet primitív lendületébe való visszatalálás.

Mert a misztikus élmény elsősorban és minden tapasztalat szerint: *lendület*. Nem intellektuális reveláció, nem kontemplatív szemlélet, s nem pusztán érzelmi előmlés. A nagy misztikusok megnyilatkozásai — melyek a legkülönbözőbb korokban s égtájon csodálatosmód hasonlítanak egymáshoz — vajmi keveset tudnak elmondani az értelem nyelvén, s ebben is (ahogy azt jeleztem már) a hagyományos mitológia szótárára szorulnak. Ők nem is annyira szavaikkal nyilatkoznak meg mint életükkel, létükkel és cselekedeteikkel. Írásaik gyakran nem is maradtak, vagy nem ismeretesek a tömegek előtt, melyek hatásukat, lendületüket átveszik. Ezt a hatást, ezt a lendületet, elsősorban az élet, a cselekvés adja. A nagy misztikusok valamennyien cselekvő emberek. S nagyon

távol vannak attól, hogy a földi élettől idegen éljenek, valami túlvilágban.

A misztikusok a lendületben élnek, amely maga az élet, úgy ahogy az anyagban, az anyag ellen, munkál és utat tör. Csakhogy ők öserejű forrásáig, osztatlan gyökeréig tudtak leszállni ennek a teremtő lendületnek, mely az anyaggal való küzdelmében több helyütt megakadt, ágakra bomlott, zsákutcába jutott. Egyik ágában az ösztönnel küzd, másik ágában az értelemmel, s minden új állatfaj mely a földön megjelenik, egy-egy új győzelme, s egyszersmind új megakadása, megfeneklése ennek a küzdelemnek. Az ösztönt végső kifejlődésében a hangyánál bámulhatjuk, mint az értelmet az embernél. De amint a hangyának is van értelme, az embernek is vannak ösztönei: mindannyiunkban — ha elerőtlenedve és ködösen is — él és működik, s legalább csökevényyszerűen vonaglik a teljes öslendület. Nem lehetetlen hát, hogy egy-egy kivételes egyéniség ebbe az öslendületbe belsőleg vissza tud helyezkedni, s mintegy fölerősítve magában a csökevény fényeket, a teremtő lendületnek oly teljes intuiciójáig emelkedik, mely vallási nyelvre lefordítva szinte az Isten látását, sőt bizonyos mértékig a teremtő Istennel való azonosulást jelenti.

*

Szeretet. Bergson theológiája. — Így nyer a tudományos megismerés mintegy kiegészítést és meghosszabbítást a misztikus megismeréstől, melynek értékét az egybehangzó és szugesztíven öszinte tanubizonyosságokkal szemben nagyon nehéz kétségbevonni. Bergson figyelmeztet rá, hogy abban az időben, mikor Afrika belseje még *terra incognita* volt, a tudomány gyakran igazodott egyetlenegy kutató elbeszéléséhez, akinek becsületessége elegendő garanciát látszott nyújtani. Igaz, hiogy az adatokat jogszerint bárki ellenőrizhette akiben megvolt például egy Stanley bátorsága s anyagi és szellemi ereje, hogy Livingstone nyomait kövesse — de ilyenek még sokkal kevesebben voltak, mint akik a misztikus megismerés erejét s képességét nyerték a sorstól vagy Istentől.

A misztikus tapasztalatok és vallomások, kortól és néptől függetlenül, s egymásról mitsem tudva, folyton ellenőrzik és megerősítik egymás igazságát, s együtt oly evidenciát alkotnak, mely ellen alig lehet viaskodni.

S miben áll az a leleplezés és kinyilatkoztatás, amit a misztikus, közel jutva az istenséghez, magával hoz nagy élményéből, s századok és országok messzeségeiből oly egybehangzóan tár elénk? Csupa érzelmes dadogás, a kísérlet kimondani a kimondhatatlant; de mindebben folyton egy és ugyanaz a szó tér vissza, s ez a szó amibe a látnokok és sugalmazottak a megismert Isten lényegét próbálják sűríteni, mindig csak ez: *szeretet*. Az Isten lényege a szeretet. Bergson szellemes példákkal törekszik megsejtenni, mit jelent a Teremtőnek ez a szeretete alkotásai iránt, amely maga a teremtés lendülete, s a teremtményeket egységbe fogja, mint a művész egyetlen emóciója a műremeket. Az ember is ismeri azt az állapotot amikor egész lénye egyetlen nagy emócióban összpontosul: ez a művész lelkiállapota amiből alkotásai kisarjadnak. Egy Beethoven-szimfónia az értelem síkjáról tekintve, mindenesetre komplikált, szásrétűen összefont és elrendezett mű: de minde komplikáltság és gazdagság forrása s hajtóereje egyetlen egyszerű érzés és lendület, amelyet Beethoven esetében könnyen lehetne valami magasabbrendű szerelemnek nevezni.

Hasonló a viszony az Isten és teremtményei közt. A teremtés az anyaggal küzdő, komplikált, ezerféleképen összeszövődött folyamat, de forrása egyetlen egyszerű teremtő lendület, mely maga az Isten, s melynek kifejezhetetlen lényegét a misztikus megismerés nem tudja jobb szóval megközelíteni, mint evvel: *szeretet*. Minden ami a világban isteni, ebből a szeretetből való. Szeretet: azaz egység a lendületben, áhitatos aktivitás az egyetlen és osztatlan mozgásban, élet, amelynek számára semmi élő sem idegen. Bergson filozófiájának alap gondolatához tartozik hogy a mozgás egységes, az anyag széthulló. Ez a teremtő idő, s a tér (vagy térszerű-idő), élet és anyag ellentéte. A mozgás, az élet, a lélek, iparkodik ellenállni a széthullásnak mely az anyagi világ törvényei szerint szükségszerűen látszik

bekövetkezni. (Ahogy az *energia degradációjáról* szóló törvénynek megfelel.) Maga az állati fejlődés is folyton szét-hullik s megakad: ez a folyamat az állatfajok keletkezése, a maguk stabilizált életével, változhatatlan ösztönrendszerével vagy értelmi fokával, s örök idegenségükkel, szembenállással az összes többi élőlények ellen. Az emberi faj is így hull szét, törzsekre, kasztokra, nemzetekre, melyeket összefog és elkülönít a statikus, harci morál, ami élet és teremtés helyett halált és pusztulást jelent . . .

E széthulló, pusztuló, az anyagba-visszaomló világban minden attól függ, akadnak-e még a visszaeső nagy rakéta-kévének oly kivételes vitalitású szemcséi (hogy magának Bergsonnak egy régibb hasonlatával éljek), melyek megőriztek, vagy föl tudnak erősíteni magukban, valamit az öslendületből . . . Kitérni az önmagukat-konzerváló harcos csoportok statikus moráljának zsákutcáiból a minden embert, sőt minden életet átfogó szeretet nagy, szabadító, »dinamikus« moráljáig: körülbelül annyi az ember számára, mint kitérni fajából, s folytatni a teremtést, a teremtő lendületet, mely a fajban egy pillanatra megállott, megrekedt; — folytatni az Isten munkáját . . .

Országos Széchényi Könyvtár

*

Az Emberiség jövője. — Mégis, úgy tetszik, ez az egyetlen út van nyitva az Ember előtt. Bergson nagyon peszsimisztikusan nézi a világ mai helyzetét, s úgyszólván csak a csodától vár segítséget. A csodát azonban egyáltalán nem tartja lehetetlennek. Az emberiség valóban zsákutcába jutott, már-már egyetlen célja a harc lett, egymás pusztítása; kultúrája tisztán e harc érdekeit szolgáló anyagi kultúra; minden ami ezen kívül van, minden szellemi aspiráció és lendület, napról-napra avulni látszik, s veszteni erejéből, mindent elnyel a technika, látszólag sohasem voltunk oly távol a szellemi megújulástól, a misztikus élménytől, mint épp ma. De az is lehet, hogy sohasem voltunk olyan közel ahhoz.

Kétségtelen, hogy a technika kifejlődése eszköze is lehetne a szellemiség föllángolásának, a misztikus tehetségek fölszabadulásának. Hiszen a technika menthetné föl az embert az anyagi lét küzdelmeitől, s tehetné képessé erőit arra a nagy elvonatkozásra és koncentrációra, mely a misztikus élmény előfeltétele. Eszköz, de veszedelmes eszköz: mert a technika a szellemiség elleni reakció-képen, annak rovására fejlődik ki . . . Minden teret magának követel, s oly világnézetet fejleszt ki, mely minden misztikának halálos ellensége. Mégis, a tapasztalat azt mutatja, hogy ha két ily ellentétes de egymást kiegészítő tevékenység közül az egyik túlsúlyra jut, a másik csak nyerhet evvel, ha egyáltalán meg tudja őrizni létét s kibírja a ránézve kedvezőtlen időt: a sor ismét reákerül, az emberi szellem természetes hullámjátékában.

A világ helyzete bizonytalannal nem változhatik lényegesen, s fejjünk fölött mindaddig mozdulatlanul fog csüggeni a végső katasztrófa viharfelhője, míg az emberiség *lelke* nem változik. Ez a csoda azonban lassan mégis bekövetkezhetik, egynél több úton is. Vagy maga a kollektív érzelmek kikerülhetetlen hullámmása dob felszínre egy szellemibb áramlatot, mely az emberi lélekben szunnyadó misztikus lehetőségekből erőre kapva, talán egy vallási jellegű mozgalom formájában megváltoztathatja a világ szellemi arcát; — vagy céltudatosan is, a mai vagy inkább holnap pszichológia (és metapszichológia) mindjobban tökéletesedő eszközeivel, melyek lassanként talán a technikai tudományok praktikus jelentőségére emelkednek, az emberiség önmagát s önnön tömegeit is jobban kormányozni tudja. A lélek titkai napról-napra inkább föltárulnak, s lehet hogy a következő éra a gyakorlati lélektan tudományáé lesz, mintahogy az elmúlt század a technikáé volt.

Persze mindez elég távoli remény, s elég fantasztikus. De az emberiség története a fantasztikus lehetőségek korlátlan futómezeje. Mindenesetre megtörténhetik, hogy büszke fajunk gyászos hirtelenséggel áldozata lesz annak az apokaliptikus öngyilkosságnak, amelynek fegyverei már készen állnak a haditechnika gyáraiban. De megtörténhetik az is, hogy egyik

napról a másik napra támad egy nagy, misztikus élményekkel megerősödött lángszellem, akinek szuggesztív szava mintegy az Isten üzenetével visszafordítja a világot a szakadék felé vezető mechanikus úton, s új lendületet ad neki az ő szeretet erőforrásából, hogy fajának bilincseiből kitörve, még egy fokkal magasabbra szállhasson a teremtő fejlődés s az anyagtól való fölszabadulás kitárult ege felé.

*

L'art pour l'art a filozófiában. — Nincs kétség aziránt, hogy a filozófus minden vágya s egész emberi lelke melyik lehetőség felé repes. De emberi kívánságai (vagy félelmei) nem vesztegetik meg ítéletét. Hideg szemmel kutatja a jövőnek minden terhességét és eshetőségét, és semmitől sem áll távolabb, mint valami propagandától, térítési szándéktól vagy részrehajló színezéstől. A filozófia *l'art pour l'art* tevékenység, akár a művészet, egyetlen célja az igazság önmagáért való átélése, s mihelyt hideg s szinte emberfölöttinek látszó szándéktalanságából s földi céloktól való elvonatkozásából engedne, értékét veszítené, épúgy mint a matematika ha törvényeit bármilyen fontos emberi érdekek alapján állapítaná meg.

De ez a *l'art pour l'art* nem jelenti — a filozófiára nézve éppoly kevésbé, mint a költészetre — hogy az élet problémáitól távol maradjon s az égető kérdéseket ne érintse. Nagyon rosszul értett meg, aki szememre vetette, hogy Bergson aktualitását dícsérem, ugyanakkor mikor elvileg keményen látszom elítélni minden aktualitást és korszerűséget az irodalomban. Hogyan tarthatnám az emberiség nagy aktuális kérdéseit méltatlan tárgynak az irodalom számára? Egészen más ez mint a praktikus gazdasági és pártkérdések. Akkor a magam írásait kellene elsősorban elítélnem.

Bergson új könyvét épen az teszi különösen izgatóvá, hogy a legforróbb és legmaibb emberi problémákra alkalmazza módszerét és eredményeit. Az emberiség jövőjéről van itt szó. S bármennyire csalódást okozhat is, hogy nem kaphatjuk

itt már a régi Bergson-könyvek felfedezésszerű kapunyitáit, sem szinte vitathatatlanul meggyőző tudományosságát: mégis kétségtelenül nagy dolog korunk legmélyebb metafizikai elméjének gondolatait olvasni e mindannyiunkat gyötrő kérdésekről. Tudományosságot valóban nem is kívánhatunk: hiszen az élet ügyeiről van szó, az emberi, a lelki világról, mely épen Bergson szerint a szabadság, a kiszámíthatatlan lehetőségek világa. Az emberiség jövőjéről van szó, de Bergson nem jósol: önmagával jutna ellenmondásba ha jósolna. A jóslás a fizikusok dolga. Bergson csak a lehetőségeket világosítja meg, s figyelmeztet az erőkre — forrongó vagy rejtett erőinkre, melyekkel számolnunk kell, s melyekre talán számítanunk lehet.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

JEGYZETEK A BETEGÁGYBÓL.

1933 augusztus.

János-szanatórium. — Olvasni, mindig csak olvasni: élet ez? Még tilos minden mozgás és izgalom, kivéve az olvasmányok szelíd izgalmát s képzelt túráit; palanquinon visznek a kertbe mint Cicerót, ott készen vár a matracos nyugágy, reám és a könyvre. Blazirt basaként naponta váltom ágytársamat. Minden érdekel és semmi sem elégít ki. Kapni és *csak* kapni, sohssem elég; az elme, mint a szív, nem nyugszik meg, amíg ki nem csordul. Sajnos, amit a beteg sok mozdulatlan hónapja összeolvas: mindenről írni, s méltón írni, nem tud. Első nagy olvasmányom Szekfü Gyula hatalmas történeti művének zárókötetete volt: a *Tizenkilencedik Század*. Hogy vállalhatnám most, betegen, törötten, azt a tanulmányt, amit erről a műről írni kellene? Csak futtában s zárójelben merek szólani róla: de már nyitom is a zárójelet. Ez a könyv jóval több egynapos ágytársnál; évről-évre lestem köteteteit, s most hogy betegágyamra hullott az utolsó, nincs nyugtom míg szóba nem ejtem.

*

Zárójel: író és historikus. — Persze, nem vagyok historikus. Tudós-becsét föl nem mérhetem a művek, mely újkori »magyar századaink« első nagy szintézise megváltozott

sorsunk távlatában. De ez a tudományos szintézis egyúttal írói alkotás. Amivel nemcsak kompozíciójának nagyvonalúságára gondolok, vagy a részletekben meg-megcsillanó írói erőre s művészi formálóképességre : hogy pl. Izabella királynő menekülését, vagy a szabadságharc rövid történetét drámai hatással tudja elbeszélni, s Rákóczi alakját egy kitűnő regényíró mély és gazdag pszichológiájával eleveníti meg. Szekfü munkája írói alkotás ott is, ahol stílusa nem ragyog ; ahol talán szürke vagy pongyola. S nem is az teszi irodalmi érdekűvé hogy, mint igazi *szellemtörténet*, minden élet gerincének a szellem életét látja és rajzolja, s az események történetét oly szervesen ágyazza bele a kulturhistóriába, mint magyar történelemben senki még. Ez a mű nemcsak a magyar szellem életével foglalkozik : hanem maga is megnyilatkozása ennek a szellemnek, ahogy a háború és béke nagy katasztrófái után önmagára eszmél s lelkiismeretvizsgálat tart. Szigorú és modern történet ez ; irodalom a szó ibseni értelmében : ítélőszék önmagunk, régi énünk fölött. Kíméletlenül leplezi le dicső és átkos ópiumainkat, s gyanakvó ujjakkal kopogtatja végig a jóakarát üreges tégláit, melyek mélybevivő utunk kövezték ki. Bizalmatlan és kegyeletlen, amilyen maga a nemzet kell hogy legyen önmagával szemben, egy új Mohács napjaiban. Mohácstól Mohácsig : soha nagyobb szüksége, égetőbb órája nem volt a történeti szintézisnek, lelkiismeretvizsgálatnak mint ma. Multunkra emlékezni mindig líra ; de Szegfü lírája éppen nem hasonlít a háborúelőtti magyar történetírás hazafias lírájához. Nem a ragyogó s véres tények beszélnek itt, amiket Klio rendszeren följegyezni szokott : hanem a nemzet sívár mindennapjainak tényei. A »magyar ugar« beszél : lápok, sivatagok, legelők s rengetegek ; durva udvarházak, nyomorult pórviskók, bujdosó hegyhágók, vad karámok s elhagyott vásárhelyek. Izgató lapok maradtak emlékemben az ország területének elvadulásáról (a török hódítás után), vagy a jobbágy-ság helyzetéről, vagy a nemzetiségi tömegek lassú beszívárgásáról, vagy a települések történetéről (a XVIII. században) ! Minden mondat tényszerű s kérlelhetetlenül pozitív ; de a tényekben nem a kutató célját, inkább az író eszközét

éreztem: színeket amikkel a magyar sors nagy képét meg-
 rajzolta, úgy ahogy egy mai, kijózanult magyar lelkében él.
 A mult híres dicsőségei gyászosra sápadnak e perspektívá-
 ban. Szekfü kegyetlen és kegyeletlen az illúziók iránt; szellemtörténeti módszere segíti a korokat a saját szem-
 pontjaikból látni, lehámozni a modern előítéleteket, felfe-
 dezni az ideológiák születését és relativitását. Történetíró
 alig mutathatná meg élesebben a tényfedezet nélküli eszmék
 lidércszerű veszélyességét, a nemes szándékok ártalmassá
 fordulását, emberi nagyság és hibák különös mérlegét, a vég-
 zetterhes állapotok halk és gyógyíthatatlan érlelődését,
 mint ő például a Rákóczi vagy Kossuth alakjának, vagy a
 magyar nemesi gondolkodásmód bűnös csökönyösségének,
 vagy a függetlenségi eszmekör zsákcúcjának tekintetnél-
 küli jellemzésével. Hőse nem a délibábok hőse, hanem
 hátat fordít a délibábnak; aki nem lázong, hanem szá-
 molva a helyzettel, óv és alkot amit lehet. Ideálja a
 XVIII. századi barokk tekintélytisztelő világa: békés és
 »reakciós«, de civilizálódó (sőt mű-szomjas) és magyar! Egy
 szerény birtokreform, egy kastély- vagy templomépítés,
 könyvtáralapítás nagyobb tett előtte, mint a harcok és ösz-
 szeesküvések. Illúzió nélküli önismeret — nevelés — műve-
 lés: ezek végső reményei a kiábrándult, háborúutáni szel-
 lemnek, mely dicstépő a multtal, bizalmatlan a jövővel
 szemben, pesszimista, és igen! végletesen konzervatív,
 (mert könnyű belerohanni az új rosszba, de nehéz megtartani
 a régi jót). Mindez nem kedves a magyar pszichének, mely
 a glóriatépést csak a forradalmi illúziók lázában, s a konser-
 vativizmust csak a nemzeti frázisok görögtüzében tudja
 elképzelni. Szekfü újból megzavarta a Prokrustes-skatu-
 lyákat, melyekbe nálunk minden szellemet azonnal begyömö-
 szöl a közvélemény. Jutalma, bevett szokás és magyar sors
 szerint, gyanú és vád: egyfelől »Rákóczi-gyalázó« s »haza-
 fiatlan«, másfelől »opportunisták alkalmazkodó«, alig van
 meghajszoltabb alakja hajszolt irodalmunknak. Mindenben
 egyetérteni talán mindenkinek nehéz vele; nemzeti vagy for-
 radalmi délibábjainkra egyformán hideg szél fú lapjairól.
 De ez a szél edző és szükséges. S pusztá ideológ ellenszenv-

ből meg nem becsülni multunk egyetlen nagy, őszinte s mai vizsgálatát, új illusztrációja volna Szekfű örök témájának: az Ideológia és az Alkotás ellenségek. — Az alkotásról ezúttal nem írhatok méltón; de ezt el akartam mondani, legalább zárójelben.

*

Horatius nem halt meg. — S már a zárójel nagyonis kiterpedt; pedig az volt a tervem ebben a nyári cikkben, hogy nem beszélek semmiről hosszabban, s lehetőleg semmi újról és magyarról, irodalmunknak-való aktuális felelősséggel — itt a kánikula és a vakáció, és beteg is vagyok . . . Nekem vakáció ha latint vagy görögöt olvasok; kiszökni ebből a modern világból egy másik, szintén otthonos, gyermekkorból ismert világba, ahova már csak ritka szabadságokon szökhetek ki, mert a klasszikus nyelveken való olvasáshoz nyugalom kell, s elvonatkozás a modern gondoktól . . . Ezek a betegség ajándékai. (Korunk olyan, hogy nagyszerű örökségét, a klasszikus kultúrát, már-már csak a beteg élvezheti itt, lopva és kiszakadva.) S a tiszteletes idiómák védelme alatt fölszabadítom magam minden komoly s korszerű gátlástól: szeszély után és élvezetre megyek. Egynapos ágytársaim Chloë és Lydia, Barine, Neaera és Neobule; vagy Hero, Helena vagy Amaryllis . . . Ami annyit jelent, hogy nincs itt szó súlyos kötetekről; csak egy-egy Horatius-versről, vagy Vergilius-eklogáról, amit már régóta hordozok szívemben; s ha olyat kívánnék, amit még nem ismertem, akkor is valami rövidet s csábítót rejtek a palanquinba, kívánós inyemnek mindig új cserére — mint például:

a vergiliusi *Moretum* — amit ma szinte *sub specie modernitatis* is lehetne olvasni; micsoda naturalisztikus paraszt-novella, a legművészibb versekben elbeszélve! élő példa rá, hogy modern »életesség« és antik harmónia nem oly ellentétek;

vagy a Mousaios *Hero* s *Leander*-e — ez homérosi vers és erotikus regény egyszerre: naiv pompa és buja édesség, a dekadens ókor; *Daphnis* és *Chloé* hexamétereiben;

vagy Kolouthos verse a *Helena csábításáról* — nem valami nagy költő munkája, de az eposzi hagyomány dús kincseivel tele! s kivált a végén, az anyját kereső Hermioné panaszában, mily fölbuzgó lira!

Persze, a távolság elrajzolja az arányokat, s ki tudja, az antik olvasó, egy eleven nyelv s egész könyvtárnyi elveszett olvasmány asszociációival, mit talált ezekben a versekben! Nem vagyok kritikus, csak kívánós élvező. De itt van Horatius, és mindig újra itt, plaides nyugágyam ölén, s ő már egészen közeli, mintha csak magyar költő volna. Diákkorom óta az enyém már! legtöbb versét annyiszor olvastam, hogy most már csak a nyelvet élvezem, egy-egy elfeledt sor verslejtését, egy plasztikus szórendet vagy jellegzetes horatiusi hangsúlyt. Horatius nem halt meg, s különös dolog, hogy ilyenekben él tovább, mikor egész életfilozófiája igazán elavultnak látszik, s tartalma is talán egy görögből-jött konvencionális költészet sablontartalma. Talán maga a költő is csak ilyenekben látta költészetének célját és érdemét, költői büszkesége egy műfordító verstechnikus önérzete volt, *Aeolium carmen ad Italos deduxisse modos.*

Mért ne lehetne ez is a legmagasabb és leghiánytalanabb művészet? Néha dühig izgat a modern, formaellenes csöcselék zsarnoksága, ostobasága és következetlensége, mellyel a költészet szabadságát gúzsbakötik. A festőnek megengedik, hogy színekben és formákban élje ki magát, senki sem veszi rossz néven tőle ha minden becsvágyát a kép »festői értékeiben« találja, s százszor megfestett dolgokat újrafest új modorban s műnyelven; sőt akkor van hiba, ha valami »mondanivalóval« iparkodik hatást költeni. Csak a költőnek volna tilos öncélú művészetet csinálni abból ami az ő anyaga s eszköze: szavakból s versekből?

Horatius példája mutatja, hogy ez a művészet époly magas lehet, mint akár az, amit a muzsikus egészen jelentéssel nélküli hangokból csinál. És csodálatos: épen ez az öncélú művészet, ez a különös és mindenütt-jelenvaló nyelvplasztika, olvasztja egybe a konvenció s idegenből-kölcsönzött témákat egységgé, léletté, egyetlen emberi attitüddé, az emberi dolgok meleg zamatával, úgyhogy magát a költőt, az egyént érezzük lélekzeni, ránknézni, örök jovialis eleven-ségében. Horatius nem halt meg. Vannak nagyobb, szárnyalóbb vagy gazdagabb lírikusok, de a könyvnek, Horatius óda-könyvének, alig van párja a világirodalomban. Itt

nem egy lírikusról van szó, hanem egyetlen kötetben egy örök emberi attitűd tökéletes monumentumáról. Talán csak egyet tudnék hasonlót megnevezni: a *Fleurs du Mal*-t. Az persze egészen más attitűdnek vet monumentumot; ha úgy tetszik, egy modern attitűdnek a klasszikussal szemben. Noha számomra már az is klasszikus: egyazon sorozat... Egy-egy halhatatlan típusa az emberi lélek szembenezésének evvel a halálos étellel, — verszenébe és szózatba sűrített élet-íz, mely halálíg vissza-visszatér ínyünkre, ha egyszer megízleltük.

*

Nunquam satiatas. — Nem kell hinni, hogy minden görög vagy latin olvasmány ennyire elragadott volna. Legközelebb talán elmesélem Euripidesben való csalódásom történetét, mely hosszú történet, s most fejeződött be, hogy ez a betegség alkalmat adott, elolvasni az utolsó Euripides-drámát, *Orestest*, amit még nem olvastam. Napjainkban dicséni szokás Euripidést modernségéért: szociális, demokratikus szellemét, színpadi hatását s a maihoz közelálló érzelmességét, mely könnyűvé s édessé avatja. Elöttem épp ez a könnyűség teszi már gyanússá... Ez a modernség hamisan cseng a nagy antik költészetben: a szép váza hangja titkos repedést sejtet. A repedés azóta nagyot nőtt, pár évezred alatt. Az antik váza — mely egész irodalmi kultúránkat jelképezi — lassan szétesik, darabokra hull... Mindegy! a bomlás, a modernség is izgatja beteg ínyemet. S már elég is volt a klasszikusokból: nem kell hinni, hogy ők is sokáig leköthetnek. Ciceró basa a görög *aulétris* után palesztinai leánykára vágyik. Talán egy modern zsidó író műve kellene, már Lukianos se jó, ugorjunk vissza a mába, lehetőleg barokk és gyárak, autóparkok s felhőkarcolók közé. Szellemem belefáradt a magas irodalomba: talán valami detektívregény kellene. Van Dine-nak hívják a legdivatosabbak szerzőjét, s valóban nem közönséges auctor. Mennyi tudás, az egyiptológiától kezdve a matematikáig, és sakkelmélettől a pszichopatalógiáig, mennyi komoly és jobb célra méltó tudás és képesség kell

hozzá, hogy valaki egy ilyen — intelligens olvasók számára való, s végelemzésben mégis csak sablónra járó — ponyvahistóriát fölépítsen! De ez is jó a fáradt olvasónak (akár a keresztrejtvény, vagy a *patience*), hogy foglalkoztassa a mindig-éhes agyat, s a szív, nemcsak ez a beteg testi szív, hanem ama szimbolikus Szív is, a folyton túltelő, nyugton maradhasson.

*

Vallás, tudomány és divat. — És ha már csak az agy foglalkoztatásáról van szó: nem lehetne-e — nem volna-e okosabb — mindjárt a tudományos olvasmányokra térni át? A sakkjátékos avval a fáradsággal matematikát tanulhat, és a rejtvényfejtő nyelvészettel vagy lexikografiával foglalkozhatik. Valamikor a matematika, ez a nehéz és idegen nyelv, nem volt egészen érthetetlen számomra; de évről-évre jobban felejttem már. Kicsuszik kezemből a világ rejtélyének kulcsa, amibe valamikor annyira vágytam beletekinteni. Az Isten, ki egy darabig gépésztechnikus volt, ma újra elméleti matematikus, mint Platon korában. De a leejtett kulcsot nehéz már felemelni; ablakot keresek, hogy legalább kívülről betekinthessek a Titkok házába, melyet hallom, egészen új fényekkel világítottak át azóta a kutatók, különböző szögletekből. A rejtvényfejtő szívesen kibicel nagyobb és nehezebb rejtvények fejtőinek. Én, párnáim gödréből, a Világrejtély fejtőinek szeretnék kibicelni: noha alig értek valamit szavukból, s ők még kevesebbet a rejtélyből, és a Rejtély különben is megoldhatatlan.

Nyugágyamon az új fizikai elméletekről szóló pár könyv hever, melyek világképünket, mint mondani szokás, teljesen átalakították. Többek közt Eddingtonnak, a cambridgei csillagásznak, egy érdekes könyve. Ez az Eddington, amely nagy fizikus, egyúttal jó és szellemes író is; tőle tudtam meg, hogy »1927-től fogva megint szabad a fizikusnak vallásosnak lenni«. Tudniillik 1927-ben fedezték fel az *indetermináció* elvét, mely végelemzésben azt jelenti, hogy a fizika törvényei csak statisztikai törvények, sok-sok millió atomból álló testekre érvényesek, de az egyes atomra vagy annak

alkotórészeire nézve fölmondják a szolgálatot. A statisztika valószínűségi számítással pontosan meg tudja jósolni, hogy egy ország lakosságából a következő évben hány fog meghalni, hány lesz öngyilkos, és hány vándorol ki? s a biztosító társaságok erre a számításra üzleteket is alapítanak és sohse vesztenek rajta; de ki fogja megjósolni, hogy X vagy Y úr mához egy évre él-e még vagy mi történik vele? Így mozognak a fizikai testek a nagy számok valószínűségi törvényei szerint; míg az elektronok szabadon járnak kiszámíthatatlan táncukat, ahogy Isten akarata vagy a saját kedvük viszi őket.

Eszerint a világ lényege a szabadság; a csoda csak nagyon valószínűtlen, de mégis mindig megtörténhetik; s ahol nyitva az út a csodának és a szabadságnak, ott nyitva a vallás útja is, melyet a determinációs világnézet oly sokáig elzárt. Ma, mikor intelligens társaságokban megint illik és divat vallásosnak lenni, sokan bizonyára hozsannával fogadják ezt az igazolást; én azonban megdöbbenve állok meg előtte. Mi lesz, ha a fizikai világkép ismét felborul majd, új Einsteinek, Planckok, s Rutherfordok jönnek, s talán megint tilos lesz a vallás? Aki igazi vallásos szellem, aligha várt 1927-ig hogy hinni merjen, s jövőben sem fogja alárendelni hitét a tudományos teoriák változásainak, époly kevéssé mint a társadalmi és világnézeti divatoknak. Mindezek inkább feszélyezik mint bátorítják. Ezért feszélyezett ma sok vallásos lélek: nem igen szereti vallani, s talán maga sem meri tudni hitét. Jobb szeretne hinni minden tudás és valószínűség ellenére, és a Kor szavának ellenére is; s neki van igaza, mert a hite szikla, és a tudás csak köd s a korok szálló felhők, amikre nem lehet sziklából építeni,

*

Puzzle. — Ami pedig a Nagy Rejtvényt illeti, azt Edington a kirakós *puzzle*-ökhöz hasonlítja: ez ma szintén divatba jött játék. Egy nagy képet szétnyírnak ezer apró darabkára, nem kockában vagy szabályos figurákban, hanem szeszélyes, girbe-gurba vonalakban; azt kell megint össze-

állítani. Így próbálja a tudós összeállítani a világ képét, hogy leolvashassa rajzát, jelentését. Mit jelent az, hogy Einstein megcáfolta Newtont, és az új elmélet minduntalan fölborítja a régit — s a tudomány azért mégis halad? A *puzzle*-fejtő összeilleszt néhány darabkát a nagy kép töredékeiből, s boldogan kiált föl: megismerhető figurát vél felfedezni benne, egy részletet az égtől felhőkkel. De sejtését hamar megcáfolja a kirakott képszelet növekvése (vagyis a tudomány haladása); — még néhány darabka, s ami előbb égnek és felhőknek tűnt föl, az most duzzadó vitorla, a kék tenger hátterében. Ez is csak hipotézis, melyet rombadöntenek az új adatok. A kép fejlődik, s a vitorlából bő drapériájú emberi öltöny lesz, vagy talán egy lebegő istenség köntöse. A kirakó örül minden újabb felfedezésnek, mert mankót ad neki a továbbhaladásra, lépcsőt az ismeretlen Igazi Kép felé. De rossz úton jár és megcsalódik az, aki a felhőre vagy vitorlára vagy akár a köntösre, vallást vagy világnézetet akarna alapítani.

Így nem használhatók vallás vagy világnézet alátámasztására a Tudomány hipotézisei sem. Vallást vagy világnézetet adni számunkra a Tudomány a legkevésbé illetékes. Mindennek igaza lehet; de a Tudománynak végső feltevéseiben egész bizonyosan nincs igaza. Mert az Igazi Képtől még messze vagyunk . . . Az Igazi Képet sohse fogjuk látni.

Idáig jutottam a keresztretjtvénytől, s most fáradtan nyúlok más, könnyebb könyv után. Nyugágyam elring a forró parkban, s az égen egy felhő, vagy vitorla, vagy istenköntös úszik. A szerkesztőségi küldönc keres, új magyar könyveket hozott ki számomra . . . Megférnek a padsarkán, Euripides mellett.

1933 szeptember.

Reakciós történetírás. — »Olvastam, amit Szekfü Gyuláról írt: ön tehát a reakciós történetírást magasztalja.« — Ilyesmiket hallok, s hiába védekezem avval, hogy itt nem politikáról van szó, hanem irodalomról és históriáról. Lehet-e ezt így különválasztani? A »szellemtörténet« nem közömbös

tényhalmaz, hanem az író céljai és eszméi szerint kirakott mozaik. Az új magyar történetírás valóban reakciós színben áll a világ előtt. Eszembe jut egy cikk, melyet még a télen olvastam, egy mohó és gyanakvó fiatal kritikus folyóiratában, aki egyenesen céltudatos rosszhiszeműséggel vádolja meg ezt a konzervativizmust. Olyan pletykát is hallottam, mely szerint Szekfü maga eleve kijelentette, mielőtt nagy művét még megkezdte volna, hogy ő »reakciós történetet akar csinálni«.

Ha Szekfü csakugyan ezt a szót használta, a reakciót bizonyára a háborúelőtti kor liberális-nacionalista történetírása ellen értette, melynek jelszóból táplálkozó optimizmus és sovinizmus annyira nem törődött a történelem tényeivel és tanulságaival. De nem szabad lehúynyi szemünket: akárhogy érthetjük a kérdést, kétségtelenül van annak politikai oldala is. Mik a történelem tényeinek tanulságai? Mondják, Európában a XIX. század elején ébredt föl a történeti érzék; evvel függ össze a romanticizmus, és a reakció a XVIII. század racionalista utópizmusával szemközt. A történet csüggesztő tanulmány, ellensége rációnak és utópiának. Mi az oka, hogy a történettudósok többnyire reakciós, vagy legalábbis konzervatív hajlandóságúak? Azt lehetne felelni, hogy a történettudósok tanárok; állam vagy felekezet zsoldjában állanak és nem függetlenek. Ez vonatkozhatik az átlagra (és kivált a magyar átlagra); de mégsem a történetírás igaz nagyságaira. E nagyságok között bizonytalannal vannak nagy progresszív szellemek is: de ezek elsősorban írók, szónokok vagy moralisták. Macaulay nem a tények morálját szűri le, hanem a maga morálját alkalmazza a tényekre.

Aki *elsősorban* historikus: az, lehetne mondani, a tények kábulata alatt áll. Ez nem presztízskábulat, vagy csak bizonyos értelemben az; a tények presztízsz nélkül is: tények. Szokás szemérehányni a történetírónak, hogy a multtól snob-módra megittasul: tradíciók, rangok, ősi értékelések megejtik, vagy akárcsak a »nevek varázsa«, amiről Proust beszél. Ily snob érzésekben gyökerezik vajjon a történetírás reakciós hajlandósága? Szekfü az ellen-

kezöre ad példát: előtte nincs presztízse a történelminek; sőt különös kedvét látszik lelteni, hogy a történelmi glóriát megtépje, s a legendás nevek mögött emberi, nagyonis emberi dolgokat mutasson meg. De a tények presztízsz nélkül is tények; s a történetíróhoz éppen tény-voltuk presztízse szól. Mily jámbor óhajnak, mily gyermekes semmiségnek tűnik föl e durva tények erős világában minden utópia, logika vagy erkölcsi posztulátum! A tények nem igazodnak erkölcs vagy logika szerint, s aki változtatni akar a tényeken, annak először is e tények szerkezetét kell megismernie, az pedig makacs és bonyolult szerkezet. A történelem, ahogy mondtuk, csüggesztő tanulmány. A legkisebb cselekvés is kiszámíthatatlan következményekkel járhat, a legjobb szándék is katasztrófát szülhet. Eszméket szórni az éretlen tömegbe annyinak látszhatik itt, mint gyermekek kezébe puskát adni, vagy tüzet vetni a dinamit közé. Aki az emberi világ szövevényét tanulmányozza, azon fog csodálkozni, hogy e szövevényen át mégis utat talált némi sugara jognak és haladásnak, s meg fog borzadni minden mohó és korai cselekvés gondolatára, mely ezt a csekély haladást is végkép veszélyeztethetné.

Egészen természetesnek találom hát, s csöppet sem vagyok hajlandó megbotránkozni és alacsony mellékokokat keresni, ha a történetíró bizalmatlan és szigorú a forradalmakkal és újításokkal szemben, s a multnak csipetnyi tényleges vívmánya többet jelent neki mint a jövő minden kockázatos álma. Kivált Magyarországon, mely valóban a »nagy pipájú, kevés dohányú« elképzeléseknek hazája. S kivált ma, mikor itt állunk, ránszakadt függetlenségünkben, mint a magukra maradt gyerekek, egy gyűlékony Európa közepén. Kalandra vágyni, gyermekek dolga, kik még, tapasztalat híján, nem ismerik a kockázatot. Az emlékek visszariasztanak a cselekvéstől, s az idős ember, akinek sok az emléke, rendszerint mindinkább konzervatív. A történetíró, mint az idős ember, tele van bénító emlékekkel, s a mult keserű tanulságaival.

Persze, az élet mégis csak cselekvés, s amíg élünk, újból meg újból vállalnunk kell minden kockázatot. A kaland-

vágyó gyermekek mellé szükség van az idős emberre, aki a saját ifjúságán okult. A történetíró jól betöltheti ezt a mérséklő és vigyázatra-intő szerepet; jobban, mint a konzervatív politikus, akinek céljai nem oly tiszták. De szükség van a gyermek gyermekségére is, aki nem hagyja magát elijeszteni a mult példái által, hanem szabadon, aggályok és tekintetek nélkül szalad a maga logikája után. A gyermek paradicsomi logikája és erkölce, s a tények logikátlan és erkölcstelen hatalmának ismerete, együtt adják azt a szellemi időjárást, melyben a jövő gyümölcse megérhet (mint amikor nap is van elég, eső is). Ezért nem baj, ha a történetíró reakciós, — és nem baj, ha a költő forradalmár.

*

Esztétikai katolicizmus. -- Mostani magányomban ujságokat sem olvasok. Más években is szoktam ezt: kiszakadni egy-egy hónapra a világ eseményeiből, mint a néző, aki behúnyja szemét egy-egy percre az izgalmas mozifilm előtt, s aztán újból kinyitva, megállapítja, hogy nem vesztett a meséből semmit. Egy hónap rendszeren époly keveset változtat a világ folyásán, mint hatszáz év, vagy ezerkilencszáz év. Ha Dantét olvasom, vagy, mondjuk, Horatiust, megdöbben, hogy mennyire nem változik semmi lényeges: az emberi szellem vágyai, félelmei, hitei és szektái lényegileg egyformák maradnak. Dante korában is van atheizmus, s Platon idején is sportörület. De nem erről akarok beszélni. Egy hónap néha több egy évezrednél, mert kicsiben és közelről a hullámok magasabbak, s dupla-magasak, ha csónakunkat érik. Szóval, hosszú hetek, s már hónapok, óta nem tudom, mi esik a világban, hacsaknem szóbeszédből, vagy hogy mi esik az irodalomban, sőt azt is, ami személyileg s közvetlenül érint, csak idő multán tudom meg, véletlenül.

Jobb is többnyire meg se tudni.

Igy tudtam meg, utólag és véletlenül azt is, hogy egyik ismert katolikus folyóiratunk (gondolom, a jezsuitáké) jónak látta irodalmi munkáimmal a katolicizmus szempontjából foglalkozni, s fölvetni a kérdést, vajjon megérdemlem-e e

munkák alapján a »katolikus költő« nevezetet? Én erre a névre sohasem pályáztam, egyszerűen magyar költő akartam lenni, minden egyéb jelző nélkül. Persze, katolikusnak születtem, e vallás csarnokaiban találkoztam és küszködtem Istennel, kételyeimnek és legmisztikusabb reményeimnek egyformán a katolicizmus adott először testet, színt, szavakat. E színek és szavak nem maradhattak ki írásaimból: de más a lírai vallomás és más az egyházi hitvallás. Van-e mélyebb érzés, mint ami Istenhez köt, akár hiszünk benne, mondhatnám, akár nem? S a vers feladata, minden mély emberi érzést kifejezni. De nem okvetlen feladata, pozitív konfessziót tenni, nyilvános hitvallást valamely egyház hit-tételei mellett. Erre az egyszerű s hagyományos próza (a *Hiszkegy* prózája) alkalmasabb. S túl az Istent-szomjazó lélek örök-emberi líráján, ily pozitív, egyházas hitvallás talán inkább a gyóntató fülébe való.

Mégis rámolvassák, hogy »szeretem katolikusnak vallani magamat«. A katolicizmus énelöttem az, aminek neve mondja: maga az *általános* vallás, mindenütt és minden időkre érvényes; az egyetlen, mely az *emberiség vallásának* nevét igényli; nem egy koré, tájé, fajé vagy nemzeté; ellentéte a szektának és felekezetnek. Ez az a vallás, amely mellett én szükségét éreztem nem egyszer nyilvánosan is hitet tenni, s amit katolikus bírálóm sokall vagy kevesell: mert nem egyházi konfesszió. Szinte érzem égető kérdéseit: milyen viszonyban állok a létező pozitív egyházzal? hívő vagyok-e vagy hitetlen? gyakorló vagy közömbös? Verseimben itt-ott kételyt, lázadást, sőt tagadást lát. De melyik igazi katolikus az, aki kétellyel, lázadással ne küzdött volna soha? A mi hitünk nem olcsó és nyugodt; még maga Krisztus is elcsüggedt a keresztfán. Az egyház-oktató, nevelő szempontból, jónak láthatja titkolni kételyeit, s csupán a hit boldog óráiról állítani emléket. A költőnek mindent ki kell vallania: ez az ő létjoga és kálváriája.

A költőt hát nehéz skatulyába tenni: vajjon valóban a bárányok közül való-e? megvan-e benne a kellő alázat a pásztorok iránt? Dante jut eszembe, a legkatolikusabb költő, aki a maga idejében sok egyházi férfiú előtt biztonnyal

inkább farkasnak tűnhetett föl . . . Az igazi katolicizmushoz, ahogy mondtam, csak a gyóntatónak s Istennek van köze ; de ezen kívül is, kétféle látható katolicizmus van a világ előtt. Az egyik a külső, mondhatnám politikai csoportosulás az Egyház és gócai körül, aktuális emberi érdekek szerint ; s aki tagja e csoportosulásnak, az előtt talán csak ez látszik fontosnak, ezen múlik a nyáj összetartása, fegyelme s egy-sége. De van egy másik látható formája is a katolicizmusnak, amit nehéz figyelmen kívül hagyni, kivált ha irodalomról esik szó : a katolikus kultúra. A katolikus szellem multjával, kincseivel való átívódás. Nem olvastam a szerzetesi cikket, mely katolikus voltomat kérdezi s firtatja. De hallom, ez a cikk, tekintve, hogy Dantét s középkori himnuszokat fordítottam, hajlandó a katolicizmusnak valami ilyen másod-rangúvá bélyegzett alfaját kiutalni számomra : amit ő esztéta-katolicizmusnak nevez. Ha nem érez maga mellett a nyájban s idegennek sejt a földi harc vonalban, ahol a vallás is párt és politika színét ölti : fölültet az elefántcsonttoronyba, lévén ez manapság a legegyszerűbb skartbatétel.

De én szívesen vállalom ezt, s úgy gondolom, még mindig krisztusibb esztéta-katolikusnak lenni, mint párt és politika katolikusának, aktuális és földi célok szerint. Márta szorgoskodása talán hasznos lehet : de Mária a jobb részt választá. Mondják, a katolicizmus ma modern és időszerű, s ifjúkatolikus barátaim szeretnék azonosítani »korunk szavát« az Isten szavával. Hadd húnyjam be szemem száz évre vagy ezerkilencszáz évre. Századok múlnak, birodalmak tűnnek, néptömegek küzdenek s tudományos elméletek borítják föl egymást — s mégis mintha semmi sem változna. Multkor beszéltem arról, hogy a mai tudomány világképe újból igazolni látszik a vallás hiteit. Akárhogy is van ez : a kielégületlen emberi lélek még mindig biztosabban nyujtózhat Isten felé az elefántcsonttorony bástyáiról, mint a koráramlat omlatag hullámhegyéről.

NEMZET ÉS EURÓPA

1934 január.

Discours à la Nation Européenne. — Johann Gottlieb Fichte 1808-ban megírta Beszédeit a Német Nemzethez: *Reden an die deutsche Nation*. Julien Benda 1932 végén írta *Beszédeit az Európai Nemzethez*, melyek most könyvben is megjelentek.

1808-ban német nemzet még nem létezett: csak *akart lenni*. Az »európai nemzet« viszont látszólag sohasem állt oly távol a megvalósulástól, mint napjainkban. Ha mégis megvalósul, csak úgy valósulhat meg, ahogy a németnek sikerült megvalósulni: ezer lokális érdek, hatalom és nosztalgia ellenére (s mindez itt még sokkal erősebb, mint ott volt). Sőt egy egész világnézet s begyökerezett ideológia ellenére, mely nemzeti és mégis valósággal nemzetközi érvényű, a mai átlagembernek hivatalos hite, legmélyebb vallása...

Ha az »európai nemzet« meg akar valósulni, ma még csak kevés emberben akar. Abban a kevésben, akik ezek alól az érdekek, nosztalgiák s világnézeti megszokások alól föl tudták magukat szabadítani. Benda könyve éppen arról szól: mit kell az új Európa e mestereinek hirdetni, milyen új gondolkodást kell meghonosítaniok, hogy ezek alól másokat is megszabadítsanak s így valóban megteremtsék az egységes európai nemzet lelki feltételeit?

Igy e könyv bizonyos értelemben pozitív párdarabja az *Írástudók Árulásáról* szóló híres műnek, mely éppen azt mutatta meg, hogyan áll ma a Szellem embereinek többsége is a lokális érdekek, pártok és ideológiák szolgálatában? Noha persze az igazi Benda-féle írástudó ebbeli minőségében époly kevéssé működik az »európai nemzet« érdekén, mint bármely más nemzetén: ő fölöttük áll a földi céloknak s csak az igazságot nézi . . .

*

Un vrai clerc. — Benda azonban igazi megalkuvásnélküli írástudó abban, ahogyan felel a kérdésre: mit kell tenni, hinni és hirdetni, hogy az »európai nemzet« megvalósulásának lelki akadályai eltűnjenek? Egyáltalán nem látja az eszmét vakító fényködön át, nem »hisz rendületlenül« a megvalósulásában, nem iparkodik azt pedagógiai célzattal könnyebbnek föltüntetni, mint amilyen. Inkább még az ellenkező végletbe esik: a nehézségeket hangsúlyozza, a követelményeket túlzott szigorral állítja föl, s figyelmeztet a szükséges áldozatok nagyságára.

Benda hazugnak tartja azt a közkeletű szólamot, amely szerint nemzeti különbözőségeink teljes fenntartása mellett, sőt éppen azokból fejlődhetik ki az új európai lélekegység. Ez egészen új értékelést jelent: a különbségek helyett a közösségekben látni az értéket. S ez új perspektívát ad a világtörténelemnek. Az ideál újból a római világbirodalom egységideálja, melyet maga Róma bűnösen és vesztére megtagadott, mikor vonakodott a polgárjogot a barbároknak megadni. Benda a fichtei című könyv utolsó lapján ismét Fichtét idézi, aki szerint a polgárjogot maguk a germánok utasították vissza, s »ezáltal megmentették a világot«. Mily különös állítás a XX. század eseményeinek fényében!

Aki az »európai nemzet« álmát hordozza szívében, az előtt a középkori császárok, akik a római birodalmat akarták visszaállítani, nem naiv álmodozók, hanem nagy úttörők. A verduni szerződés dátuma, Európa nagy, modern nemzetének születésnapja, valóságos gyásznapja a történetnek. Az »európai nemzet« polgára nem Anglia és Franciaország meddő

küzdelseiben látja világrészünk történetének gerincét. Ami az ő szemében lényeges lesz, az inkább az a küzdelem, melylyel a »görögök, szerbek, magyarok, oláhok és oroszok« védtek az európai kultúrát a barbár török ellen. (Az idézet nem Bendától való ; ő is csak idézi egy jegyzetben.)

A kultúrtörténet épügy át kell hogy alakuljon számára, mint a politikai. A mai kultúrtörténet az európai kultúra nagy eseményét a nemzeti irodalmak ébredésében látja. A középkori latin irodalmat hajlandó elfelejteni, vagy nem sokra tartani. Nehéz, szinte lehetetlen kívánság a mai európai írástudótól azt kívánni, hogy a kultúra jövőjét valami nemzetközi, uniformizált kultúrában lássa, s szívesen áldozza föl a nemzeti fölvirágzások tarkaságát, melyeknek a modern Európa legsodálatosabb szellemi alkotásait köszönheti.

De Benda elkerülhetetlennek tartja ezt az áldozatot. A költészet bizonytalansággal szegényedik vele. Az a kultúra, melyen az »európai nemzet« szelleme fölépülhet, inkább tudományos, mint művészi, inkább hideg és racionális, mint izgató és színes. A művészet az ösztöné és a szenvedélyé. A művészek született ellenségei az egységnek s az »európai nemzetnek«. A költészet szétválaszt, a ráció összekapcsol. Benda szívesen kitesse államból a költőket, mint Platon. Nézete szerint Európának, ha egységes nemzetté akar válni, valami platonai racionalizmushoz kell visszatérnie : platonai filozófiához, sőt teológiához.

*

Még az Istennek is változni kell. — Benda legszenvedélyesebb lapjainak néhányát a modern istenfogalom kritikájának szenteli. Valóban : még az Istennek is változni kell. A dinamikus Istentől vissza kell térni a statikushoz : a *Werden* filozófiájától a *Sein* metafizikájához. Vagyis vissza kell térni az örök igazsághoz, az általános érvényű morálhoz, megtagadva a helyi és pillanatnyi érdekekhez alkalmazkodó erkölcsöt, a fajok és korok harci és aktuális vallását.

Ennél a pontnál tapinthatja az olvasó a könyv szívének lüktetését, az egész gondolatrendszer centrumát. Benda első sorban metafizikus és moralista, s a követelmény, melyet az

új Európa hitvallóival szemben támaszt, lényegében morális követelmény. Megalkuvás nélküli hűség az örök és egyetlen igazsághoz és igazságossághoz, a kor és nemzetek külön »igazságaival« és igazságszolgáltatásaival szemben ; — hűség az Ész vallásához a szenvedélyek és a nyers erő vallásával szemben ; — a Gondolat legitim uralmának helyreállítása ; — az antiintellektuális XIX. század destruktív munkájának visszacsinálása ; — az igazi Irástudó nagy feladatának betöltése.

Benda munkájában ennek az »igazi irástudónak« szenvedélye lángol. Egészen intellektuális, egyéni és partikuláris érdekek s rokonszenvek salakjától mentes szenvedély, mely valami tökéletesen tiszta és átlátszó retorikával nyilatkozik, a megvesztegethetlen Ész heroikus retorikájával. Egyszerű, művészi dísz nélküli, s mégis magával ragadó retorika ez, szépségét és erejét éppen a gondolatok kristályos világossága teszi : igazi klasszikus francia retorika, mellyel mintegy a francia nemzet ősi szelleme áldoz a vajúdó »európai nemzet« szellemének, a mult a jövőnek.

*

Nemzetek ajándéka, öröksége és áldozata Európának. — Mert mi is hisszük és valljuk az »európai nemzet« hitvallását, s hisszük azt is, hogy ennek a mostszülető hitvallásnak kánonában Benda könyve jelentős helyet fog elfoglalni (ahogy a Fichte helye is jelentős volt a nacionalizmus evangélistái közt). De nem hisszük, hogy a mai európai nemzetek semmit sem tudnának ajándékozni vagy örökbehagyni az eljövendő »európai nemzetnek«, s hogy nemzeti kultúránk minden kincsét áldozatul kellene hoznunk az európai egység oltárán.

Talán megveszteget bennünket az a kétségtelen szeretet és ragaszkodás, amellyel nemzeti értéinkhez tapadunk ; de mi úgy érezzük, hogy Bendát viszont önkínzó szigora s vallásalapító puritánsága viszi túlzásba. A régi nagy nemzetek alakulásának analógiája ezúttal nem látszik őt igazolni. Igaz-e, hogy a nagy nemzeti egységek előállása a provinciális ízek és értékek teljes föláldozását jelentette? igaz-e, hogy

a nagy francia vagy német kultúra semmit sem hozott magával a primitív és provinciális kultúrák kincseiből és tarkaságából? igaz-e, hogy e nagy nemzeti kultúrák színtelenebbek, kevésbé gazdagok, szegényebb ízűek az apró, obskurus, regionális kultúráknál, melyeknek örökébe léptek?

Mindehhez sok szó fér. Nem inkább úgy van-e a dolog, hogy ezek a nemzeti kultúrák magukba olvasztották a provinciális színeket és zamatokat, hogy valamennyivel fölgazdagodva, mindeniknél mélyebben és színesebb fényel ragyogjanak? Benda talán öntudatlanul is a francia racionalizmus ösztönei és rokonszenvei szerint gondolkodik (annyira, hogy az »európai nemzetet« nem is tudja másként elképzelni, mint a racionális francia nyelv tökéletes vehikulumával élve). De az »európai nemzet«, ha csakugyan létrejő, valószínűleg kevésbé racionális módon és formában fog létrejönni, s biztosan gazdagon fogja magában hordozni, kincses teher és terhes kincs gyanánt, az egyes nemzetek örökségét. Legalább minden természeti példa ezt a feltevést látszik támogatni.

*

Szabad-e sírni a Kárpátok alatt? — Persze annak, aki az »európai nemzet« létrejöttét igazán és őszintén munkálni akarja, mindent meg kell tenni, hogy ez az örökség mennél kevesebb terhet jelentsen. S inkább le kell mondania a nemzeti kultúra féltett kincseiről, semhogy azok kedvéért a nagyobb célnak vessen gáncot. Ahogy az egyes ember erkölcsé: föláldozni magát a közösségért, a nemzeteket is arra kell nevelnünk, hogy tudjanak áldozatot hozni az emberiségért. De az áldozat csak akkor lehet hasznos, ha az igazságnak hozzuk, és az igazság nevében. Az igazságot megtagadni saját nemzetünk kárára époly igazságtalanság, mint annak javára. »Nemcsak arról van szó«, — mondja Benda — »hogy nemzetünk hibáit és gyengeségeit ismerjük el tökéletes elfogulatlansággal: hanem jogait és igazságát is; épúgy, mintha egy idegen nemzetről lenne szó.« (S maga is így cselekszik, mikor például a francia világnyelv alkalmasságáról vagy a németek háborús bűnösségéről beszél.)

Ezért kell nekünk, magyar írástudóknak felelni itt még Benda súlyos szemrehányására, mellyel nemzetünket illeti. »A magyarok« — mondja — »fővárosuk díszterére állították »igazságtalanul elragadott tartományaik« szobrát, holott ezeket a tartományokat olyan háborúban veszítették el, melynek kitörését teljes szívükkel üdvözölték, s melynek döntésére örömmel rábízták magukat.«

Igaz lenne ez? Az érvelés logikusnak látszik. Sőt magam is írtam valami hasonlót egy régi versemben — egy versben, mely már olvasókönyvek és iskolai antológiák lapjain is szerepel. Csakhogy abban a versben hozzátettem valamit : s ezt most is hozzá kell tennem. Benda érvelése kétségtelenül minden nacionalizmus belső ellenmondásainak egyikét leplezi le. Amennyiben szavai igazak, nem a *magyarokra* vonatkoznak : nem a *magyarokra*, hanem a »*nacionalistákra*«, ami mégse mindegy.

Éppenséggel nem mindegy a magyar írástudókra nézve. A háborút nem minden magyar üdvözölte »teljes szívvel«. De merem mondani : egyetlenegy valamit érő magyar írástudó sem üdvözölte rokonszenvvel a háborút ; egyetlenegy jó magyar költő vagy író sem írt *egyetlenegy sort sem* a háború egész folyamán, mely a vérontást igazolta, vagy a fegyveres döntés jogát elismerte volna. Ellenkezőleg : minden igazi magyar író vagy költő, a nemzet legnagyobb élő költőjétől (Ady Endrétől) kezdve, a legelső pillanattól, a háborús cenzúra bilincsei közt is, s ezer üldözéssel és veszéllyel szemben, egy pillanatra meg nem tántorodva, kitartott a Béke és Kultúra hitvallása mellett.

Ez több mint amit tudtommal Európa akármelyik nemzete elmondhatna.

Elismerem : aki a háborús döntést jogosnak vallja, s »örömmel üdvözli«, annak nincs joga e döntés eredményei miatt zúgolódní. De a magyar írástudóknak, akik mindig az Eszme és Igazság jogait hangoztatták a fegyverek ellen : joguk és kötelességük kitartani az Igazság mellett most is, mikor a fegyverek az Igazság ellen döntöttek.

VITA A KÖZÉPKORRÓL.

1934 szeptember.

Égtájak és korok. — A szó általában szapora szülemény; s látom kivált, hogy ebben a rovatban is szavaim új meg új szavakat nemzenek, válaszok és viszonzválaszok képében. Öncél-e csupán a vita és játék? vagy az igazság kutatásának fogaskereke? Talán egyik sem, hanem csak az »eszmék bábája«, ahogy Sókratés gondolta : akkor is megéri. Új meg új fölszólalások gyűlnek előttem, ellentétes égtájokról, mert a szellemnek is vannak égtájai, noha napja csak egy. Ahogy már nem egyszer elpanaszoltam : furcsa rúgókon fordulnak meg irodalmi vitáink manapság, s alig van téma, amiről még elfogultság nélkül beszélhetnénk. *De mortuis nihil nisi bene*, — szokták mondani ; nálunk azonban sokkal komolyabb és kényesebb *tabuk* is akadnak. Hogy egyebet ne említsek, itt van például a *de Judaeis*. De nem is kell ily kikiáltott s aktuális témáig ereszkedni ; ahogy mondtam, alig van téma, melyről szólva különböző Szcillákba és Charibdiszokba ne ütközhetnénk.

Nem kivételek még a legtávolibb és legszemélytelenebb tárgyak sem. Egy írásaimmal-vitázó cikk például nyomatékosan figyelmeztet arra, hogy a középkorról sem lehet csak úgy vaktában és őszintén elmondani a véleményünket ; majdnem olyan kényes téma ez, mint a *de Judaeis*. Csakhogy

itt a *nihil nisi male* kötelező ; hacsak nem akar az ember a »világnézeti reakció« szomorú égtájára relegáltatni. Legalább így véli a »disputa« szerzője, aki a »sötét középkor« rehabilitálását veti a szememre, s úgy látszik, egészen más égtájról nézi a dolgokat, mint azok, akik például írásaim »nemzetietlensége« vagy »nyugatiassága« miatt támadnak. Igaz-e, hogy a »középkornak kívánatos aranykorként való feltüntetése« a reakció »jellegzetes retorikai fegyvere« ? Én inkább úgy látom, az átlag reakciós rendszeren tiltakozik az ellen a vád ellen, hogy ő »a középkort akarná visszahozni«. Nekem egyébként eszemágában sincs a középkort »kívánatos aranykorként« föltüntetni. Dehát melyik kor is pályázhatna erre a titulusra? A mai kor azonban még sokkal kevésbé pályázhatik, mint a középkor. Mindaz az »erkölcsi elfajulás és intellektuális képtelenség«, amit a vitatkozó a középkornak szemére vethet, sokkal, de sokkal nagyobb mértékben virágzik ma. Az előítéleteknek és elfogultságoknak valóságos aranykorát éljük, s ezeket nem mérséklik többé a keresztény parancsok gátlásai, s nem menti az öntudatlanság naivsága. Az ököljog a nemzetek hivatalos világnézete lett, s a fajok és csoportok hatalmi igényei nyíltan az erkölcs és vallás törvényei fölé helyeztetnek. A tömegmészárlások és inkvizíciók, a »toulousei négyszáz élő fáklya«, az eretnekégetések bizonyonnyal szörnyű dolgok ; de mi ez az öldöklésnek s kínzásoknak ahhoz az orgiájához képest, amihez a világháború és forradalmak már szinte hozzászoktattak ! A szabad vélemény elfojtásában korunk olyan tökéletes technikára tett szert, amelyről a középkornak még fogalma sem volt. »Legalább senkit sem üldözünk a vallásáért !« mondogattuk még nemrégiben, büszkén. Ma már ez sem mindenütt igaz, s ahol igaz, csak azért igaz, mert a vallás (mint minden szellemi ügy) egyáltalában már közömbös számunkra. Annál inkább folyik az üldözés nemzetért és fajért : mert ez a mi korunk vallása. Minden kor a saját hitéért csinál inkvizíciót. A disputa vitázója úgy találja, hogy némely középkori dogma szöges ellentétben van a türelmes Krisztus szellemével, amely szerint »nincs görög, nincs zsidó«. A mi korunk vallásának

azonban nemcsak néhány dogmája van evvel ellentétben. Maga ez az egész mai vallás, lényegében és legmélyében, azon alapul, hogy először is, van görög és van zsidó. És német és francia és magyar stb. Minden más csak azután következik.

*

Hitvita a középkorról. — Vallásról és dogmákról beszélek, mert ez a vitázó, úgy látszik, nem is annyira a középkor erkölcsét és praksziséát perhorreskálja, mint inkább hiteit és dogmáit. Ebben egykicsit szinte rokona épen azoknak a dogmatikusoknak és inkvizitoroknak, akiket annyira megbélyegez. A dogma fontosabb előtte, mint az élet. Majdnem úgy tűnik föl, mintha a világháborút, minden öldöklésével és rettenetességével, nem tartaná olyan súlyos tehertételnek mint azt, hogy a középkor hitt a kizárólagos üdvözülésben, vagy az eredendő bűnben. Aki így meg tud botránkozni felebarátainak hitein, attól legalábbis következetlenség kifakadni a »tévedést bűnnek minősítő« dogma ellen: hisz ezt a dogmát az övéhez hasonló mentalitás hozta létre.

Ez a dogma egyébként távolról sem oly egyszerű s együgyű, mint a vitázó hinni látszik. Még kevésbé van fogalma az »eredeti bűn« gondolatának igazi értelméről. Hiszen ez egyáltalán nem az a barbár babona, aminek ő festi, hanem az emberiség egyik legmélyebb gondolata. S nem is épen középkori eszme. Nagy filozófusok gondolták végig, akik közt az egyik, Szent Ágoston, még a klasszikus latin világból sarjadt ki, a másik, Pascal, túl van már a középkoron, a harmadik, Schopenhauer, túl még a valláson is.

A vitázó szerint ezekből a dogmákból véres elnyomás »árad szét«. De hát hol az a dogma, hit vagy elv, amely ilyféle áradásnak forrása vagy ürügye ne lehetne? Korunkban szemünk előtt láttuk »szétáradni« az elnyomásnak és vérontásnak minden eddiginél pusztítóbb áradatát oly dogmákból és jelszavakból, melyek a fölszabadulás, a nemzeti és emberi jólét ígéreteit zengték. A disputának igaza van abban, hogy egyik rossz nem mentheti a másikat, s a nagyobb rossz sem a kisebbet. De furcsa, sőt veszedelmes, volna

ebből azt a következtetést levonni, hogy a nagyobb rossz a kisebbet joggal »sötétnek« bélyegezheti. Mikor ő még sötétebb!

A »sötét« jelző különben eredetileg nem erkölcsi, hanem kulturális dolgokra vonatkozott, s először a pedáns humanisták körében született meg, akik, mint gőgittas új szekta, szerették lenézni az előttükvoltagekat. Aztán a XVIII. század fölvilágosodása terjesztette el, agitatív, vallásellenes célokból. A vitázó maga is elismeri, hogy ebben a jelzőben kissé gyanúsán leegyszerűsítő ítélet foglaltatik, s alapjában egyetérték vele, ha úgy gondolja, hogy sötétség, mint világosság volt a középkorban és van az újkorban is, vagy ahogy ő kifejezi, a »sötét középkor« nem is kort, hanem minőséget jelent. Örülök, ha a fiatalság optimista, s reméli, hogy ebből a minőségből a jövőben kevesebb lesz a világon. Bevallom, ez az optimizmus belőlem sem hiányzik teljesen; hiszen élek. Reméljük hát, hogy valamikor kevesebb sötétség lesz; egyelőre azonban, sajnos, azt látjuk, hogy több van. Azokat, akik a »sötét« középkort olyan nagyon megvetették (humanisták és fölvilágosodottak), a külsőleges civilizáció emelkedése vakította el. Ez az elvakulás már maga is a mélyebb kultúra hanyatlásának tünete. Azóta alkalmunk volt látni, mit ér a külső civilizáció emelkedése ennek a mélyebb erkölcsi, emberi, vallási kultúrának elfeledésével... Nem szolgálja-e civilizációnk minden diadala, a társadalmi szervezkedéstől kezdve a technikai vívmányokig, a háború és pusztítás érdekeit? A középkor sokféle harcot ismert, rablóhadak vadságától a keresztesháborúk lelkeségéig; de nem ismerte még a modern szervezethez háborúját, amelyet kényszerített békés emberek milliói vívni, ügyért, mely nem ügyük, erkölcsük, vallásuk, jobb meggyőződésük ellenére. Ez mindennél szörnyűbb. (S e szörnyűségről csak nagyon óvatosan lehet beszélnem, korunk híres »szellemi szabadságában«.) Mit szólt volna a középkori lovag, ha arra akarták volna kényszeríteni, hogy modern gázháborúban vegyen részt: azaz ártatlan nők és gyermekek tömeges meggyilkolásában? Nem rettenetes elaljasodása-e ez az erkölcsöknek? A középkorban mindenki tisztelte a *treuga dei*-t; a világháború alatt a pápa minden befolyásával nem tudta kieszközölni, hogy

egy karácsonyestére szüneteltessék az öldöklést. Ezek mellett és a háborús statisztikák különbözete mellett aztán valósággal komikusan szánalmas, mikor a vitázó a vörös keresztre és kórházakra hivatkozik, hogy korunk erkölcsi haladását bizonyítsa. (Ahol a katonákat kigyógyították, hogy legyen kít újból a frontra küldeni.) S hozzá kell tenni, hogy mindez a vad háború és fegyverkezés nem valami magas eszmékért vagy a kultúra védelmében történik, hanem egészen meztelenül csak gazdasági érdekekért. Ennek a hihetetlen barbárságnak teljesen megfelel korunk irodalmának primitív naturalizmusa és gondolkodásának alacsonyysága, amely, mint a vademberé, szinte kizárólag az anyagi és technikai boldogulás körül forog, anélkül, hogy ezt minden híres technikájával is elő tudná mozdítani. Aki ebben a korban élve, a középkort sötétnek nevezi, az vagy nem gondolta mindezt végig, vagy pedig ámitást követ el, amelyet semmiféle »szellempolitikai« szempont sem igazol. Én különben ezt a »szellempolitikai« szempontot úgysem tiszteltem: az igazság igazság marad minden szellempolitika ellenére is, s az igazság elferdítésével csak a politika nyerhet és nem a szellem. Én nem mondom azt, hogy térjünk vissza a középkorhoz. Nem mintha nem tartanám az emberiség középkori helyzetét még sokkal kívánatosabbnak és reményteljesebbnek, mint a mai állapotot; hanem, mert visszatérni semmihez sem lehet, ami egyszer elmúlt. Új kort kell előkészítenünk (ha erre a mienknek sötét hatalmai még időt és lehetőséget engednek). De aki az új kort előkészíti, annak önámítás nélkül tisztában kell lenni a mainak értékével, amely nem »alig észrevehetően fejlődött«, hanem mérhetetlenül elhanyaglott.

BEVEZETÉS AZ EURÓPAI IRODALOM TÖRTÉNETÉHEZ

1934.

Világirodalom.

Világirodalom: ez a szó valami egységet jelez. Nem egyszerűen az egyes nemzetek irodalmainak összeségét. Azoknak a története elolvasható külön-külön.

Nem sok célja, lajstromba írni őket.

A világirodalom egységes, összefüggő folyamat, egyetlen hatalmas vérkeringés. Mikor Goethe először észrevette és nevet adott neki, már réges-régen létezett: mert sokkal régibb, mint a nemzeti irodalmak.

Csakhogy akkor még nem hívták »világirodalomnak«, hanem, jelző nélkül, pusztán csak »irodalomnak«. Jelző inkább az egyes nemzetek külön literatúráit illette. A világirodalom nem ezekből állt össze nagyobb egységgé. Ellenkezőleg: az egyes nemzeti irodalmak különültek el a világirodalmon belül, mint állam az államban, külön nyelveik védbástyái mögött, mindjobban önálló életet kezdve. Kivált, amint az ébredő nemzeti eszme is erősítette önállósodásuk tudatát és büszkeségét.

Persze ez nem azt jelenti, hogy minden kapcsolatot a világirodalommal megszakítottak volna. Nemcsak saját

nemzeti talajukból táplálkoztak, hanem világirodalmi áramlatokból is. Hisz a fának sem elég a föld nedveiből szívott erő: szüksége van az esőre is, melyet az ég szelei hoznak. Ezek az esők végigvonulnak Európán, mindenütt üdítve és termékenyítve.

Viszont a nemzeti irodalmak is táplálják a világirodalmat. Egy-egy sejtjükkel újra és újra bekapcsolódnak a nagy vérkeringésbe. A legkisebb, legistenhátramögöttibb nép is szülhet olykor egy-egy »világirodalmi nagyságot«. S aztán a »világirodalom« a nemzeti irodalmak közege át nyilatkozik. Bennük válik láthatóvá, mint a szél a hullámozó erdőben. Erdő nem egy van: de egy a szél.

Ez nem volt mindig így. A világirodalomnak hosszú évszázadokon át külön közege volt, külön nyelve, a latin. Ezen futott a főáram, az egyes nemzeti nyelvek irodalmi sokáig csak szerény, földalatti életet éltek. A latin pedig csak jogutódja gazdagabb nényének, a görögnek, mely hatalmas, régi korszakok folyamán szintén az irodalmi világnyelv szerepét töltötte be.

Igy született ez a mi modern, soknyelvű »világirodalmunk«: egy egynyelvű irodalomból, egy halott nyelv irodalmából. A latin meghalt, de a gazdag örökséget már életben s gyengülése idején, fokozatosan átvették s továbbgazdagították leánynyelvei, akikhez néhány unokatestvér is csatlakozott. Sőt később egy-egy nem-rokon is, mint a magyar.

Aki a világirodalom történetét írja: az ennek az örökségnek leltárát és számadásait veszi fel. A közöset keresi a sokfélelben, az egységes szellemi folyamat nemzetileg széttagolt világunkban. Az egységes és egyetlen Irodalmat idézi, mint egy nagy élő szellemet, amely megszületett valaha Görögországban, s továbbélve és gazdagodva a kereszténység világlelkében, nem halt meg akkor sem, mikor ez a lélek nemzetek szerint széthasadozni kezdett. Árama átüt nemzetről-nemzetre, hol itt, hol ott ragyog föl s lüktet tovább, s maig sem vesztette el egészen erejét s egységes lendületét.

Meg kell azonban mondani, hogy napjainkban némileg gyengülni látszik, s elfúlni az egyes irodalmak fölszabadult burjánzása alatt. A világirodalom történetírója mindenesetre

szembentalálja magát a modern irodalmak szellemével, melyek egyre inkább csak arra büszkék, amiben a közös áramtól különbözni, attól elszakadni tudnak. A világirodalomnak, mint egy hagyományos egységnek, képét megrajzolni, egyáltalán nem modern feladat. Aki ma erre vállalkozik, tisztában kell lennie azzal, hogy törekvése konzervatív, sőt reakciós. Az európai hagyomány ereje egyre csökken, a nemzetek szellemi téren is ellenségek módján akarnak farkasszemet nézni, irodalmi kultúránk a fölbomlás tüneteit mutatja. Világirodalomtörténetet írni sohasem volt korszerűtlenebb. És sohasem volt aktuálisabb.

Nem ahogy ma szokás

Aki a világirodalomnak olyanféle látásából indul ki, amilyent vázoltam, nem igen alkalmazkodhatik az irodalmi tudomány mai irányaihoz és ideáljaihoz. Más szóval nem úgy fog »világirodalomtörténetet« írni, ahogyan ma szokás. A tudománynak is divatjai vannak ; de ő nem megy a divat után.

Már az anyagát is másképp határolja körül. Hisz »világirodalom« az ő szemében lényegileg európai irodalmat jelent : azt az egységes irodalmi áramot, mely Homéros óta máig átlüktet európai kultúránkon. Idegen, barbár és exotikus irodalmak csak annyiban érdeklők, amennyiben ezt az áramot gazdagították, erősítették, vagy olykor némileg kitérítették útjából. Ezek kívül esnek a »világirodalom«-ra. Faji vagy törzsi irodalmak ; mind egy-egy zárt társadalom és kultúra kincse, mely nem tud és nem is akar az egész világgá lenni.

Az európai, keresztény kultúra az egész világé. Legalább így van szánva. Minden léleknek kitárja kapuját, mint az Egyház.

Mindez persze ma avult közhelynek hat. Az európai irodalom kezdi elveszíteni egységének és egyetemességének érzését. A modern irodalomszemlélet nagyon is hajlandó minden kultúrában csak faji vagy törzsi kifejezést látni. Naivságnak vélné, a sajátunkat jelentősebbre becsülni, mint az

idegent. Sőt kultúrcsömöre s fogyatékosági érzése bizonyos nosztalgiával néz a távolira, a barbárra. Ezeket egysorba helyezi a magáéval. »Világirodalom« így csak gyűjtőnév lesz, s a világirodalomtörténet lapjai keleti és exotikus literatúrák ismertetésével tellnek, melyeknek egymáshoz és a mienkhez úgyszólván semmi kapcsolatuk. Exotikus költők listáival, akiknek az európai olvasó többnyire még nevét sem hallotta, s műveiket még az irodalomtörténet írója is csak másodkézből ismerheti.

Nekem csöpp kedvem se volna olyasmiről írni, amit nem ismerek közvetlen átélésből, s ami nem érdekel, vagy legfeljebb valami néprajzi vagy történeti kíváncsiságból érdekel. Az igazi világirodalom nem is lehet ilyen. Annak okvetlenül érdekelnie kell teljes egészében. Oly egész az, amihez mindenestül közünk van, mert a saját kultúránk, a saját irodalmi életünk is hozzátartozik és nélküle meg sem érthető.

Ez nem pontosan és terület szerint Európa irodalma. Nem is Európában született. Ki is árad, idegen világrészekbe, s ott tovább sarjadzik. A homérosi költészet ázsiai eredetű. Viszont az amerikai irodalom teljességgel az európainak sarja és folytatója. Vagy például Ausztrália költője, Gordon, nem képzelhető el az angol Swinburne és Browning nélkül. Az az irodalmi áram, mely a »világirodalom« fogalmának megfelel, nem is lehet kötve egyetlen világrészhez.

És mégis joggal nevezhetem »európai« irodalomnak. Amit európai szellemként ismerek, az ennek az irodalomnak szelleme. Az európai irodalom nem Európában született ; de az európai kultúra ebből az irodalomból született.

Ez a kultúra — ellenététben a keleti és exotikus kultúrákkal — az egyéniség hatalmán alapul. Nagy teljesítményei egyének teljesítményei, akik gyakran idő és tér távolságain át egymásra hatva és egymást erősítve lázadtak a közszellem ellen. Lázadásuk a közszellemet folyton kiemelte önmagából ; s így lett az európai kultúra haladó és változó folyamat, melynek valóságos élettörténete van, belső dráma, lelki válságokkal.

A keleti exotikus kultúrák ellenben statikus, konzervatív szelleműek. Emlékeik kollektív, gyakran névtelen alkotások,

s nagy alakjaik nem a lázadók, hanem a megtestesítők és képviselők. Amit képviselnek, az egy zárt kollektivitás külön lelke. Minden látszat ellenére: az egyéni elv összeköti az emberiséget, a kollektív szellem szétválasztja.

Az ember egyén. S a világirodalom az embernek mint embernek irodalma.

Ez az elgondolás ismét ellentétbe állítja az igazi világirodalom történetíróját a mai tudományos divattal. A modern irodalomelmélet az irodalomban is szociális jelenséget lát. A közösség élete érdekli, amelynek egyik életműködése épen az irodalom. A korszerű tekintet előtt egyre kevésbé látszanak fontosaknak a nagy egyéniségek, a kimagasló alkotások. Fontosabb az átlagíró, aki engedelmesebben fejezi ki a közösség átlag-lelkét; fontosabb maga ez a közösség; fontosabb néha a publikum, mint az író, s az irodalmi élet, mint az irodalom.

A nemzeti irodalmak történetében bizonytalannal menthető ez a látásmód is. Európa nemzeti irodalmi kétféle szerepet töltenek be. Egyrészt a világirodalom haladó és változó folyamatába kapcsolódnak. Másrészt egy-egy nemzeti kollektivitás külön lelkét képviselik és őrzik. Olykor e két irányzat küzdelme teszi ki történetük gerincét; mint a magyarnál. Aki egy nemzeti irodalom történetét írja, annak fontosabb lehet a nemzet, mint az irodalom.

A világirodalom történetírójának azonban csak az irodalom a fontos. Ő túlszállt a nemzeteken. Nem a »közösség lelkét« keresi az irodalomban. Azt keresi, ami minden közösség számára jelent valamit. Aminek értéke független helyétől. Valami abszolútát tár e relativista hajjamú kor elé: a szellem közös valutáját. Az átlágirodalom nem érdekli: ez időhöz s helyhez tapad. A nagy egyéniségek érdeklik, akik felelnek egymásnak, korokon és országokon át. A »világirodalom« arisztokratikus fogalom: értékbeli kiválasztást jelent. Az igazi világirodalomhoz csak a legnagyobbak tartoznak. S az igazi világirodalomtörténet ezeknek története. A nagyoké, akik folytatják egymást századról-századra, s kezet nyújtanak egymásnak a népek feje fölött.

Az irodalom fogalmáról.

Azt mondtam : a világirodalom arisztokratikus fogalom. De maga az irodalom is az. Ki fogja ezt a fogalmat valaha pontosan meghatározni? Egy bizonyos : irodalom nem mindaz, amit valaha leírtak. Még csak nem is minden, amit egyéb, praktikus cél nélkül, tisztán az olvasás gyönyörére, írtak. Sőt napról-napra jobban érezzük, hogy egészen különvállik az irodalomtól mindaz, aminek pusztán szórakoztatás a célja. Mintha ez is csak egy praktikus cél volna ; s az irodalomnak semmi köze az ilyen praktikus célokhoz.

Céltalan hát? Nem okvetlen. Oktatás, szórakoztatás, tendencia, mind nagyon jól megfér az irodalommal ; csak hogy nem szükséges és nem elégséges. Az igazi cél talán a kifejezés : az írói *oeuvre* embert fejez ki, emberi attitűdöt a világgal szemben, vagy a világnak emberen átszűrt képét . . . Vagy talán nem is a kifejezés, csak a szépség? Mint a zenész hangokból, a festő színekből : a költő szépet akar alkotni *szavakból*. De a szavak sem csak üres szavak. A szavak mögött asszociációk vannak, az asszociációkban élmények, az élményekben élet. Az író olyan művész, aki a saját életének anyagából dolgozik. A szépség ennek az anyagnak a gazdagságától függ : szépség és kifejezés szinte egyet jelentenek.

Ezért is arisztokratikus fogalom az irodalomé. Az emberi életek különböző gazdagságával, az emberekben élő világkép különböző jelentőségével kapcsolatos. Minden emberi élet és világkép egy-egy lehetséges állásfoglalás a világgal szemben, amelybe kivetett bennünket valamely ismeretlen erő ; Robinson új meg új körülménye a szigeten. Ez az állásfoglalás, ez a lehetséges attitűd, a kifejezéssel válik tudatossá.

Mondják, az irodalom »kifejezi a nemzet lelkét«. Igen, felfedezi és napvilágra hozza mindazt a különböző belső állásfoglalást, ami egy nemzet gyermekei számára lehetséges e világgal szemben. Nagy dolog ez : a nemzet ezzel lesz lassankint tudatos lény. De még nagyobb s még ritkább egy-egy új egyéni attitűd fölfedezése és kifejezése, mely nemcsak egy

kisebb közösség, hanem minden ember számára érvényes állásfoglalást tesz tudatossá a Mindenség előtt.

A világirodalom az emberiség tudatra ébredése.

Új attitűd a világgal szemben ritka valami ; s könnyen fullad a megszokásba. Néha a kifejezéssel születik, a költőben születik, s a költő századokra szuggerálja a tömegnek az új belső magatartást. Máskor mélyen él már a néplélekben, mire költő akad, aki kifejezné s tudatossá tenné. Az is megtörténik, hogy egy-egy jelentős élet-attitűd csak akkor jut igazi öntudatra és tökéletes kifejezésre, mikor már régi és haldoklik ; mikor már túlhaladta és kineveti magát. Így a »vaskos középkor« Rabelaisban, vagy a kóbor lovag attitűdje Don Quijotében.

A költő tehát különböző viszonyban lehet a tömeggel : de ez már nem tartozik az irodalomhoz. A tömeg sötét. Az emberiség tudata kihagy, mint minden tudat. A gondolatok azonban egymásba fogóznak a sötétségen át. Ez a gondolatmenet az irodalom. A költők, ahogy mondtam, egymásnak felelnek idő és tér távolságain át. Egy lehetséges életmagatartás egyszer megtalált kifejezése fölébreszti a másik attitűd öntudatát, s akkor az is kifejezést keres. Ez a világirodalmi hatás lélektana. Homéros fölébreszti Vergiliust, Vergilius Dantét és a századok nem számítanak. Egymás nyelvén felelnek egymásnak : ez a világirodalmi tradíció. Egymás formáit, képeit, témáit veszik át. Nincs tökéletes eredetiség. A világirodalomnak közös nyelve van, fegyvertára és kincsesháza. Lehet a szavaknak új értelmet adni, lehet egy-egy új szót csinálni : de *csupa* új szóval nem lehet beszélni. A Dada-féle romantikus kísérletek : meddő álmok.

Amiről beszélek, az nem a közönségesen úgynevezett irodalmi hatás, az utánzók örök tömege, a *servum pecus*. Ez már a sötétséghez tartozik, a tudat kihagyásához, az elgépiesedéshez. Az irodalmi áram átüt ezeken, mint a villám a gyenge szigetelőn. Az irodalomnak csak a nagyokhoz van köze s fogalma elválaszthatatlan az érték fogalmától. S itt pozitív értékről van szó : bizonyos távolságból nagyonis nyilvánvaló, kik azok a nagyok aki »egymásnak felelnek«.

A világirodalomnak csak az *egészen nagyokhoz* van

köze. Ezért fér el története egy kis könyvben. Azokhoz az egészennagyokhoz, akik együtt-eggyek, egymás folytatásai, egyetlen lélekáram részei, s tovább élnek mindnyájunk lelkében, akik még akarunk, tudunk és ráérünk, eszmélést keresni az élet bozótos Robinson-szigetén. A világirodalom benneél minden olvasójában, s a történetíró megkísérli leírni, úgy ahogy őbenne él. Azt kérdezi magától: mi hatott, mi maradt meg *benne*? Izgató kísérlet! Ma, a nagy áram gyengülésének, az európai kultúra fölbomlásának, az emberi tudat megszakadozásának és elsötétülésének idején, még egyszer, röviden, lejegyezni azt amit elfeledni kezdünk, s palackba dobni az ismeretlen jövőendő számára.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

VÖRÖSMARTY ÉS HAZÁJA

I. A MAI VÖRÖSMARTY

1935.

A székesfehérváriak hívtak meg: tartsak számukra ünnepi beszédet, Vörösmarty születésének évfordulójára.

Vörösmartyról beszélni Vörösmarty napján, s minden városok közt ép a Vörösmarty városában: oly feladat, amely előtt az ember valósággal megint diák lesz. Áhítatos és félszeg tanuló, mint hajdanán, mikor szívdobogva lépett az önképzőkör pódiumára, hogy elszavalja a *Vén Cigányt*. Amelynek fenséges és kissé tébolyult pátoszát bizony csak félig-meddig értette még akkor.

Én gyermekkoromban Petőfiből, Aranyból jöttem rá először, hogy mi a költészet. Vörösmarty idegenebb volt: fenségesebb és szinte azt mondhatnám, félelmebb. De családkban bizonyos megkülönböztetett tisztelet övezte nevét. Apám, a szabadelvűség vallásában nevelkedve, a nemzeti liberalizmus nagy költőjét látta benne. Nagypám testi valóságában is látta, még egész fiatalon, a szekszárdi nagyutcán. Nagypám vakációs növendék volt akkor, s Garay Jánossal sétált, földijével, akivel egy osztályba jártak; sokszor ismételte a Garay rajongó kiáltását, mikor feltűnt a *Zalán* költője: »Szeretném megcsókolni a földet, ahová lép!« Ami elég

nagy rajongásra vall, tekintve a szekszárdi utcák poros állapotát abban az őskorban.

Anyám magányos óráiban vagy gyermekei közt, ének helyett, sokszor szavalgatta a *Szép Ilonkát* és a *Merengőhöz* címzett ódát. Ezeknek rímei legrégebb emlékezetemből csengnek vissza, bár értelmüktől kissé függetlenül. Családi polcunkon egy tucat avult és dísztelen »díszkötés« képviselte a költőt. Mindeniken egy »nagyterdű, bőölű« arany múzsa támaszkodott a lantra, amelynek formája époly talányos volt előttem, mint a kötetekben található versek némely szava és sora. Én többnyire a hatodik kötetet szedtem ki, a *Csongort* és megpróbáltam olvasni mint regét vagy tündérmesét. Ez nehéz volt, mert események és történet helyett inkább színek és villogások áradtak felém a könyv lapjairól. És valami végtelen és végtelenül gazdag muzsika. Vörösmarty nagyságát akkor kezdtem igazán érezni mikor rájöttem, hogy a költészetet nem a »mondanivaló« teszi. Nem a prózában leírható mese vagy téma, hanem sokkal inkább ép a színek, villogások és zenék.

Erre nekünk a mi időnkben teljesen magunktól kellett rájönnünk. Tanáraink a nagy magyar költők műveiben alig láttak meg mást, mint a hazafias vagy népies »tartalmat«. S az újabb poéták is, akikhez hozzájutottunk, nyilván ezt gondolták lényegesnek a költészetben. A Váradi Antalok és Ábrányi Emilek kora volt ez, másfelől pedig a Szabolcskáké és Pósáké. Nekünk, szigorú fiataloknak, nagyon sommás ítéletünk volt erről az egész korunkbeli költészetéről. Nem volt ez a mi szemünkben más, mint üres szónoklat vagy útszéli érzélgés. Egyik oldalon a frázis, másikon a nóta! De a közönség általában el is szokott már attól hogy a versben mást keressen mint frázist vagy nótát. A versolvasás mindjobban kiment a divatból. Verset legfeljebb szavalni vagy dalolni lehetett. S az átlagízlés nem tett különbséget: Petőfi is csak nóta volt és Vörösmarty is csak szavalmány.

Akit az igazi költészet dekadens szomja üzött, az külföldre vetette tekintetét. Francia és angol költőkért rajongott, modern és hypermodern versekért, tüntetően messze

akarva kerülni a frázisköltészet minden sablonjától, és a nóták gyanus egyszerűségétől is. Baudelaire és Verlaine, Poe és Swinburne, Mallarmé és Rilke nevei röpködtek a borzas ifjú »nyugatosok« ajkán. A költészetnek új világi tárultak ki gyermekes és kalandvagyó snobizmusuk előtt. Színek és villogások és fények és zenék!

De én most csak azért beszélek erről, hogy megmutassam a furcsa kerülőt, amelyen át egynéhányan már akkor visszajutottunk Vörösmartyhoz.

Az történt ami nem is oly ritka eset: az idegen kincsek látása eszméltetett rá a saját gazdagságunkra. Észrevétette velünk, ami mellett mindaddig a megszokottság közönyével haladtunk el. Amint ezeken az úgynevezett »nyugati dekadenseken« iskolázott füllel és lélekkel kezdtük ismét visszacsengetni emlékezetünkbe a gyermekkorból ismert rímeket, egy új Vörösmartyt fedeztünk föl. Egy költőt akit senki sem ismert és senki sem sejtett! Egy halott költőt aki modernebb volt minden elevennél! Egy klasszikust aki idegesebb és izgatottabb minden dekadensnél! Egy nagy nemzeti költőt aki európaibb minden nyugatosnál! Egy igazi mintanyugatost, őszület és példaképünket! Akit egészen a magunkénak tekinthettünk, noha mindenki ajkán volt a neve. De, úgy éreztük, igazi lényét és alakját mi bányásztuk ki először a magyar mult meglepő bányájából.

Istenem! ennek már negyedszázada. Akkor írtam én is Vörösmartyról első írásomat. A napokban elővettem ezt a régi írást: hátha fölhasználhatom, kiszedhetnék belőle valamit? Különös csalódás ért és paradox öröm. Néha az is öröm ha az írásunk elavult. Ez a negyedszázados tanulmány mintha nem is ugyanarról a Vörösmartyról szólna, akiről ma kell itt beszélnem. Vörösmarty azóta megváltozott. Ez nekem öröm és diadal: az én nagy költőm még nagyobbra nőtt s iskolai szavalmány-klasszikusból ismét az irodalom eleven hatóereje lett. Szavai ízét fiatal poéták verssorain érzem, s egy elterjedt új irodalomtörténetben azt olvasom, hogy ő minden magyar költők legnagyobbja. Amint elnézem arcát s tünődöm változásain, engem magamat is meglep. Elképzelem költészetének tájait, s úgy érzem

magam mint az időgép utasa aki negyedszázadot átröpülve kiszáll járművéből s a jólismert vidéket teljesen átalakulva találja. Bizony, az élet időgépe mindig egy kicsit túlhamar visz. De a halottak még gyorsabban vágatnak, legalább az eleven-halottak, amilyenek az igazi költők. Ők nem fejezték be pályájukat a halállal, s nem hajlandók márvány-pózban ülni végig az utókor századait.

Vörösmarty tehát megváltozott. Hol van már a Gyulai Pál Vörösmartyja, ez a rokonszenves, *comme il faut* típusa a becsületes nemzeti költőnek? S hol hajdani önképzőkörünk ünnepi bálványa? A mai Vörösmarty más. Még csak nem is a lázas és ragyogó dekadens, a csillagok és meszeseségek szerelmese, a világ tarkaságának az a különös mártírja, akivé a mi fiatal és »nyugatos« szemünk bővölte huszonöt évvel ezelőtt.

A mai Vörösmarty mindezen túl van már. Ő magánviseli, régi évszázadának nyomain túl, ennek a rettenetes utolsó negyedszázadnak jegyét is. Mintha ő is keresztülment volna a világháborún és az emberiség minden vésztésén amit mi késő olvasók megértünk. Arca mindjobban kezd hasonlítani ahhoz az arcképhez, amelyet az utolsó Vörösmarty-versek maguk festenek költőjükéről, s amelyet Gyulai sohasem mert meglátni és hitelesíteni. Annak a költőnek arca volt ez aki minden dolgok végére jutott, mindennek, ami emberi, megismerte igazi színét és értékét. A »vén cigány« arca aki túl van már minden borok és zenék mámorán, már nem is maga zenél, hagyja a világot beszélni, és jól tudja hogy a világ énekének refrénje: *Nincsen remény!*

Véred megsűrűdött,
agyvelőd kiapadt,
fáradt vállaidról
vén gunyád leszakadt . . .

Ime egy nemzet legnagyobb költőjének önarcképe!
De még rettenetesebb az a belső arckép ami az utolsó hat év verseiből kegyetlen erővel égeti magát belénk:

Sötét eszmék borítják lelkemet,
 Szivemben istenkáromlás lakik . . .
 Kivánságom : vesszen ki a világ
 s e földi nép a legvégső fajig.

Micsoda költőarc az amelyet e megdöbbenő szavak fölfednek? És mégis ez a Vörösmarty-arc tekint ma reánk legelevenebben. Ezt a legvégsőt érezzük az igazinak, a legjellegzetesebbnek. Minden más, régebbi úgy tűnik föl mintha csak ennek a legsötétebbnek embriója és előkészítője lett volna. Az élet és emberség öröme, a tarka világ gyönyörű útvesztője, a munka szent lelkesedése, a gondolat merész szárnyacsapása, a honfiérvés büszke rajongása végső fokon ebbe a határtalan kétségbeesésbe vitt. Érthető ez? Nekünk már érthető és logikus. Iszonyú kort éltünk és élünk még, apokaliptikus rettenetek korát, s mi meg tudjuk érteni a hazájavesztett költőt aki csalódott Istenben s emberben.

Milyen kor értené meg, ha nem ép a mienk, amelynek közvetlen élménye lett a civilizáció fölbomlása, az erkölcsben és kultúrában vetett hit megrendülése, s a nemzetiség eszméinek kétségbeejtő konfliktusa az emberség eszméivel? Vörösmarty személyes élménye ugyanaz volt ami ma az egész világ közös élménye. Melyik mai költő fejezte ki ezt a nagy kollektív élményt? Igazában talán egyik se: igazi erővel, mélységgel és fenntartás nélküli őszinteséggel egyik se. Az idegeknek olyan szenvedélyvert izgalmával, mint Vörösmarty, bizonytalán egyik se.

Elég csodálatos dolog hogy a költő aki nyolcvan évvel ezelőtt már meghalt, minden mai énekesnél teljesebben tudta átélni az emberi szellemnek azokat a problémáit és megrendüléseit amiket mi annyira maiaknak érzünk. Ismét egy eset mikor a poeta lelke mint a prófétáé, a jövőbe látszik tekinteni. Persze ez a prófétaság igazában csak a műszer meglepő érzékenységéhez hasonlít mely a földrengések első imperceptibilis rezgéseit jelzi már, s a vihartól alig érezhető szellő korában megborzong. Vörösmarty a kapitalizmus és nacionalizmus nagy századának közepén élt, mikor a szabadelvűség ragyogó csillagzata a zeniten állott. Fínom és ideges költőujjait egy kicsi nép üterén tartotta, mely avult,

patriarkális állapotból ébredve akkoriban kapcsolódott be a század nagy eszmeéletébe, hogy azonnal a saját bőrén próbálja ki az eszmék teherbírását és veszélyeit. E különös helyzetben, hazafiúi és emberi szívének minden érzésével érdekelve, át kellett élnie lelkében mindazt a sok gyötrő dilemmát, mindazt a lehetséges katasztrófát, mindazt az erkölcsi apokalipszist amelyet ez a gyönyörű korszak észrevétlen és a nagyvilágtól még csak nem is sejtve rejtegetett. Hisz nem olyan régen, 1914 előtt, még mi sem sejtettük hogy ezek a problémák valaha ily véres aktuálitást nyernek.

Vörösmarty korában még nem volt szó a »kultúra válóságáról«. Úgy tűnt föl hogy a világ, nagy szellemek gondolataival megtermékenyülve, ahogy mondani szokták, a tudomány s művészet vezető karjain biztos léptekkel halad az igazság és szeretet uralma felé. Vörösmarty maga is álmódott az »új kor Bábeléről«, amelyet az ihlett órák hangyaszorgalma épít, s amely már-már a csillagokig ér, hogy az ember fia benézhet a menny kapuján s kihallhatja az angyalok zenéjét... De amint visszatekintett a földre, már fölmerült benne az irtózatoss kétély, mely a huszadik század szellemi életének kínzója és megzavarója lett: *Ment-e A könyvek által a világ elébb?* S a kétély háttérében, akár egy mai írónál, a szociális probléma áll. Az aggasztó sejtés hogy a kultúra mely csak kevesek kincse, illúzió és hazugság; a furdaló tudat,

hogy míg nyomorra milliók születnek,
néhány ezernek jutna üdv a földön,
ha —

ez is csak *ha*, mert a boldogságnak csak a lehetősége van meg a kultúrában, s nem egyszersmind a ténye is:

ha istenésszel, angyalérzelemmel
használni tudnák éltük napjait.

»Irtózatoss hazudság mindenütt!« Min épül föl, micsoda társadalmi reálításokon nyugszik ez a híres, gögös, eszményi kultúra? Vörösmarty egy groteszk példázattal szemlélteti

ezt : a papírossal, mely a világ szennyes rongyaiból készült, koldusok condraiból, zsványok köntöséből, zsarnokok palástjából, dühös bujáknak pongyoláiból. S a törvény igéit, az erény álmait, a szabadság ideáljait ezekre a gyanús rongyokra írta az emberiség !

— Mi értelme a dalnak, — kérdezte nemrég egy költő a legifjabb generációból, — mi értelme irodalomnak és költészetnek, »ha a fül amely be kéne hogy fogadja, az éhség vérapadásától dobol, s a száját mely a dalt ismételné, vacogással tölti a hideg?« Vörösmarty már 1844-ben kérdezte ezt a legmaibb kérdést : mi értelme az egész kultúrának, ha a legfényesebb elmék sem menthetik meg az ember fiát a süllyedéstől? ha a nép túlnyomó tömegei »számon kívül maradnak«, »örvény nyomorban végnélkül kerengők?« ha a »nagyobb rész boldogsága« sohasem érhető el? ha az embert baromnak tartják s színe szerint ítélik meg, s »a rongyos ember bősziült kebele dögvészt sóhajt a hír nemzetére?«

Sötét és szomorú kérdések. Vörösmarty eleinte maga is riadtan fordult el tőlük. Egy kicsiny és ébredő nemzet költője volt ő, s egy fölpezsdült szabadelvű koré. Megpróbált a közvetlen munkába feledkezni, a küzdés gyönyörébe, az aktuális feladatba.

Előttünk egy nemzetnek sorsa áll.

Ha ezt kivittük a mély süllyedésből — — —

De már érezte a nemzeti elv kínjait és veszélyeit is. S talán sehol oly döbbenetesen közei nem ért napjaink legriasztóbb problémáihoz, mint itt. Lehet-e csakugyan bezárkózni egy nemzet életébe, s nem gondolni az emberiség bajaival? Az én fiatalkoromban úgy beszéltünk a »magyar glóbuszról«, mintha egészen külön darabja volna a világnak, biztos elszigeteltségben, a monarchia védőburka mögött. Rettenetesen megbűnhődtünk ezért. Vörösmarty élesebben látott. Ő látta a világ félelmes egységét, melyre minket csak a világháború véres tapasztalata tanított meg. Látta a mi kicsiny népünket a többi nép között, a »népek hazájában«, a nagy

európai közösségben, melynek édes álma és rettenetes valósága mielőttünk csak az utolsó években rémlett föl igazán. Láta a magyarságot Európához és az emberiséghez való viszonyában. Érezte gyengeségét és testvértelenségét. Érezte a nemzetek rideg önzését, az európai nacionalizmus kegyetlen feszültségét, a béke egyensúlyának ingatagságát. Ideg-zete fölhullámozott minden eseményre mely ezt az egyensúlyt megzavarhatta: aggódva figyelte a galíciai lázongásokat, »éjszak rémes árnyait«, s a krimi háborút, mely az ifjú Tolsztoj lelkét is fölkavarta. Nem, nem tudta elválasztani egymástól Magyarország és Európa ügyét: magyar honfölköltő volt és Európa költője egyszerre. Milyen mai és aktuális ebben is!

Képzeletét a »nagyszerű halál« gondolata izgatta, a »sír hol nemzet sülyyed el«. Ez a rettenetes álm is közel járt hozzánk azóta: szinte szószerinti, tökéletes és fizikai megvalósulással fenyegetve. [Vörösmarty nem sejtette még a mai háborút, mely ha minden gyilkos eszközét alkalmazza, gázaival és bombáival csakugyan egész tartományokat irthat ki rövid idő alatt. De ismerte az ember önzését és kegyetlenségét, a homlokára írt »testvérgyűlölési átkot«, mely még veszélyesebb és gyógyíthatatlanabb ha tömegekröl és nemzetekröl van szó. Nemcsak a magyar nemzet költője volt, hanem általában a nemzeti létforma költője, az európai nacionalizmus költője. Nem volt elötte szentebb név a nemzetnél, hacsak nem magáé az emberé; de költészete nem szépített semmit, a nemzetet époly kevéssé, mint az embert.]

Tudta hogy miként az emberek, úgy a nemzetek is képesek bünökre és elfajulásokra. Elölrelátta a modern nacionalizmus kinövéseit, melyeket csak a mi korunk ismert meg igazán. Érezte a sokféle titkos kapcsolatot amely szent eszmék és gazdasági érdekek, termés és háborúk, üzleti szabadság és emberi rabság között szövödött e komplikált modern világban. Tudta hogy a nemzet önállósulhat azoktól akik alkotják, mitológiai szörnyyé válhat mely önmagát gyötri és saját gyermekeit eszi.) Már ő birkózott a nemzet és állam viszonyának, s a »totális államnak« problémáival,

melyről ma oly sokat beszélünk. Lázás fantáziája elképzelte a nemzetet végső lealjasulásában, amikor polgárai már csak átkozni tudják nevét.

Neve : szolgálj és ne láss bért.

Neve : adj pénzt és ne tudd mért.

Neve : halj meg más javáért !

Neve szégyen, neve átok . . .

[Izgatottan küzdött a zsarnokság és diktatúra gondolatával, mintha érezte volna, hogyan fog ez a gondolat napjainkban új mentségeket és modern színt kapni. Egy verse, *Az Emberek*, szinte politikai kivonat lehetne, melyben a különböző államformák egymásután leálcázódnak, s álcájuk alatt megmutatják a meztelen embert.] A nép hull, amint atyái vétkeznek. Jön a Törvény, s a Törvény újra öl . . . És végre a dicsők : hatalmas lábuk törvény fölött . . . Egy strófájában mintha a modern háborús propaganda és zurnálizmus kritikáját hallanók :

Istentelen frigy van közötted,
ész és rosszakarat !

A butaság dühét növeszted,
hogy lázítson hadat.

S állat vagy ördög, düh vagy ész,
bármelyik győz, az ember vész,
ez örült sár, ez istenarcu lény !

Nincsen remény !

Ime a *mai Vörösmarty* : rettenetesen, véresen aktuális költő. Igazában nem is a témák és gondolatok teszik aktuálissá, hanem az érzés, mely ilyeneket mondhat vele, mint »örült sár«, vagy ami a következő strófában van : »az ember fáj a földnek«. Igen, pontosan ez a mi, mai érzésünk : az ember örült sár, és fáj a földnek. Vörösmarty még azt is elképzeli hogy az Isten elborzad, amint látja zord művét, az embert, és beleöszül a borzadásba. És mégis, nem szeretném evvel a sötét hangulattal fejezni be ezt a sötét elmélkedést. Vörösmarty, annyi kedves, játékos, vidám vers szerzője, távolról sem rideg és embertelen pesszimista,

noha a kétségbeesés époly erős szenvedéllyé tud nőni benne, mint bármely más érzés vagy izgalom. De époly izgatott indulattal kapja meg olykor a misztikus remény, s valami vallásos és víziós hit is. Utolsó nagy verse, a *Vén Cigány*, mely bizonytalán a világ legszebb és legkülönösebb verseinek egyike, a zord fantázia vad és borús képeiből váratlanul prófétai újjongásba és derűbe torkoll. *Lesz még egyszer ünnep a világon!*

Majd ha kifárad a vész haragja
s a viszály elvérzik a csatákon...

Az utolsó szó, amelyet a sötét félőrült és Istennel hadakozó Vörösmarty kimond, ez a ragyogó, józan és vallásos szó: *Béke!* Nemzetünk büszke lehet, mert a magyar hazafiság nagy költője nem a háború véres Tyrtaiosza, hanem a béke elragadtatott s önkívületben égő sámánja. Ahogy már régen is írtam róla, a költő aki minden dolgok végére jutott, minden dolgok végén új remények kéjét, új örömök borát találja. Ez a kétségbeesett pesszimista végső és legszebb szavaival bízni és remélni tanít. Ismét nagyon aktuális tanítás, mert mire van több szüksége az emberiségnek, mint bizalomra és reményre? S mi lehet ma nagyobb bűn és veszély, mint az a sötét megnyugvás a rosszban, amely kajánul és csüggedten ismételteti: ez mindig így volt és mindig így lesz! Talán ez a megnyugvás teszi lehetővé a világ új katasztrófáját, talán ez a legnagyobb bűn az emberiség ellen! Vörösmarty nem esik ebbe a bűnbe. Szenvédélyes lelke lázadni és kétségbeesni tud, de megnyugodni a rosszban egy pillanatra sem. S minden kétségbeesésen túl újra és újra fölvilan benne a leküzdhetetlen, nagy, vallásos remény, mely a vér és gyász özöne fölött is egy új Noé-báráját ígéri s önnön sugaraiból már építi is. Az emberhit új, szent menedékét, mely lassankint magába gyűjti a nemzeteket hogy megőrizze őket a Béke új világa számára.

II. A SZÓZAT ÜNNEPÉRE

1936.

Azok a költemények melyeket egy-egy nép nemzeti énekévé avat, bizonytalán nem mind irodalmi remekművek. De akár azok, akár nem, aligha pusztán a bolond véletlen adta őket a milliók ajkára. Valami titkos módon, ha olykor gyermetegül vagy túl-egyszerűen is, kifejezik egy nemzet önrzését és sorsának ösztönösen átélt hangulatát. Nagy és boldog népek énekei a nemzeti gög és diadal érzéseit idézik. Fölharsanásuk mint a lobogók büszke kibomlása, vagy örömtüzek föllobbanása. »Itt a dicsőség reggele!« énekli a francia. A porosz győzelmű koszorukat emleget. A britt a tengerek uralmáról zeng...

Mennyire különböznek ezektől a mi magyar »nemzeti énekeink!« Az egyikben bünhódésről van szó, a másikban temetkezésről. Pedig mindakettő a nemzeti ébredés dicső éveiben, egy tervekkel s reményekkel tele kor lelkes hangulatában fogant. A *Hazádnak rendületlenül száz évvel ezelőtt zendült föl először!* Ez az évforduló arra izgat, hogy frissen figyeljünk föl szavainak értelmére. És valósággal meg kell döbennünk: milyen sötét, tragikus ének ez! Mintha a végzet lehellete nyögne a verssorokban, bekövetkezett szörnyű események elősejtelve, egy kis nép sorsának minden gyötrelme és bizonytalansága. Vörösmarty

1849 után sohasem engedte hogy a gyermekei az egész *Szózatot* szavallják előtte. Ki kellett hagyniok a »nagyszerű halálról« szóló strófákat. »Ez még nem a halál!« kiáltott, ha a szabadságharc vérbefulására célzott valaki. »Én nem jósoldtam! Én nem így értettem!« tört ki izgatott és ekkor már beteg lelkéből. S idegesen félbeszakította a gyermeki hangokat, hogy ne hallja tovább a rettenetes költeményt.

Ez a »rettenetes költemény« volt nemzeti imája a magyaroknak, immár egy kerek évszázadon át.

Micsoda baljós ének! És micsoda szomorú nemzet az — »baljóslatu bús nép«, ahogy egy újabb költője, Ady, mondja — melynek lelke fölé ennek az éneknek sötét szárnyai vetik árnyékukat! Melynek gyermekei az iskolában ezeket a strófákat tanulják:

*A nagyszerű halál,
Hol a temetkezés fölött
Egy ország vérben áll.
S a sírt hol nemzet süllyed el,
Népek veszik körül . . .*

Melyik nemzet vállalná ezt a magyaron kívül, nemzeti dicsőségének himnusza gyanánt? Vagy valóban mégiscsak valami előérzet súgta ezeket a sorokat? Ha jóshangoknak tetszettek már Vörösmarty életében, mennyivel inkább annak tetszhetnek ma! A *Szózat* századának elején Világos áll, a végén Trianon. Kétszer torpantunk meg az óriás sir szélén, s újra és újra fogalmaztuk a patetikus vészkiáltást, a kétségbeesett fellebbezést az Emberiség fórumához:

Népek hazája, nagy világ!

Veszélyes időket élünk! Soha még a nemzetek létét fenyegető végzet nem volt oly igazi és kézzeltogható mint napjainkban. Nemrég olvastam, Goethéből idézve: »egy város, egy tanya pusztulása valódi katasztrófa, de egy nemzet pusztulása frázis«. Goethe mondhatta ezt. Vörösmarty, Mohács népének költője, legszemélyesebb életében, önnön idegeivel élte át nemzetének katasztrófáját, amely

éppenséggel nem volt frázis. De még ő sem sejthette, mit fog jelenteni egy nemzet pusztulása a huszadik században! A modern politikai és háborus technika minő borzalmas szószerintiséggel és reálistussal valósíthatja meg bármely pillanatban és szinte egyik napról a másikra az ő apokaliptikus rémálmát, a nemzethalált!

Az idők ily módon hozzásötétedtek a sötét költeményhez, s utolérték ezt az előreszaladó, izgatott fantáziát. A *Szózat* százéves korában aktuálisabb mint újkorában volt. Mindenesetre aktuálisabb, mint a világháború előtti boldog években hittük volna hogy valaha lesz még. Számunkra, akik még ebben a valószínűtlen békekorban éltük át életünk első felét, Vörösmarty nagy verse akkor bizony szinte már inkább csak történeti emlék volt, ünnepeinket diszitó pompa-hang, ereklye és kegyeleti tárgy. Közömbösen énekeltük, ahogy a boldog ember végzi az imádságát; csak azóta értjük meg igazán, mióta szegény hajónk a viharok szférájába jutott. Én aki versek közt és versekben éltem, első sorban a költészetet láttam benne. A nemzetek választott énekei, ahogy mondtam, nem mindig költői remekművek. Sőt többnyire elég közepes verselmények. A *Szózat* azonban, mint a *Himnusz* is, tagadhatatlanul költői remek. Nyelve csodálatosan emelkedett, versépítése tömör, egységes, fölfelé ívelő, gondolatainak látomásos ereje a költészet legtitkosabb magaslataiba emeli. Ez a költői varázs teljesen megejtette figyelmemet. Csak a világháború után döbbenem rá hogy ennek a költészetnek, mint minden igazi költészetnek, a valóság számára is jelentése és jelentősége van. Hogy ez a *Szózat* valóságos »szózat«, azaz szóemelés: egy nemzet szava, önnön emberi öntudatán át, az emberiséghez.

»Népek hazája, nagy világ!«... A »népek hazája« persze nem igen ügyel a mi szózatainkra. Még kétségbeesett kiáltásainkra sem! S igazában nem is hazája ez még a népeknek, csak küzdőtere. Kicsi nép vagyunk, nagy, idegen érdekek útjában és keresztútjában. Körülöttünk öröklő káröröm és rosszakarát; s Vörösmarty, a nagy peszsimista költő, alighanem optimista abban az egy sorban, amely föltételezi, hogy sirunkat Európa népei gyászköny-

nyekkel fognák körülállni. Ez épen a mi tragikumunk és dilemmánk. Olthatatlanul vágyunk a nemzetek társaságára, s az igazságra melynek uralkodnia kell épúgy a népek mint az egyes emberek közt. Ugyanakkor mégis érezzük, hogy egyedül vagyunk, magunkra hagyva, s amint kilépünk otthonunkból, még a nyelvünket sem érti meg senki. Hiába kiáltunk és vágyakozunk, »a nagy világon e kívül nincsen számunkra hely«. Sohasem éreztük ezt a dilemmát úgy mint ma.

{ A *Szózat* ennek a nagy nemzeti dilemmának éneke. }

Vörösmartyban, mint Széchenyiben, a magyarság leggyötremlésebb kérdései vívódnak, melyek ma megoldatlanabbak mint valaha. Mi a helyünk a világban? rangunk és sorsunk, jogunk és kötelességünk a népek közt? S hol van s mit ér és mit jelent a *haza*, a hazánk, melynek gyermekei és áldozatai is vagyunk, melyért »keservben annyi hő kebel szakadt meg«? Egyetlen pontja a nagy koordináta-rendszernek, számunkra jelölve: hol »élnünk s halnunk kell«? Nem a pusztta föld, a földrajzi terület, a fizikai határ, melyet az erőszak elvehet vagy megcsonkíthat; mely változásoknak van kitéve, s ahogy ép a *Szózat* költője mondja egy másik versében, mint a görcsös test olykor befelé vonogatja tagjait. Azt a hazát, melyről a *Szózat* zeng, el nem veheti és meg nem csonkíthatja senki. Az visszavonhatatlanul hozzánk tartozik. Magunkban hordozzuk épenanyyira mint ahogy ő hordoz bennünket; általa és benne vagyunk, akik vagyunk, s ha ő nem volna, mi sem lennénk többé. Ez az a föld, »amelyhez annyi szent nevet egy ezredév csatolt«; ahol számunkra a Szabadság zászlóit hordozták. Ezen a földön nem fog az erőszak! Ha egyszer hazánk volt, örökre az marad, még magunktól sem mondhatunk le róla, mert akkor magunkról mondanánk le. Ezért kell hiveknek lennünk hozzá »rendületlen«: kivülről valóban »nincsen számunkra hely«. Ez a haza egységes és oszthatatlan: őseink emléke, szabadságunk megszokása, jogaink méltósága, kultúránk hagyománya, nagy költőink szava, mind benne van és veleértődik. Ennek a hazának »integráns része« a *Szózat* is: nélkülről csonka lenne a szellemi ország, s nem lenne többé magyar a magyar.

A LEGNAGYOB B MAGYAR

(*Töredék Széchenyiről*)

1936.

Széchenyi ma is a legnagyobb magyar. Úgy gondolok rá, mintha élne ; holott nem egy előre úgy gondolok, mintha már rég halott volna. Széchenyi él, beszél, újat és újat mond, vitázik velünk elevenekkel, korhol bennünket, felel és kérdez, kiszámíthatatlan. Néha fölmerül bennem a kérdés : milyen minőségben bitorolja halott létére az életnek ezt a jogát? Nem mint politikus : a politikus nem élheti túl korát. A politika az időponthoz igazodik, s az időpont elmúltával már csak a történelem számára érdekes. Nem is mint író : hisz nem is volt író. Az írás mindig csak eszköz volt számára, akár másoknak írt, akár magának : programm-plakát vagy gyónócédula.

Az a Széchenyi, akitől ma sem tudok megszabadulni, nem államférfiú- vagy irodalmárvoltában izgat. Hanem, minden ilyen külső szerepétől függetlenül, emberi és magyar voltában.

— Mit ér az ember, ha magyar? — kérdezte Ady Endre. De nem ő először, s nem ő utoljára. Azt mondhatnám : az egész magyar történelem ezt kérdezi. Amit Ady versével, szavaival, ugyanazt kérdezte Széchenyi egész életé-

vel. Nincs még egy élet mely oly ellenállhatatlanul veti föl a »magyarság és emberség viszonyának problémáját«. Frázis-e a »végzetes magyarság«? Széchenyire nézve csöppet sem frázis: számára a magyarság valóságos végzet és átok. Fiatalságát úgy vonja, kerülő utakon, mint a lapangó varázs a finom idegzetet, közömbösek és vastagbőrűek közt. Helyzete kivételes volt: szabadnak látszott, a kornak csúcsein. Egy fiatal magyar mágnás, Bécsben, a tizenkilencedik század elején! Aki beutazta fél Európát, s minden világnyelvet értett! Úgy látta a magyar glóbuszt, valahol messze a mélységben, mint az istenek egy sárgolyót. S úgy vetette magát a »hazafiasság sportjára«, teljes fölényel, hogy »elfásult idegeit fölizgassa«. És hogy a Szépasszonynak imponáljon! Nem is sejtve, hogy varázskörbe lép, amely nem engedi el többé; amely örvényként rántja majd életét, az örületig, az öngyilkosságig...

Ekként adatott meg neki, mint talán senki másnak, hogy a magyarságot kívülről is és belülről is átélje. Az ő számára magyar volta különös élmény és dráma lett. Egyformán volt hazájára nézve a nacionalizmus tudatos megteremtője és a sodrába került áldozat. Más, rendes nemzet gyermeke alig tapasztalhatta volna így ki, a saját lelkének teherbírásán, a nemzeti »komplexum« végleteit és egész skáláját. Ó boldog népek, akiknél a hazafiérzés magától-értető, szinte öntudatlan, s aránylag veszélytelen! A magyarban ez az érzés mindig többé-kevésbé »komplexum« volt. A magyar speciális eset, melynek elemzése különös tanulságokat tárhat föl, mint a patológia lélektana. Néha valósággal úgy gondolok a magyarra, mintha valami »kísérleti nép« volna a történelemben. S Széchenyi István talán ép abban is a »legnagyobb magyar«, hogy a kísérlet az ő testén-lelkén adódott a legizgatóbban: szellemi adottságainál s külső körülményeinél fogva.

Ma, ahogy mondani szokták, a nacionalizmus válságát éljük Európában! Rettenetes és vészekkel terhes válság, amilyent nem ismer még a világtörténet. S ez válságos pillanata egyúttal annak a nagy kísérletnek is, amelyet a magyar nemzet életével játszik a sors! Egész létünk és

minden értékünk kockán van. Éppen úgy, mint Széchenyi idején. Átéltünk egy katasztrófát, mint ő. Legéletbevágóbb problémáink azok, amik neki egészen egyéni és személyes problémái voltak. A »magyarság és emberség viszonya«! S maga a sors kényszerít, kezdetlegesen és elülről kínlódnival újra végig a problémákat, ahogyan azok Széchenyi előtt is fölvetődtek. Kell-e egyáltalán lenniök nemzeteknek? S üdvös-e a nemzetekreszakadás az emberiség szempontjából? Ilyesmiket kérdezett magától az ifjú Széchenyi, mikor először döbbszent rá, hogy ő is egy nemzethez tartozik! Egy szegény, kicsi, árva és elsüllyedt nemzethez, amelynek még nyelvét sem ismeri, amelynek talán nincs is kiművelt és használható nyelve, vagy ha van is, az már romló és kihalt nyelv: egy nemzethez, amely maga is elfelejti önmagát... Miért rázta föl álmából, miért galvanizálta életre a tetszhalottat, csak hogy eggyel több hang hallassék a jövő bábeli hangzavarában? »Egy nemzettel ajándékozni meg az emberséget«!... De vajjon a megajándékozott hálás lesz-e az ajándékért? S a fölébresztett áldja-e majd az ébresztőt, ki őt »kínra és vérre költi«?... Széchenyi, tudjuk, hosszan tündökött e kérdéseken, sok-sok álmatlan éjszakán át, önszemrehányások és öngyilkossági tervek közt. Nem jobb lett volna-e, ha soha »be nem tanulja a 24 magyar szót«, amellyel, mintegy első tőkével a 60.000 pengő forint mellé, elindult nemzetteremtő útjára?

A nemzet azonban ebben az időben már megvolt, élt, szenvedett, és nem lehetett többé visszaparancsolni az öntudatlanságba. S Széchenyi egész élete hozzákötődött, mint a művészé alkotásához. De egy kicsit fölötte is állt, mint a művész az alkotásának. Széchenyi távol volt attól, hogy a nemzeti létet az emberi élet egyetlen méltó formájának tartsa. Ez a modern eretnecség még nem érintette. Nagy magyar szatirájának első lapján nyíltan kijelenti, hogy »bizonyos lángeszűek« nem tekinthetők egy-egy nemzet sajátjainak. »És ez helyes«, — teszi hozzá — »mert ezek alkotják azon kapcsot, mely nemzeteket egybenfüggő láncolatba fűz.« De ugyanezen az oldalon írja le ezt a másik mondatot is: »Mily kimondhatatlan jótéteménye a gond-

viselésnek az, hogy az emberiséget több nemzetekre szakítá!« A nemzetformáló művész szegénynek, sivárnak érezné a világot a nemzeti különbségek nélkül. Irodalmi munkáiban unos-untón visszatérő téma a különböző nemzetek elütő karaktereinek ecsetelgetése. Látható gyönyörködéssel időzik ezen. Örökké szomjas amatőrleke ujjongva élvezi a nagy Koncert változatos hangjainak gazdagságát.

Ez a nacionalizmus nem egészen olyan, ahogy ma szokás érteni. De ép evvel kapcsolódik mai kérdéseinkhez: mint felelet vagy vita. A mai nacionalizmus ellentétbe állítja a nemzetet, egyik oldalon az emberiséggel, másfelől az egyénnel, az egyén »önzésével«. Széchenyinél még szó sincs ilyen ellentétről. Ellenkezőleg, az ő nacionalizmusa az emberiség szempontjaiból indul ki, az emberiséget akarja gazdagítani. És az egyént is csak gazdagítani akarja. S egyáltalában: több egyéni színt akar vinni az emberiségbe, nem pedig több nyájszellemet. Esze ágában sincs elnyomni az egyén »önzését«. Sőt inkább erre az önzésre, az egyén és nemzet érdekközösségére, akar építeni, egészen a liberális angol gazdaságtan szellemében. »Honszeretet s önérdék«, ahogy Arany zengi a Széchenyi-ódában... Ezt, mondom, a korabeli demokratikus liberalizmus sugallhatta; de ami mögötte van, az távol áll minden demokrátizmustól. Az távol áll attól, hogy az embereket egyenlősíteni kívánja. Hogy elnyomja, ami kiválni és különbözni akar.

A fiatal bécsi arisztokrata, aki Széchenyi volt abban az időben, mikor huszárkapitány létére váratlan szeszélylyel megalapított egy tudományos akadémiát, maga is kezdetről fogva kiválni és különbözni akart. Igen, kiválni és feltűnni, a napoleoni harctéren épúgy, mint a bálteremben, a turf gyepén, fehér vagy zöld asztal mellett... Kiválni és rangot tartani mindenütt... Mondják, Széchenyi gögös volt, igazi leereszkedő mágnás! Vagy még nem is nagyon leereszkedő, hisz nem szívesen fogott kezét a magánál alacsonyabbal. Viselkedése ellentmondott népbarátelveinek. Ruházatában is kereste azt, ami különc, dendis, előkelő. Szellemiekre, modorra nézve még finnyásabb tudott lenni. Senki sem lehetett neki elég nemes, elég finom; még Deák

Ferencről is azt írja egyhelyütt: *auch kein nobles Wesen*. Hiú is volt. A tömeget megvetette, de megkívánta tőle a dicsőítés, az ünneplés adóját. Naplóiban nem mulasztja el kiemelni, ha nevének nyilvános említésére nagyobb taps csattant föl, mint a többi miniszterek neveinél, vagy ha valamely lakomán tószttal tisztelték meg, s fáklyászenét rendeztek ablaka alatt.

Mindez csupa emberi gyarlóság, egy osztrák-magyar oligarka örökölt reflexe, vagy a romantikus kor gyermekének byroni zseni-póza. Mégis van valami mögötte, ami nem emberi gyarlóság, hanem emberi nagyság. Ez maga az egyéniség ereje, a kitörő individuum, amely nem tűri, hogy eltűnjön és hatástalanul maradjon a világban. Ahogy megjelenik: lehet gőg s hiúság. Indokaira nézve talán fogyatékosági érzés. Bebizonyítani önmaga önmagát előtt, Crescence előtt, vagy akár csak az ivókompánisták előtt! Sokféle-képpen körülírhatom. De lényegében egyszerű valami, s mégis a legnagyobb, ami a világon létezik: erő, emberi erő. Igaz-e, amit Széchenyi magának szemére vet: hogy nagy és ünnepeelt cselekedeteit csupán frivol célzatok sugallták s nem a valódi honszeretet és nemes szándék? Bizonytalán az sugallta ami minden emberi cselekedetet legeslegmélyről sugallni szokott. Az erő működni akar, az egyéniség hatni és érvényesülni. Minden egyéb indokolás csak a tudat felépítménye. S aszerint változik, hogy ki építi: a naív önbizalom ábrándjai, vagy a fogyatékosági érzés skrupulusai . . .

De éppen a fogyatékosági érzés már magában is hordja mentségét s váltságát ennek az öncélúságnak. Mert a fogyatékosági érzés másnéven felelősségérzés. Sokat beszélünk manapság az »erő jogáról«. Széchenyi életét ezen a címen lehetne megírni: *Az erő, mint felelősség*. Mondják, a tizenkilencedik század az individualizmus kora volt. Széchenyi nagyon is individualista. De ez megint egészen mást jelent, mint amit ma szoktak így nevezni. Hisz ma éppen a felelőtleniséget nevezik így! A »nagy individuumot« ma a felelőtlen zsarnokban látják! Aki nem is az egyén jogára esküszik; hanem az erőszak jogára. A Nietzsche-tanítvány leborul a

diktátor előtt, ép azért, mert zsarnok. A tizenkilencedik század romantikus individualistája gyűlölt mindent, ami zsarnok! Imádta Napoleont mint hőst, és gyűlölte mint zsarnokot. Széchenyi, a királyhű, konzervatív főúr, gyűlölte Ferenc Józsefet mint zsarnokot! Ahogy a »nagy szatira« mutatja, a titkos pamflet, melyet utolsó éveiben méreg gyanánt rejtegetett.

A zsarnokságnak ez a gyűlölete logikus következése az egyéniség tiszteletének. Mi megszoktuk a zsarnok gyűlöletét Kossuthal és a demokráciával asszociálni. Elfelejtjük a történelmet, amely szerint ép a népuralmi rendszerek torkollnak legkönnyebben a diktatúrába. A zsarnoknak legnagyobb ellensége nem a demokrata, hanem az oligarka. S pláne még, ha angломán *gentleman*. Ő az, aki ismeri a szabadság értékét, s megveti a jogtalan erőszakot, mert nem *fair play*. Viszont Kossuth az és a forradalmárok, akik könnyedén és a legkisebb alkalomra így érvelnek: »Lövetek!« »Marat!« feleli erre Széchenyi, naplójában, s szinte látom undorodó arcát: *foul play*. Másutt Ferenc Józsefről írja: »annyi áldozatot hurcoltatott vesztőhelyre, hogy e tekintetben tán még Robespierret is legyőzi« . . .

Kossuth Marat és Ferenc József Robespierre! És a két forradalmi zsarnok között gróf Széchenyi István, mint a hagyományos jog és higgadt *fair play* képviselője, az örültekházában! Elég különös történeti tabló! S bizonytalán elég hamis; de hát Széchenyiről bajos lenne más arcképet adni mint hamisat. Hacsak többet nem adnék egy helyett: hogy az ellentmondások egymástól nyerjenek plasztikát, a szellem sztereoszkópjában. Először is: lehet-e Széchenyiről úgy beszélni, mint elvont jogok s valami ideális méltányosság lovagjáról? Holott hisz ő inkább reálpolitikus volt, s jogok érvényesítése helyett az erők gyűjtését hirdette. Aggodalmasan számolt a tényekkel, megalkudott a körülményekkel, lépésről lépésre haladt s legmerészebb újításai a szükséges és közvetlen anyagi jólétet célozták. »Először gazdaggá . . .« Bölcs józanság; de nem volt-e ennek is az a bizonyos »fogyatékosági érzés« az alapja? Ami pedig

éppen nem bölcs és józan, hanem gyötrő és hajszoló. Akár az *Atra Cura*, mely a horatiusi lovas mögött ül. Széchenyi a bizonyosságot szomjazta a cselekedetben, ahogy valaha Pascal szomjazhatta a bizonyosságot a hitben. De mi bizonyosság lehet a cselekedetre nézve? Van-e kiszámíthatatlanabb, mint az eldobott kő útja, azon a göröncsös és meglepetésekkel teli pályán, amelyet valóságnak nevezünk? Oly komplikált az emberi világ, oly rettenetes s maradék nélkül ki nem ismerhető szövedéke a motívumoknak, hogy a legkisebb megmozdulás mérhetetlen távolságokba hathat, soha nem sejtett zavarok oka lehet.

»Senki sem hozott több zűrzavart a világba, mint én« jegyezte naplójába Széchenyi 1848 szeptember negyedikén. Gyötrődése sohasem volt aktuálisabb, mint ma. Volt-e valaha kor, melyben az egyén könnyebben vette magára a felelősséget, »zűrzavart hozni a világba«? Széchenyi példája a lelkekreatúra kiszámíthatatlan veszélyeinek problémáját veti föl: az agitátor problémáját. Mondják, *Werther* nyomán fölszökött az öngyilkossági statisztika. Széchenyi egy egész nemzet öngyilkosságát hányja magának szemére. »Ezer és ezer embert öltem meg« írja egy levélben. »Én vagyok az Antikrisztus, az Apokalipszis bestiája«.

Örülete logikus volt s igazában nem is örület. Csak természetes következése annak a lelkiismeretbeli érzékenységnek, mely már ifjúkori följegyzéseiben is jelentkezik. Talán vallásos terheltség: egy vallási rögeszmében szenvedő apa öröksége. Amit a vallásos nevelés s a nagyvilági élet igényei közti kiáltó ellentét még súlyosbított. A mohó lélek semmiről sem tudott lemondani... nem tudott választani. Így állt elő a rettenetes hasadás tudat és élet közt, amit a Napló külsőleg is jelképez, mint állandó lelkivizsgálat és cinikus kórus. Cselekedet és megbánás azonos volt ebben az életben. Semmi előny és kiválóság, a bölcső tündéreinek ezer ajánléka, nem védhette meg az önkínzástól, sőt önmegvetéstől. Ez mindig új ösztönzést jelentett, s mindig új megbánást. Kívülről nézni cselekedeteinket oly gyötrelem, mely még a szentet is vezeklésre hajtja. Legalább a katolikus szentet,

aki hisz a szabadságban. Széchenyi katolikus lélek volt, nyugtalan, vezeklő, s naplóit nem ok nélkül hasonlítják össze az ágostoni vallomásokkal.

Mindezek a szokatlan előzmények talán kellettek hozzá, hogy legyen egyszer egy politikus, aki mélyen és lelkiileg átéli a saját tetteinek következményeit. E cikk elején »kísérleti népnek« neveztem a magyart. Éppígy kísérleti léleknek nevezhetném a legnagyobb magyar lelkét. Mintha egy nagy pszichológiai kísérletre szemelte volna ki őt a sors. A kérdés izgató: hogyan bírja egy ember egy nemzet megteremtésének felelősségét? S egyáltalában: hogyan bírja a politikai cselekedet felelősségét? S mit jelent a politikai cselekedet? Széchenyi élete mélyein szenvedte végig ezeket a kérdéseket, amiket más államférfiú legfeljebb elméletileg tesz föl magának. Mit jelent *változtatni*, s micsoda veszélyekkel jár, föloldani csak egyetlen szemét is a szimbolikus Harisnyának, melyről a *Hitel* beszél, s mely amaz egyetlen szem nyomán talán egészen fölbomlik... Cselekedet és óvatosság: nem ellentmondás-e ez máris? Aki boldogítani akar, nem tehet-e ép ezzel gyógyíthatatlanul boldogtalanná? Szabad-e rombolni a bizonytalan építésért? De másrészt szabad-e állni hagyni ami összedőlhet, vagy ráépíteni a rozoga alapra? Mi jobb, tűrni a meglévő rosszat, vagy kockáztatni a még rosszabbat? Cselekedet és tétlenség egyforma veszély lehet. A tétlenség is cselekedet! Ki találhatja meg itt a bizonyosságot? S nem bűnös-e, aki bizonyosság nélkül cselekszik vagy nem cselekszik? Ki oldja meg valaha ezt a dilemmát? Ha a bűnt az okozott baj méri, nem kell-e a legjobb szándékú politikusra nagyobb irtózáttal tekinteni, mint a vérszopó szörnyetegre, akitől minden kitellik? Soha nem volt szörnyűbb ez a kérdés, mint ma. Mondják, a politikust a siker igazolja. De ki fogja megrendelni a sikert? S hogyan fog vezekelni a cselekvés embere, a felelőség merész vállalója, ha a siker elmarad?

Órülettel? Öngyilkossággal?

Dehát föltámasztja-e ezzel azokat, akik hibája folytán elpusztultak? S hoz-e új virágzást a nemzetre, melyet könnyelműen vagy szerencsétlenül nyomorba juttatott?

Újra és újra mondom : sohasem voltak kérdések maibak. Hisz sohasem voltak idők veszélyesebbek. Mi ismerjük a nyomort ; de minden pillanatban megismerhetjük a végveszélyt is. Itt állunk a nagy világérdekek keresztútján : kis nemzetünk léte egy hajszálon függhet. Szinte ajtónk előtt a rettenet, amit Széchenyi a »csillagokból olvasott«. »Vér és vér mindenütt ! A testvér a testvért, a népfaj a népfajt fogja mészárolni engesztelhetetlenül és örülnen. Keresztet rajzolni vérből a házakra , melyeket le kell égetni.« Ki fogja e rémségek küszöbén sorsunkat vállalni? Reformszavaktól hangoz a levegő, s újból divat lett köztünk a Széchenyi-póz... Itt is, ott is föltartják ujjukat, mint a szeleburdi stréber az iskolában... Csodálkozom és ijedtség fog el. Szobámba vonulok s föllapozom az igazi Széchenyi írásait. Lapjaikról a pokol levegője csap ki, a vigasztalan szenvedés türhetetlen atmoszférája. Bár mentül gyakrabban föllapoznák ők is. Ez az ellenméreg.

A HUMANIZMUS ÉS KORUNK.

1937.

Nemrég nemzetközi ankétot tartottak Budapesten, »a humanisztikus szellem feladatáról a mai lélek formálásában«. S egy folyóirat szerkesztője avval a kérdéssel fordul hozzám: mit mondtam volna, ha ezen az ankéton résztveszek?

A téma érdekelt. Sőt izgat, mintha a saját ügyemről volna szó. *Anch'io* . . . én is humanista vagyok. Titkos büszkeség fog el, mint egy magas cím és nemes hivatás választottját. De rögtön kételyeim támadnak: mi az a humanista? Mit jelent a »humanisztikus szellem«? Micsoda értelmet lehet adni ennek a szónak napjainkban? Ha őszinte vagyok, azt kell felelnem, amivel a híres Huizinga kezdte felszólalását a budapesti ankét ülésén: »nem tudom.«

S mégis valahogyan nagyon jól tudom. Minden kétséget kizáróan érzem, mi köt össze ismeretlen emberekkel, akik szintén »humanisták«. S mi köti össze egymással a budapesti ankét legtöbb résztvevőjét is. A köznyelv humanitáson egyszerűen emberiességet, emberszeretetet szokott érteni. Ez a szimpla és köznapi értelmezés szóba se került az ankéton; mégis erre gondolok, amint az elhangzott beszédek szövegét lapozom. Holott mi köze ennek a humanizmus tudományos fogalmához? A történeti és kulturális humanizmus egészen más. Azt nem olyan könnyű értelmezni, legalább korunkhoz való vonatkozásában.

Valamikor könnyűnek látszhatott, s meghatározása nem okozott fejfájást. A humanista egészen különleges, pontosan felismerhető emberfaj volt: azoknak a kasztja, akik a klaszszikus nyelvek birtokában az antik műveltség letéteményeseinek érezték magukat. Aki ma is így értené, jóformán csak a görög és latin professzorokat nevezhetné humanistáknak. A budapesti ankét azonban nem görög-latin professzorok ankétja volt, noha résztvevői között ilyenek is szerepeltek.

De a legjelentősebb szereplők némelyike, például Thomas Mann, nyíltan bevallotta a klasszikus nyelvekben való járatlanságát. S a felszólalók beszédeiből rendről-rendre kitűnt, hogy a »humanista« szellemirányt, mely felé valamennyien áhítoznak, szinte egytől-egyig különbözőképpen értik és képzelik. Gilbert Murray még a »hellénségben való időnkénti megmerülés« szükségét érzi. Thomas Mann számára a humanizmus már csak egy szellemi magatartás: a fanatizmus ellentéte. S Huizinga végülis nem tud más közös vonást találni a különböző értelmezések közt mint azt, hogy valamennyi oly tárgyakkal való foglalkozásra vonatkozik, melyekről nem lehet exakt módon ítélni. Minden ítélet az ítélező egyéniségétől függ. A végső mérték maga az *ember*.

A nagynevű tudós okoskodása itt egykicsit olyanfajta mint amit a nyelvészet »népetimológiának« szokott nevezni. A történeti humanizmushoz ennek sincs több köze, mint akár a köznyelvi értelmezésnek, mely egyszerűen lefordítja a szót. Igaz, hogy *humanizmus* szószerint emberiséget jelent. De ez eredetileg époly kevésbé vonatkozik valami emberies, azaz exaktságnélküli tudományra, mint morális emberies-ségre. Egészen másfajta emberiségről van itt szó: kulturális emberiségről, amit egy tágkörű és nemesen hagyományos irodalmi műveltség alakít ki a lélekben. Műveltség, mely az értelmet és érzelmet egyformán iskolázza, nem vet meg semmi emberit, nem mond le semmi megszerzetről, vagy megszerezhetőről, s az átöröklött élményekkel egyre gazdagabban, azokat egyre bővítve, halad az emberi szellemnek mind nagyobb bonyolultsága és teljessége felé.

Már az ókorban megszületett a humanizmusnak ez a fogalma. Már a hellenisztikus időben elevenen élt az ideál: kiépíteni a lelki emberségnek ezt a teljességét az irodalmi hagyományból, — a klasszikus görög irodalom alapján és annak folytatásával. A »humanizmus« szóban azóta is a szellemi hagyomány nosztalgiája kísért. A kultúra önfenn tartási ösztöne.

Evvel a nosztalgiával fordult vissza a reneszánsz az antik műveltség tanulmányához. Ez reakció volt. A kereszténység nem állt a hagyomány alapján. Az Ágostonok megtagadták a Vergiliusokat, s a középkor zelótái oly hangon beszéltek a »pogány« kultúráról, ahogy ma a kommunisták szoktak a »polgári« kultúráról beszélni. Ők nem vágytak az »emberség« kiteljesítésére. Inkább legyőzni és megalázni kívántak mindent, ami pusztán »emberi«. Így jelenik meg a humanizmus valóban mint a fanatizmus ellentéte és ellenfele. Visszahatása. Kulturális ellenforradalom.

Mert a fanatizmus mindig forradalmi. Minden fanatikus *tabula rasát* szeretne csinálni, eltörölni a multat, a létezőt, újraépíteni a világot a saját álma szerint. Ebben van valami rögeszmeszerű. A fanatikus a rögeszme embere, aki egyetlen célra függeszti tekintetét, egyetlen értéket ismer csak, ezen kívül hajlandó mindent kiirtani és sajnálkozás nélkül áldozatul dobni.

A humanista ezzel szemben a teljességre tör és konzervatív. Ragaszkodik az átöröklött szellemi kincsekhez, visszatér hozzájuk, nem engedi ki őket kezéből semmiféle új célért, divatért vagy rögeszméért. Nem mintha ellensége volna az újnak, vagy egyoldalú bálványozója a réginek. A reneszánsz humanistái nem elmaradt emberei voltak koruknak, hanem ellenkezőleg a legmodernebbek. Aki erre gondol, azonnal érzi, mennyire nem lehet a humanistát összetéveszteni a régiség szaktudásával: a görög-tanárral, aki egy elmúlt kultúra emlékei közé bezárkózva megveti a jelent és struccmódra bújik el a jövő elől. A humanista nem akarja elzárni a szellem útját. Inkább még nyitni akar neki utakat. Nem azért nyúl vissza a régihez, mert sokalja az újat, hanem azért mert kevesli. A régivel is az újat gazda-

gítja. Nagyon téved az, aki a mult eltüntetésével hiszi leginkább szolgálhatni a jövőt. Mult nélkül nincs jövő, s mennél gazdagabb a multad, annál több fonálon kapaszkodhatsz a jövőbe. A forradalmak kultúrája sívár és szegényes. A humanista, ahogy mondtam, kulturális ellenforradalmár. Ő az, aki a mult szellemi gazdagságát érzi és őrzi, hogy a jövőt gazdagítsa vele.

Mi ok lehet hogy csak az ókori irodalmak értőjére és ismerőjére korlátozzuk nevét? Thomas Mann úgy hiszi, hogy »tanácsos, sőt szükséges« volna már kiterjeszteni a fogalmat. Történetileg persze az első humanisták a klasszikus görögség avatottjai voltak. Akkor ez jelentette a »kincses multat«, melyben a jövő csírái rejlettek. A renesszánsz idején az antik kultúra tanulmánya egy elvesztett birodalom visszahódítása. Akkor is, máskor is, a humanizmus határozott állásfoglalás, világnézet, mely mindig olyankor jelentkezik mozgalom és szekta gyanánt, ha az emberiség szellemi hagyományának valamely részét (vagy az egészet) feledés vagy pusztulás veszélye fenyegeti. A mai humanistának épp annyi oka van félni a keresztény örökséget, mint az antikot. S európai műveltségünknek már réges-régen csak kisebb s látszatra közömbösebb részét teszi az antik hagyomány. Mégis a humanista — ma is mint a renesszánsz idején — féltő aggodalmai közt elsősorban a görög-latin eredetű kultúra szükségességére és szerepére gondol.

Még Thomas Mann maga is arra gondol. Pedig ő nem is tud görögül. Dehát a görög-latin kultúrának már jóideje nem kizárólagos hordozói az ókori nyelvek. Schiller sem tudott görögül, mondja Mann. Tudjuk, hogy Keats sem tudott. Lelküket mégis átitta Hellas fénye és költészete. A virág, akármilyen messze van is a gyökértől, a fatető legkisebb ágán is, ugyanabból a nedvből kap, amelyet a gyökér szívott föl. De ha a gyökér elvész, a legtávolabbi virág is kihal. Aki a görög hagyományt félti, a gyökereket félti. Vagy, mondjuk: a törzset, amelyből egész európai kultúránk kihajtott s amely egységet ad neki, ahogy a törzs ad egységet a fának. Az európai kultúra egységét félti. Amit éppen a görög-latin hagyomány fog egygyé.

Sohasem lehetett több joggal remegni ezért az egységért, mint napjainkban. Az európai kultúra mindig látványosabban a szétszakadás jeleit mutatja. Egy könyvemben ezt példákon is megmutattam, nyomon követve az irodalom fejlődését. A naturalisztikus törekvések, a helyi színek kultusza, a nemzeti irányzatok, egyformán ebben az irányban hatottak. Mindezekből logikusan következett a közös gyökértől, az antik hagyománytól való elszakadás, amely viszont megkönnyítette ezeknek az irányzatoknak munkáját. S mindez nemcsak az irodalomra érvényes, hanem az egész szellemi életre. Az iskola, a művészetek, a tudományos és politikai élet mindjobban »megszabadul« a klasszikus formák nyűgétől, melyek nemrég még oly magátólértetődőek voltak. Lassanként hagyományos erkölcsünktől és logikánktól is megszabadulunk. Minden ami kulturánkban közös, általános érvényű és összekapcsoló, tekintélyét veszti s meglazul erejében. Így nyitunk utat — lemondva szellemi ellenállásunkról — a káoszra, a vak erőkre, melyek máris elpusztítással fenyegetnek.

Ahogy mondtam: kultúránk egységének (ami az életet jelenti) még sohasem volt ilyen válsága. Fanatikus képrombolások akadtak; de az új eszme, amelynek nevében a képrombolás történt, maga is a közös kultúra gyökeréből nőtt ki. A kereszténység fanatizmusa veszélyeztethette az antik örökség egy részét, de maga is antik örökség volt, benne is egység és hagyomány élt tovább, ha megszegve és megcsonkulva is. A humanistának nem volt egyéb feladata, mint kiteljesíteni és visszahódítani. Ma azonban magát az egység és hagyomány elvét kell megmenteni. A hely és pillanat lázadásának korát éljük. Nemzetek és társadalmi osztályok külön erkölcsöt s külön kultúrát igényelnek s készek a közös hagyományt azonnal megtagadni mihelyt ápolása nem szolgálja az ő külön érdekeiket. Maga a kor, a pillanat is szeretné megtagadni az átöröklött s minden következő korokra nézve érvényes kultúrát, s az újat, az életszerűt követeli ami csak az övé legyen, a koré, az életé, a pillanaté! Egész országok, nagy birodalmak nyíltan, hivatalosan és hatalmi szóval kikapcsol-

ták magukat a kulturális hagyomány évezredes folyamából s oly kultúráról álmodnak, mely nem lenne egyéb küzdelmeiknek harciaszközénél.

Szóval műveltségünk egész területét a forradalom és fanatizmus szelleme borítja el. Ebben a válságos helyzetben halkán és félénken, mégis (úgy érzem) bizonyos szektaszerűséggel, jelentkeznek a humanisztikus mozgalmak. A humanisták összetartanak és megismerik egymást, akár valamikor a Petrarca-korában; de nem körmondataik szép latin-ságáról, hanem szellemük belső latinságáról. Az öröklött kultúra őrei ők: latinok, még ha nem is tudnak latinul. Humanisták, még ha nem is tudják, mi az a humanizmus. Egyelőre azonban inkább hasonlítanak a középkori szerzeteshez, aki a fenyegető barbárság közepette cellájában dugdosta féltett latin könyveit, óva és tartogatva a szellemi kincset egy jobb jövő számára, mely majdan ismét megbecsülni tudja, mint a reneszánsz gögös literátorához, akinek tömegek tapsoltak, s fejedelmek hízelkedtek. Csendes örök, csöppetsem harciasak; s a küzdő század gyermekei megvetik őket és arról vádolják, hogy szökevény gyanánt kivonták magukat az Élet sodrából s az Ember nagy ügyét cserbenhagyták.

Valójában nincs igazabb harcosa az Életnek, mint a humanista, az Ember ügyének nincs hasznosabb szolgálója. A legveszélyeztetettebb pontot őrzi ő, s kulturális embersége mindinkább azonosul a morális emberséggel. Táborok állnak egymással szemben, fegyverek, melyek közül nem egy magában elegendő századok alkotásait napok alatt megsemmisíteni. Egy új háború talán nemcsak emberek tömegeinek kiirtója, hanem ahogy mondani szokták, kultúránk végítélete lesz. Az emberrel és kultúrájával azonban senkisémm törődik! Nemzetek, osztályok, pártok és eszmék el vannak foglalva önmagukkal, a saját küzdelmeikkel és érdekeikkel. Az Ember ügye nem ügye senkinek. Minden kis országnak akad féltője; a »nemzeti kincs« és »nemzeti lélek« mindenütt fanatikus oltalmazókra, elszánt védőkre talál. A föld, a tornyok, a házak védőre találnak. De ki védi meg az Ember kincsét, az Ember lelkét, a kultúrát, amit pár évezred nagyszerű

munkájával fölhalmozott, kiépített magának? A legmagasabbat, amit az ember alkotni bírt! S ami egészében maga az ember, az emberiség szelleme és öntudata! A kis csoport, amely ezeket védi és kész őrizni s rejtegetni a kezdődő barbár idők viharai között valóban megérdemli a »humanista« nevet, mert amit tesz s amit képvisel, a legtisztább »humanizmus«, azaz emberiség.

Ezt mondtam volna el, mentül hangosabban, ha a humanista ankét szónokai között hivatva lettem volna szavamat fölemelni.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

JEGYZET

Ez a kötet lényegében *nem* irodalmi tartalmú. A magyar irodalomról szóló tanulmányaimat külön kötetben foglalom össze. Amit pedig külföldi literaturáról — nagyobbára angol költőkről — írtam, az helyet talált abban a nagy könyvben, melynek címe: *Az európai irodalom története*.

Ha mégis vannak itt irodalmi vonatkozású darabok, az igazi témájuk azoknak sem az irodalom. Inkább csak az, amit az irodalom jelent, vagy elárul, vagy dokumentál.

Tárgyra, formára, igényükre ezek a dolgozatok nagyon különböznek. Együtt mégis az író világnézetének fejlődését adják, s állásfoglalását korának irányjaival és eszméivel szemben. Minden filozófikus írásom nincsen köztük; még az se mind, ami már kötetben megjelent. Kimaradtak azok, amelyek csupán könyvkritikák, vagy egyes jelenségek ismertetései. Így amit Pascalról írtam, az életfilozófiáról, a magántudósokról, Nietzschéről (*Nietzsche mint filológus*), a matematikai gondolkodás irányairól (*Két szellem*) — csupa régi dolog, abból az időből, mikor még a tudományos és filozófiai mozgalmakat nagyobb figyelemmel kísérhettem. Épígy kihagytam — mégha gondolataiknál fogva e könyv keretébe tartoztak is — azokat az aktualitásokhoz kapcsolt cikkeket, melyeknek mondani-valója másutt az aktualitástól függetlenül is kifejezést nyert. (Pl. *A halhatatlanság halála*). A *Veszedelmes világnézet* nem az egyetlen ezek közül, mely már a világháború alatt, sőt mégelőbb, érintette az »írastudók árulásának« problémakörét. Fölvehettem volna e szempontból a *Kétkedés kötelessége* (1912), vagy a *Leibniz mint hazafi* (1916) címűeket is.

Mindezeket sok mással együtt meg lehet találni a *Nyugat* évfolyamaiban; egyrészüket a *Gondolat és Írás* c. kötetben is.

Ez természetesen nem jelenti még, hogy az *Ezüstkor* tartalomjegyzékében ne szerepelnének aktuális eredetű vagy vonatkozású

írások. Hisz keletkezésében majdnem minden írásom ilyen. De így, ahogy itt megjelennek, már kiszakadtak az aktuálitásból. Nem is tartom szükségesnek, hogy (mint más esszé-köteteimnél tettem) születésük történetét e jegyzetben egyenkint vázoljam. Amennyi a megértéshez kell, azt az egyes tanulmányok maguk elárulják. Némi-lyik valóban csak könyvismertetés, alkalmi előadás, polémia, vagy éppen, mint a *Könyvről-könyvre* sorozat darabjai, irodalmi napló-jegyzet, egy folyóirat állandó rovatában. Mégis valamennyi egyetlen gondolat vetülete változó síkban és különböző fokokon. Egyetlen ember vitája a világgal, akinek beszéde lehetett olykor naív, játékos vagy tudákos, nagyonis izgatott vagy nagyonis könnyed: de amit mondott, abból semmitsem kell szégyellnie, sem visszavonnia.

B. M.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

TARTALOM

	Oldal
<i>A »Gondolat és Irás«</i> előszava (1922)	I
Szagokról, illatokról (1905)	3
• Bergson filozófiája (1910)	20
• Játékfilozófia (1911).....	46
• Tudomány és művészet (1913)	73
✓ • A veszedelmes világnézet (1917)	80
• Ágoston (1917)	89
• Kant és az örök béke (1918)	118
✓ Magyar költő kilencszáztizenkilencben (1919)	131
✓ Új klasszicizmus felé (1925)	155
✓ <i>Élet és irodalom</i> (1927)	
✓ A vers jövődje	160
✓ Indiszkreció az irodalomban	164
A színpad válsága	169
✓ Az írástudók árulása (1928)	173
✓ <i>Ezüstkor</i> (1930)	205
✓ Szellemtörténet (1931).....	209
✓ A hazugságok paradicsoma (1932)	234
Életbeli színház.....	243
✓ <i>Amor sanctus</i> (1932)	245
✓ Goethe (1932)	267
✓ <i>Könyvről könyvre</i>	
✓ Bergson vallása (1933)	272
✓ Jegyzetek a betegágyból (1933)	286
✓ Nemzet és Európa (1934)	300
✓ Hitvita a középkorról (1934)	306
✓ Bevezetés az európai irodalom történetéhez (1934)	311
✓ Vörösmarty és hazája	
✓ A mai Vörösmarty (1935)	319
✓ A <i>Szózat</i> ünnepére (1936).....	328
✓ A legnagyobb magyar (1936)	332
✓ A humanizmus és korunk (1937)	342
<i>Jegyzet</i>	349

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

OSZK

Országos Széchenyi Könyvtár

18